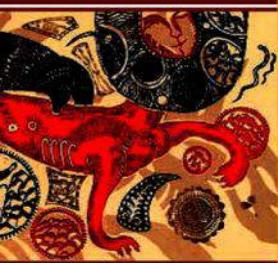

XРЕСТОМАТИЯ

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ХРЕСТОМАТИЯ

Г. СКОВОРОДА
І. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ
Г. КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО
Т. ШЕВЧЕНКО
П. КУЛІШ
МАРКО ВОВЧОК
І. БАГРЯНИЙ

9

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

**Хрестоматія
для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Київ
«Грамота»
2009

УДК 373.5:821.161.2.09+821.161.2.09](075.3)

ББК 83.34Укря721

У45

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для використання в загальноосвітніх навчальних закладах
(протокол № 1/11-5465 від 15.07.2009 р.)*

Рецензенти:

Ю. М. Шутенко — кандидат філологічних наук,
редактор журналу «Слово і час»;

О. В. Лобач — викладач Технічного ліцею НТУУ «КПІ».

Упорядкування та передмова

О. М. Авраменка

У45 **Українська література: Хрестоматія. 9 клас (Упоряд. О. М. Авраменка).** — К.: Грамота, 2009. — 280 с.

ISBN 978-966-349-213-1

До хрестоматії ввійшли всі твори для текстуального вивчення, передбачені чинною програмою для 12-річної школи. У скороченому варіанті подано лише повісті, романи й велики за обсягом поеми. Частина текстів літературних творів переповідається для того, щоб не втрачалася цілісність у їх сприйнятті.

Ця книжка призначена для учнів 9-х класів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів.

ББК 83.34Укря721

ISBN 978-966-349-213-1

© Авраменко О. М., упорядкування, 2009
© Видавництво «Грамота», 2009

Дорогі старшокласники!

Твори, запропоновані програмою для вивчення української літератури в дев'ятому класі, значно складніші за сприйняттям, аніж ті, що їх доводилося вам читати раніше. Вони потребують глибшого осмислення і сприяють формуванню свідомого читача — людини сучасної, озброєної знаннями з української історії, культури й естетики, а отже, — українця-європейця, а не українця-хуторяніна. Адже духовно й матеріально багатою може бути лише та держава, у якій живе народ, нація, тобто спільність людей, які знають, шанують і пишаються історією й культурою свого рідного краю.

У цій книжці зібрані скарби нашої минувшини: від перших перекладів Біблії, Києво-Печерського патерика і козацьких літописів до великого слова Тараса Шевченка і романтичних пригод «Тигровів» Івана Багряного.

Сподіваюся, що вдумливе читання творів забезпечить вам не тільки добре знання з історії, культури й побуту, а ще й естетичне задоволення й втіху, допоможе сформувати високу життєву мету й ідеали!

Упорядник

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Родинно-побутові пісні

МІСЯЦЬ НА НЕБІ, ЗІРОНЬКИ СЯЮТЬ

Місяць на небі, зіроньки сяють,
Тихо по морю човен пливе.
В човні дівчина пісню співає,
А козак чує — серденько мре.

Пісня та мила, пісня та люба —
Все про кохання, все про любов.
Як ми любились та й розійшлися,
Тепер навіки зійшлися знов.

Ой очі, очі, очі дівочі,
Темні, як нічка, ясні, як день!
Ви ж мені, очі, вік вкоротили,
Де ж ви навчились зводить людей?

ТЕРЕН ЦВІТЕ

Терен цвіте, терен цвіте,
Листя опадає:
Хто в любові не знається,
Той горя не знає.

А я молоденька
Вже горя зазнала,
Вечероньки не доїла,
Нічки не доспала.

Візьму кріслечко,
Сяду край віконця,
Іще очі не дрімали,
А вже сходить сонце.

Хоч дрімайте, не дрімайте —
Не будете спати:
Десь поїхав мій миленький
Іншої шукати.

СОНЦЕ НИЗЕНЬКО

Сонце низенько, вечір близенько,
Вийди до мене, мое серденько!

Ой вийди, вийди, та не барися,
Мое серденько розвеселися.

Ой вийди, вийди, серденько Галю,
Серденько, рибонько, дорогий кришталю!

Ой вийди, вийди, не бійсь морозу, —
Я твої ноженьки в шапочку вложу!

Через річеньку, через болото
Подай рученьку, мое золото!

Через річеньку, через биструю,
Подай рученьку, подай другую!

Ой біда, біда, який я вдався —
Брів через річеньку, та не вмивався.

Ой завернуся та умиюся,
На свою милую хоч подивлюся.

«Ой не вертайся та не вмивайся,
Ти ж мені, серденько, й так сподобався.
Ой там криниця під перелазом,
Вмиємось, серденько, обое разом.

Моя хустина шовками шита,
Утремось, серденько, хоч буду бита.

Битиме мати, знатиму, за що:
За тебе, серденько, не за ледащо!»

В КІНЦІ ГРЕБЛІ ШУМЛЯТЬ ВЕРБИ

В кінці греблі шумлять верби,
Що я насадила, —
Нема того козаченъка,
Що я полюбила!

Ой немає козаченъка —
Поїхав за Десну;
«Рости, рости, дівчинонько,
На другую весну!»

Росла, росла дівчинонька
Та й на порі стала;
Ждала, ждала козаченька
Та й плакати стала.

«Ой не плачте, карі очі, —
Така ваша доля:
Полюбила козаченька,
При місяці стоя!»

Зелененські огірочки,
Жовтенькі цвіточки!
Нема мого миленького,
Плачуть карі очки!

ЗА ГОРОДОМ КАЧКИ ПЛИВУТЬ

За городом качки пливуть,
Каченята крячуть...
Вбогі дівки заміж ідуть,
А багаті плачуть.

Вбогі дівки заміж ідуть
З чорними бровами,
А багаті дівки сидять
З кіньми та волами.

«Чи чула ти, дівчинонько,
Як я тебе кликав,
Через твоє подвір'ячко
Сивим конем їхав?»

«Ой хоч чула, хоч не чула,
Не обзвилася:
Темна нічка-петрівочка, —
Вийти боялася!»

«Ой не бійся, дівчинонько,
Не бійся нічого,
Бо я, хлопець молоденький,
Не зрадив нікого!»

«Ой не хоче твоя мати
Мене бідну знати,
Хоче собі багатую
Невістку шукати!»

«Нащо мені на подвір'ї
Воли та корови,
Як не буде в моїй хаті
Любі розмови!»

Ой десь гуде, ой десь грає,
Скрипка витинає:
Оце вдова своїй доні
Весілля справляє.

Нехай знають, нехай знають,
Де музики грають,
Нехай знають, нехай знають,
Як бідні гуляють!

СВІТИ, СВІТИ, МІСЯЧЕНЬКУ

— Чому всі трави повсихали,
що так рано пріли?
Що то, милий, за причина,
що ми ся розійшлися?
Світи, світи, місяченьку,
та й на мій перелаз,
Прийди, прийди, мій миленький,
до мене ще хоч раз.
— Я до тебе більше не прийду,
nehай хтось інший йде,
Есть у мене друга дівчина,
Вона на мене жде.

— Ой коли б я крила мала,
ще й солов'я очі,
Я б до тебе прилетіла
серед опівночі.
Я б до тебе прилетіла.
біля тебе сіла,
Я б з тобою, мій миленький,
розмову повела.
Як з тобою кохалися —
сухі дуби цвіли,
А як стали розлучатись —
зелені пов'яли.
Щоб ті трави повсихали,
що так рано цвіли,
Щоб ті плоди щастя не мали,
що нас розлучили.

ЛУГОМ ІДУ, КОНЯ ВЕДУ

«Лугом іду, коня веду,
Розвивайся, луже!
Сватай мене, козаченьку,
Люблю тебе дуже!

Ой, хоч сватай, хоч не сватай,
Хоч так присилайся,
Щоб та слава не пропала,
Що ти залиявся!»

«Ой, коли б ти, дівчинонько,
Трошкі багатенька,
Взяв би тебе за рученьку,
Повів до батенька!»

«Ой, коли б я, козаченьку,
Була багатенька,
Наплювала б я на тебе
Й на твого батенька!

Ой, коли б я, козаченьку,
Та й забагатіла,
То я б тебе, ледачого,
Й за харч не схотіла!»

«Ой, коли б ти, дівчинонько,
Тоді заміж вийшла,
Як при битій доріженъці
Яра рута зійшла!»

«Ой, коли б ти, козаченьку,
Тоді оженився,
Як у млині на камені
Кукіль уродився!»

Не журися, дівчинонько,
Рута зелененька:
Цей покинув, другий буде, —
Ще ж ти молоденька!

Цей покинув, другий буде,
Другий буде крашій,
А цей буде у болоті
Над чортами старший!

Край битої доріженьки
Яра рута зійшла...
Молодая дівчинонька
Та вже й заміж вийшла.

А у млині на камені
Кукіль не зіходить...
Козак старий, як собака,
По вулицях ходить.

Ой, у млині на камені
Кукіль не вродився...
Старий козак, як собака,
Й досі не женився!

Українське весілля

ДО БОРУ, ДРУЖБОНЬКО, ДО БОРУ

До бору, дружбоњко, до бору,
Та рубай же сосну здорову.
Та рубай же її на заміт,
Славне наше гіллечко на весь світ.

Гільце-деревце з ялини,
Із червоної калини,
Із хрещатого барвінку,
Із запашного васильку.

А БРАТ СЕСТРИЦЮ ТА Й РОЗПЛТАЄ

А брат сестрицю та й розплтає,
Як рожа процвітає.

— Он не йди, сестро¹, восени заміж,
Як цвіток процвітає,

А хрещатий барвінок
Устиляє садочок,

А запашний василенько
Із тином рівняється.

— Вже тобі, сестро, вже, ріднесенька,
Ягідок не щипати,

¹ 1 варіант: *сестрице*.

А з хрещатого барвіночку
У віночку не ходити,

А запашного та васильочку
В рученьках не носити.

РОЗВІЙ, СОСНО, СІМСОТ КВІТОК, РАНО-РАНО

Розвій, сосно, сімсот квіток, рано-рано,
Розвій, сосно, сімсот квіток, та ранесенько.

Всім буярам по квіточці, рано-рано,
Всім буярам по квіточці, та ранесенько.

А Іванові не стало квітки, рано-рано,
А Іванові не стало квітки, та ранесенько.

У нього квітка — Марійка-дівка, рано-рано,
У нього квітка — Марійка-дівка, та ранесенько.

ОЙ МАТИНКО, ТА НЕ ГАЙ МЕНЕ

Ой матінко, та не гай мене¹,
В доріженьку виряджай мене.

Бо вже нічка та темненькая,
Доріженка та далекая.

Їхать лісом та все коренистим,
Їхать шляхом та все кам'янистим.

Щоб з доріжки не зблудитися,
Дівчиноньки не згубитися.

ОЙ ЛЕТЯТЬ ГАЛОЧКИ У ТРИ РЯДОЧКИ

Ой летять галочки у три рядочки,
Зозуля попереду.

Ой усі галочки по дубах сіли,
Зозуля — на калині.

Ой усі галочки защебетали,
Зозуля закувала.

«Ой чого куєш, чого жалуєш,
Сива зозуленько?

¹ Кожний рядок співається двічі.

А чи жаль тобі темного лугу,
Чи гіркої калини?»
«Ой не жаль мені темного лугу,
Ні гіркої калини,
Ох і жаль мені політаннячка
Й раннього куваннячка».
Ідуть дружечки у три рядочки,
Молода попереду.
Ой усі дружечки по лавках сіли,
Молода на посаді.
Ой усі дружечки та й заспівали –
Молода заплакала.
«Ой чого плачеш, чого жалуєш,
Молода Марусенько?
А чи жаль тобі батечка свого,
Чи подвір'ячка його?»
«Ой не жаль мені батечка свого
Ні подвір'ячка його,
Тільки жаль мені русої коси,
Дівоцької краси.
Ох і жаль мені русої коси,
Дівоцької краси:
Що дівки гуляють, косами мають,
Мене не приймають.
— Ой біжи, біжи, — ти засватана,
Ти од нас украдена;
Ой біжи, біжи, — ти заручена,
Ти од нас одлучена!»

Українські народні балади

БОНДАРІВНА

- 1 У містечку Богуславку Каньовського пана
Там гуляла Бондарівна, як пишная пава.
- 2 Ой в містечку Богуславку сидить дівок купка,
Межи ними Бондарівна, як сива голубка.
- 3 Прийшов до них пан Каньовський та й шапочку ізняв,
Обійняв він Бондарівну та й поцілував.
- 4 «Ой не годен пан Каньовський мене цілувати,
Тільки годен пан Каньовський мене роззувати!»

- 5 Ой шепнули люди добрі Бондарівні тихо:
«Тікай, тікай, Бондарівно, буде тобі лихо!»
- 6 Ой тікала Бондарівна з високого мосту;
Сама вона хорошая, хорошого зросту.
- 7 Ой тікала Бондарівна помежи домами,
А за нею два жовніри з голими шаблями,
- 8 А на тій [на] Бондарівні червоні стрічки —
Куди вели Бондарівну, — скрізь криваві річки.
- 9 А на тії Бондарівні червона спідниця —
Де стояла Бондарівна, — кривава криниця.
- 10 Ой повели Бондарівну помежи крамниці, —
Прицілився пан Каньовський з срібної рушниці.
- 11 «Ой чи хочеш, Бондарівно, ізо мною жити,
А чи волиш, Бондарівно, в сирій землі гнити?»
- 12 «Ой волю я, пан Каньовський, в сирій землі гнити,
Ніж з тобою поневолі на цім світі жити!»
- 13 Ой як тільки Бондарівна та цеє сказала,
Ой вистрелив пан Каньовський — Бондарівна впала...
- 14 «Ой ідіте до Бондаря, дайте батьку знати:
Нехай іде свою дочку на смерть наряджати».
- 15 Ой посунув пан Каньовський по столу таляри:
«Оце ж тобі, старий Бондар, за личко рум'яне!
- 16 Ой на ж тобі, старий Бондар, таляриків бочку, —
Оце тобі, старий Бондар, за хорошу дочку!»
- 17 Ой вдарився старий Бондар в стіну головою:
«Дочко ж моя, Бондарівно, пропав я з тобою!»
- 18 Ой поклали Бондарівну на тисову лавку,
Доки сказав пан Каньовський викопати ямку.
- 19 Лежить, лежить Бондарівна сутки ще й годину,
Поки сказав пан Каньовський зробить домовину.
- 20 Ой вдарили в усі дзвони, музики заграли,
А вже ж дівку Бондарівну навіки сховали!

ОЙ ЛЕТИЛА СТРІЛА

Ой летіла стріла
З-за синього моря¹.
Ой де ж вона впала?
— На вдовинім полі. —
Кого ж вона вбила?
— Вдовиного сина. —
Немає нікого
Плакати по ньому.
Летять три зозуленьки
І всі три рябенькі:
Одна прилетіла,
В головоньках сіла,
Друга прилетіла,
Край серденька сіла;
Третя прилетіла
Та в ніжененьках сіла.
Що в головках сіла —
То матінка рідна;
Сіла край серденька —
То його миленька;

А в ніжененьках сіла —
То його сестриця.
Де матінка плаче,
Там Дунай розлився;
Де плаче сестриця,
Там слізок криниця;
Де плаче миленька —
Там земля сухенька.
Ой матінка плаче,
Поки жити буде;
А сестриця плаче,
Поки не забуде;
А миленька плаче,
Поки його бачить,
В суботу сваталась,
В неділю вінчалась,
А у понеділок
Нагайка шуміла
Коло її тіла.

ОЙ НА ГОРІ ВОГОНЬ ГОРИТЬ

Ой на горі вогонь горить,
Під горою козак лежить,
Порубаний, постріляний,
Китайкою покриваний.
Накрив очі осокою,
А ніженьки китайкою;
А в головах ворон кряче,
А в ніжененьках коник плаче:
— Ой коню мій вороненський,
Товаришу мій вірненький!
Не плач, коню, надо мною,
Не бий землі під собою.
Біжи, коню, дорогою
Степовою, широкою,
Щоб татари не впіймали,
Сіделечка не здіймали,
Сіделечка золотого
З тебе, коня вороного.
Як прибіжиш під ворота,

¹ Перші рядки співаються дівчі.

Стукни, грюкни коло плота;
Як прибіжиш ти в батьків двір!
Заржи, коню, на ввесь подвір!
Вийде сестра — розгнудає,
Вийде мати — розпитає:
— Ой коню мій вороненький!
А де ж мій син молоденький?
— Не плач, мати, не журися:
Та вже ж твій син оженився,
Узяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку.

КОЗАКА НЕСУТЬ

Козака несуть, і коня ведуть,
Кінь головоньку клонить,
Кінь головоньку клонить.

А за ним, за ним його дівчина
Білі рученьки ломить,
Білі рученьки ломить.

Ой ломи, ломи білі рученьки
До єдиного пальця!
До єдиного пальця!

А де знайдеш ти, та дівчинонько,
Над козака коханця!
Над козака коханця!

Козака несуть, і коня ведуть,
Кінь головоньку клонить,
Кінь головоньку клонить.

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Перекладна література

БІБЛІЯ

(Фрагменти)

Біблія — це передусім священна книга християн та іудеїв (Старий Заповіт), а вже потім пам'ятка світової літератури. Ця найстаріша книга світу, написання якої тривало з XII ст. до н. е. до II ст. н. е., містить твори різних жанрів: міфи, пророцтва, проповіді, повчання, історичні хроніки, ритуальні молитви, притчі, пісні (псалми) та ін. По суті, це «божественна бібліотека», адже складається вона з різних як за формою, так і за змістом релігійних і світських творів, які сприймаються як окремі книги. До Старого Заповіту входить 50 книг, а до Нового — 27.

Біблія стала відразу однією з найбільш шанованих в Україні книг і почала дієво впливати і на світогляд людей, і на культуру, мистецтво, літературу, а з часом стала книгою, начебто написаною самими українцями (Вал. Шевчук).

СТАРИЙ ЗАПОВІТ

СТВОРЕННЯ СВІТУ

Спочатку Бог створив небо і землю. Земля була порожня і темна. Лише Дух Божий ширяв над поверхнею води.

І сказав Бог: «Хай станеться світло!»

І сталося світло.

Бог назвав світло днем, а темряву — ніччю. І був вечір, і був ранок: день перший.

Сказав Бог: «Нехай станеться небо, щоб відокремити воду в хмарах від води на землі».

І сталося так. І був вечір, і був ранок: день другий.

Сказав Бог: «Нехай серед вод з'явиться суходіл».

І назвав Бог суходіл землею, а зібрання вод — морями.

Сказав Бог: «Нехай на землі виросте усіляка зелень: трава й дерева».

І сталося так. І побачив Бог, що це добре. І був вечір, і був ранок: день третій.

Сказав Бог: «Нехай будуть світила на небі, щоб відокремити день від ночі».

Створив Бог зірки й два світила: велике — для дня і менше — для ночі. Й побачив Бог, що це добре. І був вечір, і був ранок: день четвертий.

Сказав Бог: «Нехай у водах народиться життя, і нехай птахи полетять над землею попід небом».

І створив Бог риб, та усі морські істоти, та усіх птахів. І побачив Бог, що це добре. І був вечір, і був ранок: день п'ятий.

Сказав Бог: «Нехай земля народить звірів і різних тварин».

І сталося так. І побачив Бог, що це добре.

Так створив Бог небо й землю, і усе, що на землі. Але не було ще людини, яка могла б обробляти землю й поратись на ній.

ПРО ПЕРШИХ ЛЮДЕЙ АДАМА І ЄСВУ

На шостий день Бог сказав:

«Створімо людину за образом Нашим і за подобою Нашою. І нехай панують люди, яких Ми створимо, над рибами морськими й над птахами небесними, й над усіма тваринами, й над усією землею».

Так Бог і зробив: Він створив чоловіка за Своїм образом і подобою. Він створив чоловіка з пороху земного, а потім подихом життя дмухнув йому в обличчя — і той ожив.

Потім Бог привів до чоловіка всіх тварин, щоб той дав їм імена. І чоловік назвав усіх тварин і дав імена птаству небесному та польовій звірині. Однак Господь Бог ще хотів, аби чоловік мав собі друга, який у всьому допомагав би йому. «Негаразд чоловікові бути самотнім», — сказав Бог.

Проте серед усіх тварин не знайшloся помічника, що дорівнював би чоловікові. І вчинив Господь Бог, що на чоловіка спав міцний сон; коли той заснув, Бог вийняв одне з його ребер, створив з цього ребра жінку, і привів її до Адама.

І промовив чоловік:

«Так, оце кістка від кісток моїх і тіло від тіла моого. Нехай вона називатиметься чоловіковою¹».

Вітоді й повелося, що чоловік залишає своїх батьків і живе зі своєю дружиною. І стають вони обое як одна людина.

Поблагословив їх Бог і сказав їм: «Плодіться на землі й наповнюють її, володійте землею, пануйте над морськими рибами і над птащтом небесним. До їжі Я даю вам різну ярину й плоди дерев. І усьому живому на землі Я даю на поживу траву».

І побачив Бог, що все, що Він створив, — добре. І був вечір, і був ранок: день шостий.

І скінчив Бог сьомого дня творити світ. Тому Він поблагословив сьомий день і освятив його, бо в нім відпочив він від усієї праці Своєї.

Коли Господь Бог творив світ, Він вибрав особливе місце на сході й насадив там райський сад. Там текли річки й росли дерева. Багато

¹ Чоловікова, чоловічниця — жінка.

було чудових дерев, і їхні плоди були придатні для їжі, але серед них було два особливих дерева. Одне з них – Дерево життя, а інше – Дерево пізнання добра й зла.

Там оселив Бог чоловіка, аби той плекав цей сад і беріг його. І сказав Господь Бог чоловікові: «У цьому саду ти можеш їсти плоди з будь-якого дерева. Тільки плоди з Дерева пізнання добра й зла не їж ніколи. Бо як зірвеш цей плід і з'єши його, – помреш».

Адам і його дружина тоді ще не носили жодного одягу й ходили голі, але не соромилися цього.

Різні звірі й птахи жили у Раю. Серед них був і змій – найхитріший серед звірів. І вирішив він так учинити, щоб чоловік порушив Божу заповідь.

Якось він запитав жінку: «Чи справді Бог заборонив вам їсти плоди з усіх дерев, що ростуть у цьому саду?»

«Ні, – відповіла жінка змієві. – Ми можемо їсти плоди будь-якого дерева. Лише плоди з дерева, котре росте посеред саду, нам їсти не можна, тому що Бог сказав: “Не їжте від цього дерева й не торкайтесь його, бо помрете”».

На це змій сказав: «Ні, ви не помрете! Але Бог знає, що того дня, коли ви скуштуєте ці плоди, ваші очі відкриються, ви довідаєтесь, що таке добро і що – зло, й самі станете як боги».

Жінка поглянула на дерево ще раз і побачила, що добре дерево на їжу і принадне для очей, і приманювало, щоб усе знати. І тоді вона зірвала плід з дерева і з'їла його, а інший дала своєму чоловікові, щоб і він скуштував. Коли ж вони з'їли ці плоди, то раптом виявили свою оголеність і засоромились.

Із цієї миті усе змінилося. Адамові та його дружині здавалося, що змінився світ, проте змінилися вони самі: адже вони порушили свої стосунки з Творцем. Уперше в житті Адам злякався Бога.

«Де ти, Адаме?» – покликав його Господь.

Проте лячно стало чоловікові, і він сковався разом з дружиною межі дерев. Господь Бог знову покликав його, і тоді Адам відповів Йому: «Я сковався, бо боюсь, мені соромно, що я зовсім голий і на міні нема жодної одежини».

«Хто сказав тобі, що ти голий? – запитав його Бог. – Чи не скуштував ти часом плодів з того дерева, від якого Я заборонив тобі їсти?»

Чоловік відповів:

«Жінка, що була зі мною, дала мені з дерева, і я їв».

Тоді Бог запитав жінку:

«Що ж ти накоїла?»

Жінка відповіла: «Змій спокусив мене і я скуштувала».

Бог сказав змію:

«За це ти будеш проклятий».

А потім звернувся до Адама:

«Через твій непослух, через те що ти їв плоди забороненого дерева, уся земля буде проклята. І життя твоє більш не буде легким, а будеш ти в поті чола свого добувати собі хліб. І ти помереш і повернешся у землю, з якої створений».

Зробив Бог Адамові та його дружині шкіряний одяг і вислав їх з райського саду, щоб вони обробляли землю. А біля входу до саду поставив Херувима й обертанний полум'яний меч, щоб стерегти дорогу назад до Раю і до Дерева життя.

Тоді Адам дав ім'я своїй дружині й назвав її Євою¹. Вона стала матір'ю всіх людей, що народилися на землі.

ПОТОП НА ЗЕМЛІ

Минули роки й сторіччя. В Адама та Єви народилися сини й дочки. А в тих дітей — власні діти. На землі тривало життя.

Але з часом люди почали віддалятися від Бога й коїти дедалі більше зла.

Побачив Господь, що людська злоба на землі велика та що всі думки й помисли сердець увесь час тільки злі, і жалував, що створив людину на землі, тож на серці йому стало важко; і сказав: «Знищу з лиця землі людину, яку я сотворив: людину, скотину, плязунів і птиць піднебесних, бо каюсь, що створив їх». Та Ной здобув ласку в очах Господніх.

Ось родовід Ноя. Ной був чоловік праведний і досконалий між сучасниками; він ходив з Богом. Ной мав трьох синів: Сима, Хама та Яфета. Але земля зіпсувалася супроти Бога і була переповнена насильства. Глянув Бог на землю, а ось вона зіпсована, бо кожне тіло занапастило свою путь на землі.

І сказав Бог Ноєві: «Уся земля виповнилася злом. Я наведу на землю потоп, аби винищити дощенту життя. Проте з тобою Я складу завіт. Зроби собі величезний корабель, ковчег. Потім увійди до цього ковчега з усією своєю сім'єю: з дружиною, синами й дружинами синів. Але не тільки ти врятуєшся: візьми з собою по двоє найрізноманітніших тварин і птахів, щоб і вони вижили. І набери побільше всілякої поживи для людей і для тварин».

Ной зробив усе, як звелів йому Бог. Настав призначений день, розкрилися всі джерела вод, і падав дощ на землю сорок днів і сорок ночей. Першого ж дня Ной увійшов до ковчега разом зі своїми синами, яких звали Сим, Хам та Яфет, і зі своєю дружиною, і з дружинами синів. Увійшли до ковчега й тварини, й птахи, як звелів Господь.

Незабаром вода заполонила всю землю і підняла ковчег так, що він поплив понад землею. Потім піднялася ще вище й вкрила високі гори. Тоді все живе на землі загинуло. А вода прибуvalа на землі ще сто п'ятдесят днів.

¹ Тобто жива, життя.

Коли ці дні минули, Бог навів на землю вітер, і дощ ущух. А ковчег ще довго носило водами. Потім з'явилися вершини гір. Тоді ковчег спинився на Ааратських горах.

Минуло ще сорок днів, і Ной відчинив вікно в ковчезі й випустив крука, щоб довідатися, чи пішла вода з поверхні землі. Але крук відлітав і повертається знову, бо земля ще не звільнилася від води. Тоді Ной випустив голуба, але й той не знайшов собі місця на землі й повернувся до ковчега. Минуло ще сім днів, і Ной знову випустив голуба. Цього разу голуб повернувся, несучи у дзьобі щойно зірване оливкове листя. Ной почекав ще сім днів і знову випустив голуба, проте цього разу він вже не повернувся.

Земля звільнилася від води, і Ной вийшов з ковчега й вивів усіх тварин, що були з ним. Він вирішив подякувати Богові за свій порядунок, влаштував жертвник Господу і жертвував на ньому різних тварин. Господь побачив щиро сердя Ноя і сказав:

«Більше Я не проклинатиму землю через людину і не вбиватиму все живе на землі».

Поблагословив Бог Ноя та його синів і сказав їм:

«Плодіться, і розмножуйтесь, та наповнюйте землю. Я віddaю вам до рук усіх земних тварин, і всіх птахів, і всіх морських риб, і вони боятимуться вас. Я дозволяю вам споживати все живе, як раніше траву. Проте стережіться проливати кров людини: адже людина створена за образом Божим».

Сказав Бог Ною та його синам: «Я укладаю з вами й вашими нащадками, з усіма тваринами й птахами Свій завіт. Я більше не нищить землю потопом. А знаком завіту, котрий Я укладаю, стане веселка. Нехай стане вона довічною ознакою завіту між Мною та землею».

ВАВИЛОНСЬКА ВЕЖА

Минули сторіччя. Люди знову розселилися по всій землі. І була в них тоді одна мова й одні й ті самі слова. Коли це надумали вони створити щось велике. Захотіли побудувати собі місто, а в ньому — величезну вежу заввишки аж до неба, щоб увічнити своє ім'я. Тоді Господь зійшов подивитися на місто й вежу, які споруджували люди, і сказав:

«Ось один народ і в нього одна мова, — і ось що люди почали виробляти. Зійтімо ж і змішаймо їхні мови, щоб вони не могли зрозуміти одне одного».

І Господь розпорішив людей звідти по всій землі, — отож і будівництво своє вони не змогли продовжити.

А місто те назвали Вавилон.

ЛЕГЕНДА ПРО МОЙСЕЯ

Проживаючи в достатку в найбільш урожайній частині Єгипту, ізраїльтяни скоро розмножилися і стали великим народом. Давно вже не

було фараона, покровителя Йосипового, що колись дав дозвіл на переселення роду Якова до Єгипту. Нові фараони стали боятися, щоб ізраїльське плем'я не стало для Єгипту небезпечним, зокрема, щоб під час війни не допомагало ворогам. Ізраїльтян стали примушувати до найтяжчих робіт на будівництві. Єгиптяни їх ненавиділи, а проте кількість нащадків Якова постійно зростала. Один із фараонів наказав убивати кожну новонароджену ізраїльську дитину-хлопчика.

У той час народився в однієї ізраїльської жінки син, і мати цілих три місяці ховала його від убивць. Коли ж стало вже неможливим тримати в таємниці існування дитини, поклала її в добре засмолений кошик і сховала в прибережному очереті над рікою Нілом. Своїй старшій дочці наказала слідкувати за долею немовляти.

Незабаром дочка фараона зі своїми подружками пішла купатися до річки. Дівчата побачили кошик і почули плач дитини. Царівні жаль стало невинного дитяти. Вона взяла хлопчика, хоч і здогадувалась, що це одне з ізраїльських дітей, призначених на загибель. Сестра хлопчика сказала царівні, що знає жінку, яка зможе малятко годувати. Царівна звеліла цю жінку покликати, а тоді дочка привела матір, яка й стала годувальницею свого синочка. Коли дитя підростло, фараонова дочка взяла його до себе й назвала Мойсеем, що значить «видобутий із води». Мойсей виховувався в єгипетських школах і оволодів науками, що ними славився тоді Єгипет. Але від матері знову, що він ізраїльтянин, а єгиптяни — то вороги, які знущаються над його народом.

Одного разу Мойсей був свідком того, як єгипетський наглядач бив робітника-єvreя. Мойсей убив єгиптянина, а труп закопав у піскку. Наступного дня побачив, що два єvreї б'ються між собою. Хотів їх помирити, присоромити і сказав;

— Чого б'єш свого брата?

Але бешкетник не схаменувся, а накинувся на Мойсея:

— А хто ж тебе зробив начальником і суддею над нами? Ти, може, скочеш і мене вбити, як убив учора єгиптянина?

Мойсей злякався, щоб про його вчинок не донесли фараонові. Він утік далеко, до країни Мадіам, де жив декілька років. Там він одружився і пас стада овець свого тестя. (...)

Якось зайшов він з отарою далеко в пустелю і раптом побачив терновий кущ, охоплений полум'ям. Проте найдивовижніше, що кущ горів, але не згоряв! Здивований Мойсей наблизився, і раптом з полум'я до нього звернувся Господь. «Я Бог Авраама, Ісака та Якова, — мовив Він. — Я побачив страждання Мого народу в Єгипті й хочу вивести його до чудової землі, призначеної для синів Ізраїлевих. Для цього Я обрав тебе: ти мусиш піти до фараона й просити його відпустити Мій народ». — «Хто я такий, щоб іти до фараона й вести з Єгипту синів Ізраїлевих? — запитав Мойсей. — Ось я прийду й скажу народу: «Бог батьків ваших послав мене до вас». А вони запитають: «Як Його звати?» Що я маю відповісти?» Господь сказав йому: «Відповідай:

«Господь, Бог батьків наших, Бог Авраама, Ісака та Якова послав мене до вас». Проте Мойсей вагався, побоювшись, що йому буде нелегко захотити народ на таку важку й небезпечну справу.

Тоді Господь дав Мойсееві ознаку. Він наказав йому кинути на землю палицю. І от, ще й землі не торкнувшись, палиця обернулася на змію! Мойсей перелякався й кинувся тікати. Проте Господь зупинив його й звелів схопити змію за хвіст. І тієї ж миті змія знову стала палицею. «Якщо ця ознака не переконає народ іти за тобою, — сказав Господь, — засунь руку за пазуху». Мойсей послухався, і його рука вкрилася проказою. Мойсей знову поклав руку за пазуху, потім вийняв її — і проказа щезла. «Якщо й тоді народ не послухає тебе, то набери води з річки, вилий її на землю — і вона зробиться кров'ю», — сказав Господь. Проте Мойсей ніяк не міг зважитись: «Я не зможу переконати людей, бо я недоріка!» — «У тебе є брат Аарон, — сказав Господь. — Він промовлятиме замість тебе, а Я вчитиму вас, що робити».

Вирушив Мойсей додому, взяв дружину й дітей та пішов до Єгипту. Назустріч йому вийшов Аарон, і Мойсей розповів йому про свою розмову з Богом. Удвох вони скликали всіх ізраїльських старших, і Аарон промовляв до них, а Мойсей показував ознаки. І народ повірив, що Мойсей виконує волю Господа.

(...) Мойсей з Аароном прийшли до фараона та просили відпустити ізраїльтян у пустелю, на відстань трьох днів ходу, щоб там принести жертви своєму Богові. Але фараон ім не повірив. Він думав, що євреї хочуть в такий спосіб звільнитися від тяжких робіт, до яких примушували їх єгиптяни. Тому прогнав Мойсея й Аарона, а своїм наставникам звелів ще жорстокіше поводитися з єврейськими невільниками та збільшити встановлену для них норму виробітку.

Тоді Господь почав спускати карі на фараона та його державу. Кар таких було десять, причому кожна наступна — тяжча, дошкульніша, ніж попередня. Кари були такі:

- 1) вода в річках та озерах замінилася на кров, а риби погинули;
- 2) усю країну наповнили жаби у величезній кількості. Вони залазили в будинки та постелі, у посуд зі стравами;
- 3) з пороху землі утворилася комашня, що заїдала людей та худобу;
- 4) величезна кількість мух наповнила навколошиє середовище;
- 5) напав мор на коней, верблюдів, ослів, волів та овець в усьому Єгипті, окрім місцевості, де жили ізраїльтяни;
- 6) гнійні болячки й чиряки покрили тіло фараона та всіх єгиптян;
- 7) густий град знищив поля й убив багато людей і тварин;
- 8) сарана довершила знищення того, що залишилося після граду;
- 9) настала густа темрява на всій землі Єгипетській, крім тієї частини, де перебували ізраїльтяни;
- 10) повмирали первородні: від первородного сина фараона аж до невільників і тварин.

Під час кожної кари фараон кликав Мойсея, обіцяючи відпустити народ для принесення жертви, але коли за молитвою Мойсея кара минала, не дотримував слова. Аж після останньої кари, коли настав великий крик і плач у всьому Єгипті, бо не було дому, де не лежав би померлий, фараон сам просив Мойсея й Аарона, щоб ізраїльтяни якомога швидше вийшли з Єгипту.

А весь Ізраїль заздалегідь одержав від Бога наказ приготуватися до дороги: напекти ощипків та заколоти молоде ягня, не ламаючи йому костей, і споживати не поспішно, одягнувшись до подорожі. Кров'ю ягняти мав кожен єрей помазати одвірок своєї хати, щоб уберегти свій дім перед останньою карою, яка впала на єгиптян. Цього ж дня вивів Господь синів Ізраїлю із землі Єгипетської. На заклик Йосипа прибуло їх колись до Єгипту всього 70 чоловік, а тепер, після 430 років, вийшло майже 600 тисяч. Виходячи з Єгипту, вони взяли із собою і кости Йосипа, виконуючи дану предками присягу.

Чи знали втікачі, куди йти? Не знали, але сам Бог показував їм дорогу. Кожен день ішла поперед них хмара у вигляді стовпа, а вночі цей стовп світив, наче вогонь. Так дійшли вже ізраїльтяни до берега Червоного моря.

Фараон пожалкував, що втратив стільки сот невольників. Він зібрав велике військо з бойовими колісницями й погнався за втікачами. Серед єреїв зчинилася паніка. Вони почали кричати:

— Краще б нам було служити єгиптянам, аніж тут загинути!

За наказом Божим Мойсей підняв над морем свою палицю, і води розступилися. Вибраний народ рушив за Мойсеєм серединою морського дна, а вода стіною стояла праворуч і ліворуч. Люди благополучно перебралися на інший берег.

Єгипетське військо з розгону погналося за ними. Але тоді Мойсей знову підняв палицю — води зійшлися й покрили все військо фараонове. Так воно і згинуло. Перед ізраїльтянами знову зявився огненний стовп, освітлюючи їм дорогу.

Харчі, винесені з Єгипту, минулися. Єреї почали нарікати на Мойсея й Аарона:

— Краче нам було померти в землі Єгипетській, де ми сиділи над казанами, наповненими м'ясом, і мали хліба досхочу. А ви нас вивели, щоб заморити голодом!

Бог звелів Мойсеєві розповісти людям, що ввечері юстимуть м'ясо, а вранці наситяться хлібом. І справді, під вечірувесь табір укрили перепелиці, що, стомлені перельотом, легко давалися в руки. А на ранок мандрівники побачили, що всю пустиню вкрив немов грубий сніг. Вони здивовано питали один одного:

— Ман гу? (Що це таке?)

А Мойсей сказав:

— Це хліб, який дає вам Господь на поживу. Нехай кожен назбирає, скільки йому треба на цілий день.

Ця небесна пожива мала смак білого хліба з медом і появлялася щоранку протягом шести днів. На шостий день треба було збирати подвійну кількість, бо сьомий день, день відпочинку, треба було святкувати. Від слів «ман гу?» цей хліб, дарунок небесний, стали називати манною. Манна випадала з того часу щодня протягом всіх сорока років, тобто аж поки ізраїльтяни прибули до мети своєї мандрівки.

Небагато часу минуло, як знову вибухло заворушення проти Мойсея. В пустелі не було води, і народ став кричати:

— Дай нам воду, щоб ми напились! Ти вивів нас із Єгипту, щоб ми, й діти наші, і худоба погинули на безводді!

— Що ж я зроблю? — жутився Мойсей. — Ще трохи — і вони мене уб'ють камінням...

За Божим наказом він ударив палицею свою по скелі, і з неї ринула вода в такій кількості, що пили досхочу весь народ і худоба.

— Бачите тепер, що Бог є між вами? — спітав Мойсей.

ДЕСЯТЬ ЗАПОВІДЕЙ

На третій місяць після виходу з Єгипту Господь привів ізраїльський народ до Синайської пустелі. Тут, з вершини гори Синай, він звернувся до народу і дав йому Заповіді:

«Я — Господь, Бог твій, що вивів тебе із землі Єгипетської, з дому неволі:

Нехай не буде в тебе інших богів, крім мене.

Не робитимеш собі ніякого вирізьбленого кумира, ані подобини того, що вгорі, на небі, ні того, що внизу, на землі, ні того, що попід землею, у водах. Не падатимеш перед ними ниць і не служитимеш їм, бо я Господь, Бог твій.

Не приклікатимеш імені Господа, Бога твого, марно, бо не пустить Господь безкарно того, хто прикликає його ім'я марно.

Пам'тай на день відпочинку, щоб святити його. Шість днів працюватимеш і робитимеш всяке діло твоє. День же сьомий — відпочинок на честь Господа, Бога твого. Бо шість днів творив Господь небо і землю й море, і все, що в них, а сьомого дня відпочив; тим і благословив Господь сьомий день і освятив його.

Шануй твого батька і матір твою, щоб довголітній був ти на землі, що Господь, Бог твій, даст тобі.

Не вбиватимеш.

Не чужоложитимеш.

Не крастимеш.

Не свідчитимеш ложно на близьнього твого.

Не зазіхатимеш на дім близьнього твого; не пожадатимеш жінки близьнього твого, ані раба його, ані рабині його, ані вола його, ані його осла, ані чого-небудь, що належало б близьньому твоєму».

Коли ж увесь люд спостеріг гуркт грому та блискавки і трубний гомін і гору димучу, затремтів од страху і затримався oddalik.

І сказали Мойсеєві: «Ти говори до нас, і ми слухатимемо, а Бог нехай до нас не промовляє, а то повмираємо».

Сказав Мойсей до людей: «Не байтесь; це лише щоб випробувати вас, прийшов Бог, та щоб острах його постійно був з вами, щоб ви не грішили».

І поставали люди oddalik, а Мойсей приступив до темної хмари, де був Бог.

І там Господь розмовляв з ним. Крім Десятьох Заповідей, Він дав Мойсею численні закони, що їх мали виконувати сини Ізраїля.

Тоді біля Синаю спорудили жертвовник, що в основу його покладено дванадцять каменів за кількістю племен Ізраїля, і принесли Господу жертву. Мойсей покропив кров'ю жертвовник і народ, мовивши: «Ось кров Завіту, що його Господь уклав з вами».

Потім Господь приклікав Мойсея на Синай, і пробув там Мойсей сорок днів і сорок ночей. А коли Бог закінчив розмовляти з ним, то дав йому камінні таблиці, на яких Божою рукою були написані Його закони й заповіді.

НОВИЙ ЗАПОВІТ

ПРИТЧА¹ ПРО БЛУДНОГО СИНА

11 І Він оповів: «У чоловіка одного булó два сини. 12 І молодший із них сказав батькові: «Дай мені, батьку, належну частину маєтку!» 13 А той поділив між ними маєток. 14 А по небагатьох днях зібрав син молодший усе, та й подавсь до далекого краю, і розтратив маєток свій там, живучий марнотратне. 15 А як він усе прожив, настав голод великий у тім краї, — і він став бідувати. 16 І пішов він тоді, і пристав до одного з мешканців тієї землі, а той вислав його на поля своїх пасти свиней. 17 Тоді він спам'ятився й сказав: «Скільки в батька моого наймитів мають хліба аж надмір, а я отут з голоду гину! 18 Устану, і піду я до батька свого, а й скажу йому: «Прогрішився я, отче, против неба та супроти тебе — 19 Недостойний я вже зватись сином твоїм; прийми ж мене, як одного зі своїх наймитів»... 20 І, вставши, пішов він до батька свого. А коли він далеко ще був, його батько вгледів його, — і переповнився жалем: і побіг він, і кинувсь на шию йому, і зачав цілавати його! 21 І озвався до нього той син: «Прогрішився я, отче, против неба та супроти тебе, і недостойний вже зватися сином твоїм»... 22 А батько рабам своїм каже: «Принесіть негайно одежду найкращу, і на ноги. 23 Приведіть теля відгодоване та заколіть, — будемо їсти й радіти, 24 бо цей син мій був мертвий — і ожив, був пропав — і знайшовся!» І почали веселитись вони.

25 «А син старший його був на полі. І коли він ішов й наблизався до дому, почув музіки та танці. 26 І поклікав одного зі слуг, та й спитав:

¹ Притча — це повчальне алегоричне оповідання філософсько-етичного змісту.

«Що це таке?» 27 А той каже йому: «То вернувся твій брат, і твій батько звелів заколоти теля відгодоване, — бо ж здоровим його він прийняв». 28 І розгніався той, — і вийти не хотів. Тоді вийшов батько його й став просити його. 29 А той відповів і до батька сказав: «Ото, скільки років служу я тобі, і ніколи наказу твого не порушив, — ти ж ніколи мені й козеняти не дав, щоб із приятелями своїми потішився я»... 31 І сказав він йому: «Ти завжди зо мною, дитино, і все мое — то твоє! 32 Веселиться і тішиться треба було, бо цей брат твій був мертвий — і ожив, був пропав — і знайшовся!»

ПРИТЧА ПРО СІЯЧА

5 «Ось вийшов сіяч, щоб посіяти зерно свое. І, як сіяв, упало одне край дороги, — і було повітіоптуване, а птахи небесні його повидзьбували. 6 Друге ж упало на ґрунт кам'яністий, — і, зійшовши, усохло, не мало бо вогкості. 7 А інше упало між терен, — і вигнався терен, і його поглушив. 8 Інше ж упало на добрую землю, — і, зійшовши, уродило стокротно». Це сказавши, закликав: «Хто має вуха, щоб слухати, — нехай слухає!» 9 Запитали ж Його Його учні, говорячи: «Що визначає ця притча?» 10 А Він відказав: «Вам дано пізнати таємниці Божого Царства, а іншим у притчах, щоб дивились вони — і не бачили, слухали — і не розуміли».

11 Ось що означає ця притча: Зерно — це Боже Слово. 12 А котрі край дороги, — це ті, хто слухає, але підім приходить диявол, і забирає слово з іхнього серця, щоб не ввірвали й не спаслися вони. 13 А що на кам'яністому ґрунті, — це ті, хто тільки почує, то слово приймає з радістю; а кореня не мають вони, вірують дочасно, — і за час випробування відпадають. 14 А що впalo між терен, — це ті, хто слухає слово, але, хόдячи, бувають придушені клопотами, та багатством, та життєвими розкішами, — і плоду вони не дають. 15 А те, що на добрий землі, — це оті, хто як слово почує, береже його в широму й добром серці, — і плід приносять вони в терпеливості.

Оригінальна література княжої Руси - України ЛІТОПИСІ ЯК ИСТОРИКО-ХУДОЖНІ ТВОРЫ

Література Руси-України, пройшовши період використання й перекладу релігійних книг, починає збагачуватися вже й оригінальними творами, таким чином стаючи на самостійний шлях розвитку. Найдавнішими пам'ятками оригінальної світської літератури Київської Русі є літописи. *Літопис* — це хронологічний опис важливих історичних подій у часи Київської Русі й козацтва.

«Повість минулих літ» — це перший літопис, який дійшов до нас, його ще називають «Початковим літописом». Саме ця книга проливає світло на історію нашого народу від найдавніших часів і до днів життя Нестора Літописця — автора цього твору.

ПОВІСТЬ МИNUЛИХ ЛІТ

(Фрагмент)

В ЛІТО 1051. Поставив князь Ярослав Ларіона, русина родом, митрополитом у Святій Софії.

А тепер розкажемо, чому так названо Печерський монастир.

Князь Ярослав любив село Берестове і церкву, яка була там, і допомагав багатьом священикам, серед яких був і Ларіон, муж книжний і посник.

Ходив Ларіон із Берестового на Дніпро, на гору, де зараз стоїть старий монастир Печерський, а там був ліс великий. Викопав він печерку малу, на два сажні, і, приходячи з Берестового, одспівував там години і молився тайкома. Потім князеві Ярославові спала на серце думка поставити його, Ларіона, митрополитом у Святій Софії. А печерка його так і залишилася. Не в довгому часі знайшовся якийсь чоловік, мирянин із міста Любеча, котрий поклав собі на думку іти у світ прочанином. І подався він у грецьку землю, на гору Афон, побачив там монастирі, обійшов їх і, полюбивши чернечьке життя, попросив одного ігумена, щоб той постриг його в ченці. Той постриг його, дав йому ім'я Антоній, наставив і навчив, як жити по-чернечъкому. І, благословивши, відпустив його назад. Антоній прийшов у Київ і став думати, де б йому оселитися. Ходив по монастирях, але не вподобав їх. І став блукати по дебрях і горах, шукаючи собі місця. І вибрався на гору, де Ларіон викопав печерку, і возлюбив те місце, і поселився в ній. І став тут жити, годуючись хлібом сухим, і то через день, і води споживаючи в міру. Копав печеру і не давав собі спочинку ні вдень ні вночі, перебуваючи в трудах невисипущих.

Потім довідалися добрі люди й приходили до нього, приносили все, що треба на споживу йому. І став він скоро відомий як великий Антоній.

Опісля ж, коли помер великий князь Ярослав, владу взяв його син Ізяслав і сів у Києві. Довідавшись про праведне життя Антонія, прийшов Ізяслав сюди з дружиною своєю і попросив у Антонія благословення. І приходили до нього люди, і він почав приймати їх, постригати кого, і зібралось у нього братії числом дванадцять. Викопали вони велику печеру, і церкву викопали під землею, і келії, які й досі збереглись під старим монастирем. Коли зібралися докупи ченці, сказав їм Антоній:

— Живіть собі самі, і поставлю вам ігумена, а сам я хочу піти на ту гору один, бо звик жити на відлюдді. Прийшов Антоній до гори і викопав іншу печеру, яка зараз над новим монастирем, і в ній закінчив свої дні, живучи скромно, не виходячи нікуди з печери сорок літ. У ній лежать мощі його і до цього дня.

З тих днів і розпочинається Печерський монастир; від того, що жили ченці спершу в печерах, і назвався він Печерським. Після того було

поставлено ігуменом Феодосія. І коли жив Феодосій у монастирі й приймав усіх прочан, хто приходив до нього, — прийшов до нього і я, слабий недостойний раб, і прийняв він мене, а було мені від роду тоді сімнадцять літ. Написав я се і визначив, у який рік почався Печерський монастир і ради чого називається він Печерським.

КІЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК

Києво-Печерський патерик належить до життійних книг, тобто до творів про життя осіб, яких церква оголосила святими. До Патерика ввійшли твори, присвячені історії Києво-Печерського монастиря, його ченцям, подвигам і святым. Автори цієї пам'ятки намагалися показати читачеві всю велич духовних устремлінь своїх персонажів, їхню смиренність і жертовність, боротьбу з підступними темними силами.

ПРО ПРОХОРА ЧОРНОРИЗЦЯ, КОТРИЙ МОЛИТВОЮ З ЛОБОДИ РОБИВ ХЛІБ, А З ПОПЕЛУ СЛЬ

Такою є воля людинолюбця Бога щодо свого творіння: у всі часи й літа дбає Він про рід людський і дарує йому корисне, очікуючи нашого каяття. Насилає Він на нас інколи голод, інколи раті за порушення законів Володаря; та цим Владика наш приводить тільки наше недбальство до чесноти, до пам'яті справ гріховних: ті, що чинять злі справи, бувають віддані за гріхи своїм злим і немилосердним володарям. Ale й ці останні не уникнуть суду: суд без милості тому, хто сам не творить милості.

Було це в дні князювання Святополка в Києві; багато наруги чинив людям цей князь, без вини викорінив дощенту багатьох знатних людей і маєтки в них одняв. I за те попустив Господь, щоб невірні мали силу над ним: чимало тоді воєн було з половцями. Були в ті часи чвари й голод сильний, і в усьому була вбогість на Руській землі.

У ті дні прийшов хтось із Смоленська до ігумена Іоанна, бажаючи бути іноком. Ігумен постриг його й назвав Прохором. Цей чернець Прохір віддав себе на послух і таку безмірну повстримність, що навіть хліба себе позбавив. Він збирав лободу, розтирав її своїми руками і робив із неї хліб; ним і харчувався. I заготовляв він собі її на рік, а наступного літа збирав нову лободу. I так усе життя своє вдовольнявся він лободою замість хліба. Бачачи ж терплячість і велику повстримність, Бог перетворив йому гіркоту на солодкість, і була йому радість після печалі, по сказаному: «Ввечері приходить плач, а на ранок торжество». I прозвали його Лободником, бо, як сказано вище, він харчувався лише лободою, не вживаючи ні хліба, окрім просфори, ні овочі ніякого. I ніколи не нарікав він, але завжди з радістю служив Богові; нічого не боявся, бо жив, наче птиця: не набував ані сіл, ані житниць, де б збирав добро своє, не говорив, як той багач євангельський: «Душел! Багато

добра лежить у тобі на багато років: спочивай, їж, пий, веселися!» Не мав він нічого, окрім лободи, та й ту заготовляв лише на рік, кажучи собі: «Прохоре! У цю ніч ангели візьмуть від тебе душу твою; кому ж залишиться лобода, тобою заготовлена?» Він на ділі втілював слово Господа, який сказав: «Погляньте на птахів небесних: вони не сіють, не жнуть, не збирають у житниці, але Отець ваш небесний живить їх». Птахів наслідуючи, легко долав він шлях до того місця, де росла лобода, і звідти на своїх плечах, мов на крилах, приносив її до монастиря. На неораній землі несіянний хліб був йому.

Настав великий голод, і смерть напосілася на всіх людей. Блаженний же продовжував справу свою, збирає лободу. Побачив це один чоловік і також став збирати лободу для себе і для домашніх своїх, щоб прохарчуватися нею в голодний час, але не міг їсти її, бо гірка вона була. І в ті дні взяв блаженний Прохір на себе ще більший труд: збирав це зілля і, розтираючи його, як я казав, у своїх руках, ліпив із нього хлібини, які роздавав неімущим, що знемагали від голоду. Багато в цю голодну годину приходило до нього, і він усіх наділяв. І солодким, наче з медом, було для всіх те, що він давав. Нікому так пшеничного хліба не хотілося, як цього хліба, виготовленого руками блаженного з дикого зілля. І якщо він сам давав із благословенням, то світлим, і чистим, і солодким був той хліб; якщо ж хтось брав потайки, то був він гірким без міри, мов полин.

Котрийсь із братії потихеньку украв хліб, але не міг його їсти: гірким, мов полин, був він у руках його. І так повторювалося кілька разів. Ale соромився брат, від ганьби не міг зінатися блаженному про свій гріх. Однак, голодний, бачачи смерть перед очима, він прийшов до ігумена Іоанна і, прохаючи прощення за свій гріх, висповідався йому про те, що сталося з ним. Ігумен не повірив у те, що він говорив, і щоб дізнатися, чи справді це так, звелів другому братові зробити те саме — узяти хліб потайки. Принесли хліб, і виявилося те ж, що казав брат, який украв: ніхто не міг їсти його, бо був гірким. Тримаючи цей хліб у руках, ігумен послав попросити хліба в Прохора. «Одну хлібину візьміть із рук, — сказав він, — а другу, виходячи, потайки візьміть». Коли принесли ігуменові хлібини, украдена змінилася на його очах: зробилася схожою на землю й стала гіркою, як і принесена раніше; а взята з рук блаженного була світлою й солодкою, мов мед. Після такого дива повсюди пішла слава про цього мужа. І багатьох голодних прогодував він і багатьох був корисний.

Тоді Святополк із Володарем і з Васильком пішов раттю на Давида Ігоровича [помститися] за Василька, якого осліпив Святополк, послухавши Давида Ігоревича. І не стали пускати купців із Галича і людей із Перемишля, і не було солі по всій Руській землі. Почалися грабежі беззаконні й всіляке свавілля. І огорнув усіх великий смуток, знеможив усіх голод і війни, ніхто не мав ні жита, ні навіть солі, щоб перебороти нужду свою.

Блаженний Прохір мав уже тоді свою келію. І зібрав він до себе з усіх келій попіл, але так, що ніхто про це не знав. І роздавав він цей попіл тим, хто приходив до нього, й у всіх після молитви його перетворювався він на чисту сіль. І чим більше він роздавав, тим більше в нього залишалося. І нічого не брав за це блаженний, а всім задарма давав, скільки кому треба, і не лише монастиреві вистачало, але й миряни приходили до нього й брали багато, скільки кому треба. Торжище опустіло, а монастир був повний тими, що приходили по сіль. І викликало це заздрість у торгівців сіллю, бо не одержували того, що хотіли. Вони думали нажити в цей час велике багатство завдяки солі, і ось те, що вони продавали за великі гроші, того тепер і за безцінь ніхто не брав. І великий смуток огортає їх. Нарешті зібралися торгівці сіллю і, прийшовши до Святополка, стали наговорювати йому на інока, кажучи: «Прохір, чернець Печерського монастиря, відняв у нас велике багатство: дає сіль усім, хто до нього приходить, нікому не відмовляє, і ми від цього зубожіли». Князеві хотілося догодити їм, і задумав він, по-перше, припинити ремствування між них, а по-друге, самому розбагатіти. Ухвалив він зі своїми радниками, що ціна на сіль буде висока, і сам князь, віднявши сіль в інока, буде продавати її. Крамольникам цим він сказав: «Заради вас пограбую ченця», — а в душі мріяв, що розбагатіє сам. Він хотів догодити їм і тільки більше шкоди зробив: адже заздрість не вміє віддавати перевагу корисному супроти шкідливого. І князь послав узяти в інока всю сіль. Коли привезли її, він із тими крамольниками, які наговорювали йому на блаженого, пішов подивитися на неї. І побачили всі перед очима своїми попіл.

Довго дивилися всі й не розуміли: що б це означало? Щоб дізнатися достеменно, князь повелів сховати на три дні привезене з монастиря.

До блаженного ж за звичаєм приходило багато народу по сіль. І всі дізналися, що старця пограбовано, і, повертаючись із порожніми руками, проклинали того, хто це зробив. Блаженний же сказав їм: «Коли викинуть її, ви приайдіть і заберіть для себе». Князь протримав сіль три дні; коли ж з'ясувалося, що це не сіль, а попіл, — звелів висипати її вночі на землю. Висипали попіл, а він у ту ж мить перетворився на сіль. Громадяні ж, дізнавшись про це, прийшли й зібрали її. Від такого дивного дива князя охопив жах: не міг він приховати від усього міста всього того, що сталося. І став він довідуватися, що б це означало. Тоді розповіли князеві, як блаженний годував лободою багатьох-багатьох людей і як іли вони із рук його солодкий хліб; коли ж дехто взяв у нього одну хлібину без його благословення, то виявилася вона до землі подібною, а на смак гіркою, наче полин. Почувши це, засоромився князь від того, що він зробив, отож пішов він у монастир до ігумена Іоанна й покаявся перед ним. Перше він був настроєний вороже до нього. Ігумен картав його за невситому жадобу до багатства, за насильство. Святополк тоді скопив його й ув'язнів у Турові; але повстав супроти нього Володимир Мономах, і він, злякавшись цього, швидко

з честю повернув Іоанна до Печерського монастиря. Тепер же заради такого дива князь дуже полюбив монастир пресвятої Богородиці і святих отців Антонія й Феодосія. І ченця Прохора він відтоді дуже шанував і ублажав, оскільки розпізнав у ньому істинного раба Божого. І дав він слово Богові не чинити більше ні кому насильства, і старцеві твердо пообіцяли: «Якщо, — сказав, — за волею Божою я раніше від тебе відійду з цього світу, то ти поклади мене в труну своїми руками, і хай виявиться в цьому твоя незлостивість. Якщо ж ти раніше, ніж я, переставишся і підеш до непідкупного Судії, то я на своїх плечах внесу тебе в печеру, щоб Господь простив мене за великий гріх перед тобою». З цими словами князь пішов від блаженного. Той же прожив ще багато років у добром віросповіданні.

Нарешті розхворівся він. Князь на той час на війні був, і святий послав повідомити його: «Наближається час відходу моого з тіла. Прийди, якщо хочеш, попрощатися зі мною. І обітницю виконаєш ти — своїми руками покладеш мене в труну, і прощення одержиш від Бога. Не зволікай: я відходжу й оце тільки жду твого приходу. Якщо ти прийдеш до мене, війна буде для тебе успішною». Почувши це, Святополк одразу ж розпустив свої війська і прийшов у монастир. Блаженний же Прохір довго повчав князя про милостиню, про грядущий суд, про вічне життя, про майбутню муку; потім благословив його й простив, попрощався з усіма, хто був із князем, і, здійнявши руки до неба, випустив дух. Тоді князь узяв тіло святого старця, приніс у печеру й поклав своїми руками в труну. Після ж поховання він пішов на війну й велику перемогу здобув над ворогами своїми, агарянами, і завоював усю землю їхню і взяв багатьох полонених, і була це в Руській землі Богом дарована перемога, передбачена блаженним. Відтоді Святополк, чи йшов він на війну, чи на полювання, завжди приходив у монастир вклонитися іконі пресвятої Богородиці й гробу Феодосія, потім заходив у печеру, щоб уклонитися святому Антонію, блаженному Прохору і всім святым отцям, і тоді вже рушав у дорогу свою. І оберігав Бог князювання його. Сам будучи свідком, він відкрито сповіщав про преславні чудеса й знамення Прохора й інших святих. Хай і ми з ними одержимо милість од Христа Ісуса, Господа нашого!

Переклад М. Сулими

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ *(блізько 1550–1621)*

Іван Вишенський народився під м. Дрогобичем (нині Львівська область), помер на горі Афон (Греція).

До наших днів дійшло мало відомостей про те, ким були його батьки, як минало дитинство і де він здобув освіту. Відомо, що в зрілому віці Іван Вишенський жив у містах Волині, Галичині й Поділля. Цікавою сторінкою його життя є переселення в тридцяти–тридцят'ятирічному віці на гору Афон, що в Греції. Звідси він надсилав в Україну послання, у яких виступав проти покатоличення й ополячення України, переконливо заявляючи, що український народ ніколи не скориться кривавим гнобителям. Твори І. Вишенського виражали визвольні прагнення народу.

На Афоні письменник прожив більше сорока років: мешкав у кількох монастирях, потім осів у скиті — невеликому житлі ченців-самітників, розташованому віддалі від основних монастирських будівель. Заховавшись від усього світу, він дав обітницю мовчання, проте не дотримався її: відчувши тугу за рідною землею й зваживши на заклики українських братств, у 1604 р. прибуває в Україну. Проживши два роки у Львові та інших містах, І. Вишенський повертається на Афон. Тут він наказав замурувати себе в кам'яній печері. У молитвах і роздумах приблизно в сімдесятирічному віці письменник помер.

Найвідоміші твори: «Послання до єпископів...» (усього написав шістьнадцять творів, із яких — тринадцять послань).

* * *

«Ніколи ще до того часу сильні миру цього, світські чи духовні, не чули від простого українця таких гордих, рішучих і потрясаюче сильних слів» (І. Франко).

ПОСЛАННЯ ДО ЄПІСКОПІВ *(Фрагмент)*

(...) Покажіть же мені, о ви, котрі згоду в'яжете, чи хтось із вас, будучи в мирському житті, виконав оті шість заповідей, узаконених Христом: тобто чи голодних нагодував, чи спраглих напоїв, чи мандрівних людей прихистив, чи голих одягнув, чи хворим послужив, чи темничників навідував? Чи не ваші милості ті шість заповідей не тільки потоптали в мирському чині, але й нині, начебто в духовнім перебуваючи, постійно топчете!

Чи не ваші милості голодних оголоднююте і чините спраглими бідних підданих, котрі носять той самий образ Божий, що й ви; на сиріт церковних і їхнє прогодування подане від благочестивих християн грабуєте і з гумна стоги та обороги тягнете, самі з того зі своїми слугами годуєтесь, їхній труд та піт кривавий, лежачи та сидячи, сміючись та граючи, пожираєте, горілки очищенні курите, пиво трояковиборне варите і вливаете у прірву ненаситного черева, самі і з гістами своїми пересичуєтесь, а сироти церковні голодні і спраглі, а бідні піддані у своїй неволі річної потреби не можуть задовольнити, з діттями у скруті: їжу собі уймають, боячись, що їм хліба до наступного врожаю не вистачить.

Чи котрийсь із вас завів у дім страннього, прихистив, задовольнив, ноги по-авраамському мандрівній людині помив? Чи не ваші милості, котрі самі нібито в духовному чині, странніх огуджуєте, ганьбите, обмовляєте, ненавидите, лихословите, оббріхуєте? А що з'явилось з тих вуст, котрі в'яжуть сморідну згоду,— вони таким духом огуджували, кажучи: «А що вони, оті патріархи чи грецькі владики? Жебраки, волоцюги, облудники!» Ось бачите, як ви розумієте гостинність для странніх.

Чи було, що ви одягали голих? Чи не ваші милості самі оголюєте: з обори коні, воли, вівці у бідних підданих забираєте; податки грошові, податки поту й труду від них витягуете; із них з живого лупите, оголюєте, мучите, морите, гоните до ком'яг на шкут, не зважаючи на час: взимку і влітку, в негоду, а самі, як ідоли, на одному місці сидите або, коли й трапиться перенести на інше місце того ідолотворного труда, безскорбно переносите його на колисках, так наче ви вдома сидите. А бідні піддані і день і ніч на вас трудяться й мучаться, ви ж бо, їхню кров, силу, працю і старання висмоктавши і починивши голими в оборі та коморі, ваших вирванців, що ступають перед вами, фалундишами, утргінами і каразіями одягаєте, щоб красним виглядом тих слуг око наситити, а ті бідні піддані простої доброї серм'яжки не мають, щоб покрити голизну. Ви з їхнього поту мішки повно напихаєте грішми золотими, талярами, півталярами, оргами, четвертаками, потрійними суми докладаете, шукаєте в шкатулах місця, де б котрій особі з тих згаданих грошей гідно було б спочивати, а тії бідолахи шеляга, за що солі купити, не мають.

Чи було, що ви хворим послужили? Чи не ваші милості самі чините хворих із здорових: б'єте, мучите і забиваєте? Пошкреби тільки свою лису голівку, ксьондзе біскупе луцький, скільки ти за свого священства живих мертвими до Бога послав, одних січеновою, других водотопною, третіх вогнепальною смертю вигнав із цього життя? Я думаю, що пам'ятаєш, ваша милість, усіх тих, якщо захочеш покаянну правду на сповіді виригнугти? Згадай-но Пилипа, маляра багатогрошового! Куди ті рум'яні золоті після його невільної смерті подівалися, в чиєму нині сидять ув'язненні?

Чи ж було, що ви в'язнів у темницях навідували? Чи не ваші милості в темниці за правду зачиняєте й даете терпіти біди християнським людям? Чи не ваші милості й Никифора добре навідали і в темницю

зачинити його подбали, щоб безпечно при неправді панувати і не мати з його вуст викриття за своє відступництво зі своїм папою? Але знайте і таке: коли навіть людський яzik замовкне, та глядач згори бачить тих, що внизу,— уздрите ви все своє теперішнє тоді, коли, виконавши тайнство цього життя, відійдете в країну майбутнього віку. Тоді все те вам відкриється, чого нині не можете обмацати й побачити через окрадення сліпоти світу цього і його слави.

Але тепер не маю місця, щоб цим бавити час, хочу лише, ідучи шляхом повісті, вивершити й наявно показати річ щодо ступенів євангельських, як ви самі від себе відкинули їх і потоптали.

Покажіть мені ви, котрі згоду в'яжете, чи хтось із вас світу відрікся, хрест Христовий узяв на рамено і душу свою в цьому житті зненавидів? Чи не ваші милості в собі нині виявляєте велику помпу й тайнство свавільного життя віку цього, більші достатки в так званому духовному, ніж у мирському чині, вхопили, до слави й багатства дорвалися, чого в мирському чині не мали — товщаєте, годуєте, харчуєте, насичуєте черево розкішними найдками, улещуєте горлянку смачнішими кусками, усолоджуєте, смакуєте, мажете, собі пригоджаете і в усьому виконуєте похітливу волю?

Покажіть мені ви, котрі згоду в'яжете, чи котрийсь із вас покинув дім, села, маєтки, майно, родичів і мирське життя заради Господа? Чи не ваші милості для того й до біскупства докопалися, щоб знайти у Божій церкві більше маєтків, майна, грошових скарбів та прибутиків, слуг лічбою подвійною і потрійною, ніж мали їх спершу, славою віку цього коронуєтесь, плаваєте, як у маслі, в безпечальних та розкішних достатках, дочок обвіновуєте багатим біскupським віном, робите зятів пишногордими панами і забагатіли церковним, сирітським, убогих і тих, що сліду Христового тримаються, добром своїх підлеглих; титули тим зятям найславніші у світі цьому подавали: від войських на підкоморих, від підкоморих на суддів, від суддів на каштелянів, від каштелянів на старост на воєвод перевертаете!

Покажіть мені ви, котрі згоду в'яжете, чи хтось із вас виконав той кінцевий ступінь Петрового слова: «От усе ми покинули та й пішли за тобою слідом, що ж нам буде за це?» — те він сказав, почувши від Учителя, що нелегко багатим увійти у Царство Небесне. А чи не ваші милості більше тепер маєте, ніж мали спершу, і стали багатшими й пишнішими, аніж спершу були? А коли неправду кажу, відвалімо той надгробний камінь і уздрімо увіч все життя ваше попереднє в мирському стані, а нині в так званому духовному: хто ким на початку був і що мав, а ким є тепер і що має. (...)

Оточ запитаю вас при цьому на докінчений тих п'яти ступенів. Покажіть мені ви, котрі згоду в'яжете, як це ви удостоїлися управляти вірою, коли плоди віри самі від себе розорили, а саму віру обезчестили й наругу над нею вчинили? Чи не бачите, нікчемні мудреці, того, що сказав Христос: «Так ото й кожен із вас, який не зреchetься усього, що

має, не може бути учнем моїм». А коли не може бути його учнем, як же він може пізнати таїнство віри? А коли таїнство віри пізнати не може, як же цією вірою управляти сміє? Чи не бачите ви, котрі згоду в'яже-те, віру вас самих, адже у воскресіння мертвих не віруєте? Чи ж не ба-чите вашу сміливість, адже у прірву впали! Чи не бачите вашу сліпоту, адже в погибель, світолюбства погрузли! Чи не бачите вашу пре-мудрість, адже у звабах цього віку потонули! Чи не бачите ваш подвиг, труд, ревність і старання, адже за благами теперішнього віку гонитеся, а майбутнього пам'ять, тепло, страх та боязнь погубили!

Але, о возлюбленні, віруйте, віруйте, адже буде суд і страшний суд, і такий страшний, як і нині, коли б вам сердечні очі відкрилися, і, жахнувшись од видіння страшного судді, тікали б ви голі, як мати вас народила, од тих біскупств, від титулу того й санів тих, котрі здобули ви собі в Римі, й усе те за шматину чи віхоть не оціниться. Але що ж, коли змістити світ, і його любов, і його державця вам не попустить? Отож я вас із повинності своєї християнської застерігаю, нагадую, молю, прошу і в ноги вам кланяюся: тікайте в Сігор із Содоми, щоб сірка й вогонь геєнський у тім невір'ї вас не спостили, біжіть на по-каяння, доки час віку вашого вам триває — по смерті-бо покаяння не знайдете! Коли ж не можете показати велике покаяння подвигу, при-найні дух свій у православній вірі спустіть і вже не від усіх частин Бога відпадете.

Правду-бо вам кажу, правду, коли не покаєтесь і справдешнім по-мислом, серцем і душою не повернетесь у православ'я, то будете в геєнському вічному вогні разом з вашими папами клекотіти й кипіти, від якого вас хай би порятував син Бога живого, який прийшов у світ спасти грішників. Амінь. (...)

Переклад Вал. Шевчука

Iсторично-мемуарна література

Літописання було характерне для літератури періоду Київської Русі. Цей вид творчості розвивався й пізніше, зокрема в добу Хмельниччини — геройчний час у житті українського народу. Козацькі літописи — це твори, у яких подано характеристики видатних діячів, описи важливих подій у хронологічній послідовності, тлумачення окремих періодів політичного життя. Козацькі літописи належать до історично-мемуарної прози — творів, у яких оповідь ведеться у формі записок від імені автора про реальні події минулого, учасником або ж очевидцем яких він був. Мемуарним творам властива доку-ментальність, історична достовірність, хоча не виключається право автора на художній домисел. Найдокладніше козацька доба представлена в «Літо-писі Самовидця», у «Літописі Грабянки» й «Літописі Величка». Автори цих пам'яток були козаками, усі вони випускники Києво-Могилянської ака-демії.

ЛІТОПИС САМОВІДЦЯ

(Уриеки)

Року 1663 (...) Як вдарено в бубни на раду, Брюховецький, вед-
луг¹ постанови, пішо войсько припровадив к намету своеї сторони на
тую раду. I Сомко не зозволився; і сам, і усі козаки, при ньому будучії,
яко люди достатнії, на конях добрих, шатно і при оружжю, як довой-
ни, (...) же єжели би ведлуг мислі оних рада становитися би міла, то
межи собою битву міти, бо при таборі Сомковом і гармат було нема-
ло. Але тое нічого не помогло, понеже запорожці ласкою його царсь-
кого величества упевнені (були).

I скоро тая рада стала, і боярин вийшов з намету і почав читати
грамоту і указ його царського величества, не дано того скончти, ані
слухаючи письма царського величества, зараз крик стався з обох сторон
о гетьманство. Одні кричат:

— Брюховецького гетьманом!

А другії кричат:

— Сомка гетьманом!

І на столець обоїх сажають.

А далі і межи собою узялися битися, і бунчук Сом-ков зламали,
заледво Сомко вирвався през намет царський і допав коня. I кінная
старшина. А інших позабивано до кілька чоловіка.

I так сторона Сомкова мусила уступати до табору своєго, а сто-
рона Брюховецького на столець всадила Брюховецького, зопхнувши
князя, і гетьманом окрикнули, давши оному булаву і бунчук в руки.

(...) I так Брюховецький з тими знаками зойшов до своєго табору,
где стояв над Остром у Куті Романовського.

А Сомко в'їхав до своєго табору, юже не маючи бунчука ані булави,
бо тое запорожці видрали оному (...)

Року 1677. Зима барзо велика була так снігами, як теж і морозами.
І мало котрий день був без вітру. I тривала снігами і морозами вели-
кими близько до святого Георгія, же юже людем на Сіверу не тілько
сіна, але й соломи на хатах не ставало (...)

Того ж року, місяця має семогонадцять дня, в четверок в обідньої
годині, по службі Божої в повгодині може, занялася церков Рождества
Христова, стояча в ринку, близько комор крамних, в Стародубі.
Од котрого запалена церква, не відати яким способом, подобно, з не-
опатрності паламарової, а особливо гнів Божий за беззаконія наша,—
так великоє будування церквей Божих чотирьох, стоячих у самом го-
роді, зо всею оздобою їх, которая на усю Україну славна була в мальо-
ванню образов, так теж великоє звонов, — зовсім погоріло, яко
теж і в будинках дворов зо всіми немаль маєтностями. Так вигоріло
усе місто, же жадная не тілько хата не зостала, але ані башта, навіть і

¹ Ведлуг — відповідно до.

самії вали погоріли, нічого не заставивши, а і за містом, на кілько сот подим'я погоріло.

Так страшний пожар був за скаранням Бозьким. Бо в том місті всчалася ненависть. Перша — полковник против гетьмана, священики межи собою, осьм на двох немаль цалий рок турбувались; межи козаками і посполитими свари, позви; а знову зась корчми, шинки немаль в кождом дворі, а при шинках безецності і частії забойства, а за вшетечность жадної карності не чинено (...)

ЛІТОПИС ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКОВНИКА ГРИГОРІЯ ГРАБЯНКИ

(Уривок)

Коли Марко Гдешинський розповів гетьману Потоцькому про розгром та загибель війська ляського, описав, як козаки й татари (ко-го мечем забивши, а кого в неволю взявши) над поляками гору взяли і як, замість булави у руки заступ давши, смерть самого генерала Потоцького, сина його, тріумфують, то жахнувся гетьман Потоцький, і польний Калиновський, а також і всі полководці та воїнство від страху заніміли, поникли, як трава або цвіт на морозі, коли після зимної ночі сонце засіяє. Не знаючи, що діяти, та самі незабаром на таку ж честь сподіваючись, зібралися вони на раду й почали думати, як біду-лихоминути; і на тій раді порішили йти на Корсунь, щоб ближче до Польського краю бути і, при потребі, скоріше допомогу зібрати. Відразу ж після ради прийшли на Рось і стали табором за милю від Стеблева. А у вівторок у гості до ляхів наспіли і козаки з татарами й, гукнувши скільки моці «до бою!», розпочали битву, та, оскільки ляхи перебували в окопах, несила було козакам і татарам ляхів подолати (та й не було козаків і татар більше п'ятнадцяти тисяч), тоді вони вийшли на пагорб і почали ляхів на двобій викликати. Якраз отоді і взяли ляхи якогось козака й привели до гетьмана, а той і почав випитувати про силу татарську та козацьку. Бранець, будучи від природи кмітливим та хитрим (а може, й самим Хмельницьким підмовлений), сказав, що татар тільки з Тугай-беем тисяч п'ятдесят і що скоро й сам хан з усією силою прийде, а козаків багато — без ліку. Вислухали все те ляхи і повірили, й напав на них острах незборимий, всі вони посмутніли, руки в них опустилися і втратили вони голову, бо боялися не лише сили козацької, а й голоду й облоги. Порадились вони й порішили пробиватися усім табором; та і тут взяли козака дорогу показувати і отак по вісім возів уряд усім табором рушили, за возами піхота та капітани, обік табору слуги з мушкетами, а з обох боків гетьмани з летуючою кавалерією. Козаки ж влаштували засідку, відкрили вогонь із самопалів, коней у возах перебили і сильно потіснили піхоту польську і, хоч як не хотіли поляки, мусили поголовно всі, і малі, й дорослі, зйті з коней і пішо з козаками

бій тримати, та посеред того вогню, який вели з самопалів козаки та з своєї зброї татари, пройшли заледве півмілі. Та ще ж на лихо той козак, що вказував дорогу, навмисне завів обоз ляхів у яругу, прямо у хащі й болото; отут, побачивши, що прийшла їхня лиха година та погибель, вони почали свій обоз повертати — одні на гору з'їжджали, інші в болото прямували; Хмельницький же вислав наперед шеститисячний загін козаків, вони перекопали дорогу ляхам, зробили завали, а самі засіли у тих закопах. Нічого не знаючи про засідку, поляки пішки простують собі своюю дорогою, вози позад полішивши — одні на горі, а інші в болоті, а тим часом козаки і татари налетіли і обоз розгромили. Бачачи все те з своїм військом на лівому фланзі, Калиновський сильно розгнівився, та коли і його поранило, змирився з поразкою і запросив миру та молив, щоб йому життя залишили. Всі ж останні кинулися навтьоки, і козаки й татари по полю їх, як снопи, клали, бо ж їхні слуги, що коней тримали та за цілістю панських голів пильнували, вже тільки про себе дбали, на їхніх коней сідали та чимдуж утікали. Проте і їх селяни у лісі ловили, тут і всі інші польські полководці козаків та татар просили про милість. І відавши хвалу Господу, козаки забрали багатства польські, а татари забрали бранців, у їх числі два гетьмани — Потоцький та Калиновський-Казановський, Одровольський, Балабан, Бекчановський, Хмелецький, Комаровський, Яськольський, Ковальський та сила інших полковників та капітанів.

Оточ прийшли ви, щоб Хмельницького взяти,
А самим довелося в неволю прямувати.
До Криму бундючно простують ридвани,
А в них з радниками обидва гетьмани,
Вози ж із скарбами козакам лишили,
Аби худорбу свою тим скарбом прикрили.
Хотіли ляхи на козаках слави зажити,
Та Господь віддав її тим, хто вміє терпіти,
Він возніс нині смиренних руснаків,
А гордих з престолу низложив поляків,
Всіх тих багатих відрядив до Криму,
Що Русь всю хотіли передати Риму.

ЛІТОПИС ВЕЛИЧКА

(Уривки)

Цікавому норову людському не може нічого бути сподобнішого, ласкавий читальнику, як читати книги й дізнаватися про давні людські діяння та вчинки (...)

Оточ гідні похвали подвиги наших козако-руських предків описали не наші ледачі історики, а чужоземні: грецькі, латинські, німецькі

та польські (...) У ті роки я проходив через тогобічну Малоросійську Україну, що лежить на захід від Корсуня й Білої Церкви. Переїшов я Волинь та князівство Руське до Львова, Замостя, Бродів і далі, і перед моїми очима постали численні безлюдині міста й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як горби й горби. Всі вони правили тоді за пристановище і поселення диких звірів. Я побачив, що фортеці, які траплялися нам на шляху у військовому поході (у Чорганському, в Константинові, Бердичеві, Збаражі і Сокалі), одні стоять малолюдні, інші зовсім спорожніли — розруйовані, зарослі землею, запліснявілі, обсаджені бур'яном і повні лише червів, і зміїв, і усякого гаддя, що там гніздиться. Роздивившися, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогобічні україно-малоросійські поля і розлогі долини, ліси і великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. І це був той край, який правдиво колись називали й проголошували поляки раєм світу — він був перед війною Хмельницького немовби друга обіткова земля, що кипіла молоком і медом. Бачив я, крім того, в різних місцях багато людських кісток сухих і голих — їх покривало саме тільки небо. Я питав тоді себе: «Хто вони?» Надивився я того всього порожнього й мертвого, повболів серцем і душою — бо ж зробилася пусткою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської, і впали в незвідь посельці її, славні предки наші!

Попитав я тоді багатьох старих людей, чому це так, через що і через кого спустошено тую землю нашу. По-всякому відповідали мені, — один так, другий інакше, і не міг я з їхніх неоднакових розповідей достеменно довідатись про падіння й занепад тогобічної нашої вітчизни. Тільки заглибившися у козацькі літописання, спізнав я про деякі причини того занепаду (...)

ІСТОРІЯ РУСІВ

(Уривки)

Уперше надруковано у видавництві: «История русое или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа беларусского. Москва. 1864». Авторство «Історії русів» не встановлено. Приписувати його Г. Кониському немає ніяких підстав. У пізнішій історіографії висувалися гіпотези, що цей твір написав український політичний і культурний діяч другої половини XVII ст. Г. А. Полетика (1725–1784), а завершив його син — В. Г. Полетика (1765–1845). Можливим автором називався також князь О. А. Безбородько, канцлер Катерини II, українець за походженням. Усі ці версії непереконливі.

Час написання твору точно не встановлений. Більшість дослідників уваажає, що він написаний наприкінці XVII ст. Опис подій доведено до 1769 р. — початку російсько-турецької війни, про закінчення якої говориться в майбут-

ньому часі. Про існування рукопису «Історію русів» стало відомо у 20-х роках XIX ст.

За художніми якостями, довільною інтерпретацією історичних подій, суб'єктивним підходом до змалювання окремих образів «Історію русів» можна назвати історичною оповіддю, у якій переплітаються історична правда й художній домисел.

На початку 1648 року мав Хмельницький готового при собі війська, добре озброєного, сорок три тисячі сімсот двадцять чоловік, і в тому числі реестрових Козаків 35 тисяч, охочекомонних, або волонтерів, 4900 та Запорозьких Козаків 8820 чоловік. З першого квітня того року, звідавши він, що Коронний Гетьман Павло Потоцький з численною Польською армією, зібравшись під Кам'янцем-Подільським, іде вниз рікою Дністром до Уманщини, виступив супроти нього з двадцятьма п'ятьма тисячами війська, залишивши решту в міщному становищі над рікою Буг резервним корпусом. I, йдучи вниз рікою Ягорликом, вислав проти армії Польської декілька партій легких військ і наказав їм, нападаючи на авангард Польський, відходити від нього скоро-поспішно, вдаючи, що вони їх лякаються, і всі війська Козацькі від того тікають до кордонів Татарських. А ти часом повернувся Хмельницький з усім військом у степ до Жовтих Вод, де, укріпивши на узвишші обоз свій окопами та важкою артилерією і полишивши в ньому трохи піхоти з в'ючними кіньми, вилаштуваними натомість кінноти, заховався вночі остронь обозу за очерети та балки тамтешні. Гетьман Потоцький з військами Польськими, женучи перед собою загони Хмельницького, наткнувся на обоз Козацький, за котрий загони того поховалися, і, замрівши, що все од нього тікає і ховається, без певного розміркування та приготовлення, не укріпивши навіть обозу свого, повів одразу атаку на табір Козацький. Учинена з обох боків стрілянина з гармат та мушкетів вчинила чимало грому та тріскотняви, а дим, що з того піднявся, затямарив обрій і покрив войовників. Хмельницький в той самий час з усім військом вийшов зі скованки і, пройшовши обозами Польськими до самого тилу їхніх військ, ударив на них з усією несподіваністю і, зробивши перший, дуже поцільній постріл з гармат та мушкетів, напустився згодом списами. Поляки, щойно дізнавшись про напад ворога, почали на нього обертатися, але вже ним переможені і змішані були. Убивство вчинено жорстоке і повсюдне. Поляки, одстрілявшись на обоз Козацький, не встигли зібратись з новими на-боями, захищалися самими шаблями; та шаблі супроти списів — оборона вельми слабка, і Козаки перекололи ними Поляків понад двадцять тисяч, а серед них убиті Сенаторські діти: Шембек і Сапіга і багато Полковників та інших значних людей. Закінчилось тим, що вони розбіглися у великому безладді світ за очі, полишивши обоз свій зі всіма обладнаннями і запасами на здобич Козаків. На погоні схоплено в полон чиновників Польських сорок дев'ять чоловік, а серед них сам Гетьман Потоцький. Битва ця відбувалася Квітня 8-го, в день Суботній,

і Хмельницький, відправивши на місці вдячний Богові молебень за таку славну над недругом звитягу, поховав мерців своїх і Польських, а живих Бранців польських і Гетьмана їхнього Потоцького вислав як новий дарунок Ханові Кримському, від якого отримав вдячний адрес із запевненням про незмінну дружбу його до Хмельницького і до всієї нації Малоросійської і з обнадіюванням про готовність свою на їхню допомогу на випадок потреби і як скоро з'явиться до того можливість.

Гетьман Хмельницький, вирушивши од Жовтих Вод, поспішив з військами Козацькими до міста Кам'янця-Подільського, котрий вважався на рівні з Кодаком непереможною у Поляків твердинею і був гніздом, або збірним пунктом для військ Польських, що висилалися на Малоросію. Резервному корпусу своєму, що був під командою Писаря Генерального Максима Кривоноса, велів іти з правого боку армії — над рікою Бугом. Наближаючись до Кам'янця, застав там Хмельницький нового Гетьмана Калиновського зі свіжими Польськими військами, що розташувався під батареями фортеці. Він влаштував і укріпив табір свій на видноті у ворога і впродовж перших днів робив об'їзди і огляд табору Польського і фортеці з легкими з обох боків пестрілками; а 16-го числа Травня, уdosвіта повів Хмельницький атаку на табір Польський з боку фортеці, під яку ще з опівночі підпovзла з долішнього боку значна частина його піхоти з самими мушкетами та списами. І коли з боку Козацького почалася на табір Польський сильна стрілянина з гармат та мушкетів і вчинено зумисне великий гвалт од війська, то в ту саму пору піхота Козацька, вискочивши заздалегідь і відкривши собі проходи у фортеці за водою, вдерлася через них все-редину фортеці. Гарнізон тамошній, не очікуючи ніколи з того місця нападу, як з боку неприступного і самою натурою, себто кам'яною стелею, укріплленого, обернувшись до того місця спиною, оглядав уважно бій, що точився внизу за фортецею, а Козаки, напавши на нього зненацька в тил, повалили більшість солдатів гарнізонних списами долу, а решта з них хоча і обернулися на ворога і почали боронитися, але вже було пізно, і все перемішалось, і вони винищенні Козаками всі до єдиного. Отож, очистивши Козаки фортецю тую від гарнізону, обернули з батареї гармати на табір Польський і вчинили в ньому ядрами і картечами велику руйнацію. Поляки, відчувши загибелю свою з тої фортеці, которую вважали своїм захистом, були здивовані і вражені і почали в повному безладі тікати з табору; а Хмельницький, зауваживши вдалі дії піхоти своєї з фортеці і втечу Поляків з їхнього табору, наступив на нього всією потугою і, зайнявши його з малим спротивом, погнався кіннотою своєю за втеклими Поляками, з котрих небагато врятувалось втечею, а решту вбито, і табір дістався у здобич переможцям з численною артилерією і всілякими запасами. При похованні обосторонніх убитих нараховано тіл Польських у фортеці і поза нею 12 713, а Козацьких лише 377, і сія велика нерівність припи-

суються вдалому здобуттю фортеці і табору зі слабким спротивом від Поляків та їхньому недбалству. (...)

* * *

Гетьман Хмельницький, чуючи близьку кончину свою, скликав у Чигирин урядників од війська і урядів і товариство з найзначнішими козаками і оголосив стан справ нації. А по тому, зробивши перелік попереднім на отчизну напастям і тяжким війнам, що в них вони так славно й великолічно боролися і перенесли злигодні власною своєю мужністю і достохвальною між собою згодою, заверши тим, що він, відчуваючи близьку смерть свою, з жалем сердечними скрутою душевною радить їм не занепадати, в разі потреби, на мужності і подвигах військових, тримаючись завше одностайної згоди і братерської дружби, без чого ніяке суспільство стояти не може. «А я, — провадив Хмельницький далі, — дякую вам, братове, і за послух до мене у війнах, і за своє гетьманство! Дякую за ту гідність, якою і мене вшанували, і за те довір'я, яке ви до мене завше виявляли! Повертаю вам усі знаки і клейноди, що гідність і владу тую означають, і прошу вас прощати мені, в чому я, як людина, будь-кому з вас завинив або кого скривдив. Наміри мої про всезагальне добро були чистосердечними і правдивими, і я всього себе посвячував отчизні, не жалуючи здоров'я свого і самого життя. Отож задля загального добра дозвольте ще попросити вас зробити мені останню приємність: оберіть собі гетьмана за моє життя, якому б я міг відкрити потрібні таємниці і дати корисні поради в управлінні. А як у нинішню критичну пору потрібна в гетьмани найбільше вправна, мужня й досвідчена людина, то я рекомендую вам, як саме таких, полковників переяславського Тетерю та полтавського Пушкаренка і писаря генерального Виговського. З них оберіть ви одного, кого по загальній нараді заблагорозсудите».

Урядники і козаки, заридавши гірко на слова гетьманські, що так іх зворушили й вразили, а особливо про близьку смерть його і своє сирітство, залементували: «Кого оберемо на місце твоє? І хто є гідний нагородити батьківські до нас заслуги твої і нашу в тобі втрату? Син твій Юрій нехай наслідує місце і гідність твою!.. (...) Гетьман, дякуючи урядникам і військові за їх до нього признання, заперечував вибір іхній на його сина, переконуючи, що він дуже молодий і, щоб підняти такий великий уряд і в такий критичний час, ще не надійний. Зібрання, заперечивши гетьманові, що молодість його сина можна скріпити добрими порадами та надійними радниками, що їх по знанню своєму вибрati сам може, присудили одноголосно, що «позбавити його батьківської гідності ми ніколи не допустимо».

Гетьман, з упертого наполягання присутніх, погодився на їх волю і, запросивши до себе сина свого Юрія, поручив зборам із словами: «Вручається він під охорону Божу і вашу опіку, і анафемі віддаю того, хто зведе його з путі правдивої і сотворить притчею во язицях

і посміховищем у людях! Віддаю й самого його, якщо він піде дорогою незгідливою і віддалиться від правоти, честі і християнських чеснот; і заповідаю йому на все життя його служити отчизні вірно й щиро, пильнувати її, яко зіниці ока, і пролити за неї всю свою кров, якщо буде їй корисна і спасенна!.. А вас прошу і заклинаю скріпляти його добрими порадами і постійною мужністю, яка всьому племені слов'янському є споконвіку властива і спадкова». По тому вручив гетьман синові своєму клейноди військові і печать національну з усіма документами й справами письмовими; і він, за звичаєм, був привітаний і прикритий од урядників та товариства прапорами й шапками і проголошений гетьманом, з пальбою із гармат та мушкетів із музикою військовою, що грала в місті на всіх перехрестях і майданах, а до полків і міст вислано гінців з універсалами. Відбувся ж і здійснений був сей вибір у 7 день серпня 1657 року.

Старий гетьман перед сконом своїм мав ще нараду з урядниками й товариством, і на ній обрано за радників і опікунів до молодого гетьмана писаря генерального Виговського і полковника полтавського Пушкарена, що бував уже в походах наказним гетьманом. І старий гетьман останнього дня в своєму житті, побувши з сином та його радниками декілька годин наодинці, помер 15 серпня, пополудні. Лемент і плач челяді гетьманської і постріл з домової гармати сповістили в місті про смерть гетьмана. Військо й народ усякого рангу і стану виповнили враз дім гетьманський і його оточили. Плач і ридання роздирали повітря, і журба продовжувалась повсюди і була невимовна. Всі оплакували його, як рідного батька свого, всі кричали: «Хто тепер пожене ворогів наших і захистить нас од них? Згасло сонце наше, і ми зосталися в темряві на поталу вовкам ненажерливим!» (...)

Похорон гетьманові учинено з великим, але сумним тріумфом і з усіма військовими та громадськими почестями. Тіло його в супроводі численного війська й народу перевезено з Чигирина до власного містечка гетьманського Суботова і там поховано в монастирській його церкві, з написами й епітафіями. (...)

* * *

Гетьман Мазепа, укомплектувавши й забезпечивши всім потрібним війська свої, що були в армії, а резиденцію свою, місто Батурин, де зберігались всі скарби, запаси та магазини, підкріпивши достатньою залогою з Сердюцьких піхотних полків і одного кінного Прилуцького полку, під командою Полковника Носа, виступив сам, з рештою військ Малоросійських і з численними урядниками військовими та цивільними, понад звичайний штат зумисне примноженими, до границь Білоруських, начебто щоб одбивати ворога. Однаке, переправившись через ріку Десну і поставивши табір свій поміж містами Стародубом і Новгородом-Сіверським, недалеко містечка Семенівки, на місці,

донині званому Шведчиною, оголосив тут прокламацію свою, складену до війська і народу Малоросійського, а з неї промовляв до всіх урядників, тут зібраних, такими словами: «Ми стоїмо тепер. Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб іх обминути. Воюючі між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка на-вряд чи коли спороджувала. І тому подоланий з них і повалений зруйнує собою державу свою і оберне її нанівець. Жереб держав тих визначила наперед доля рішилася в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих? Мое міркування, чуже усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є таке: коли Король Шведський, завше непереможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає Царя Російського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможця, неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство Полякам і на волю його створіння та улюблена, Короля Лещинського; і вже тут нема й не буде місця договорам про наші права та привілеї, та й попередні на теє договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, природно, пораховані будемо як завойовані, або зброєю підкорені, отже, будемо раби неключимі, і доля наша остання буде гірша за першу, якої предки наші від Поляків зазнали з таким горем, що й сама згадка про неї жах наганяє. А як допустити Царя Російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого Царя того; бо ви бачите, що хоч він походить од коліна, вибраного народом з Дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці Царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушенні тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен. Початок спільніх недуг наших зазнав я на самому собі. Вам-бо відомо, що за відмову мою в задумах його, убивчих для нашої отчизни, вибито мене по щоках, як безчесну блудницю. І хто ж тут неї признає, що тиран, який образив так ганебно особу, що репрезентує націю, вважає, звичайно, членів її за худобу нетямущу і свій послід? Та й справді за таких їх уважає, коли посланого до нього депутата народного Войнаровського із скаргою на зухвалиства та звірства, чинені безустанно народові од військ Московських, і з проханням, потвердити договірні статті, при віданні Хмельницького уложені, яких він ще не потверджував, а повинен за тими ж договорами потвердити, він прийняв полічниками й тюрмою і вислати хотів був на шибеницю, від якої врятувався той лише втечею. Отже,

зостається нам, Братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили. Я їх не маю і мати, звичайно, не можу, отже, непричетний єсм в інтересах успадкування, і нічого не шукаю, окрім благоденства тому народові, який ушанував мене Гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою. Окаянний був би я і зовсім безсовісний, якби віддавав вам зле за добре і зрадив його за свої інтереси! Але час освідчитися вам, що я вибрав для народу свого і самих вас. Довголітне мистецтво моє у справах політичних і знання інтересів народних одкрили мені очі про нинішній стан справ Міністерських і як вони зблизилися до нашої отчизни. За першу умілість вважається в таких випадках тайна, неприступна ні для кого, аж до її події. Я її довірив одному собі, і вона мене перед вами виправдовує власною своею важливістю. Бачився я з обома воюючими Королями, Шведським і Польським, і все вміння своє ужив перед ними, щоб переконати першого про протекцію і милість отчизні нашій од військових напастей та руйнації у майбутній на неї навалі, а щодо Великоросії, нам єдиновірної і єдиноплемінної, випросив у нього нейтралітет, себто не повинні ми воювати зі Шведами, ані з Поляками, ані а Великоросіянами, а повинні, зібравши з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну отчизну свою відбиваючи того, хто нападе на неї війною, про що зараз ми повинні оголосити Государеві, а Бояри його, які не заражені ще Німеччиною і пам'ятають пролиту безневинно кров своїх родичів, про все теє повідомлені і з мною згодні. Для всіх же воюючих військ виставляти ми повинні за плату провіант і фураж, в кількості можливій без власного зубожіння нашого; а при майбутньому загальному замиренні всіх воюючих держав вирішено поставити країну нашу в той стан держав, у якому вона була перед володінням Польським, із своїми природними Князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають. Поручитися за теє взялися найперші в Європі держави: Франція і Німеччина; і ся остання сильним чином наполягала на такому становищі нашему ще в днях Гетьмана Зіновія Хмельницького, за імператора Фердинанда III, але не справдилося воно через міжусобицю та необдуманість предків наших. Договори наши про вищесказане уклав я з Королем Шведським письмовим актом, підписаним з обох сторін і оголошеним в означених державах. І ми тепер уважати повинні Шведів за своїх приятелів, союзників, добродіїв і немовби од Бога посланих, щоб увільнити нас од рабства та зневаги і поновити н найдвищому ступені свободи та самодержавство. Відомо ж бо, щ колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сам назва Русь од нас до них перейшло. Але ми тепер у них — яко притча во язицях! Договори сії з Швецією не суть нові і перші ще з нею, але потверджують вони і поновлюють попередні договори та союзи, од предків наших з Королями Шведськими укладені. Бо відомо, що дід

і батько нинішнього Короля Шведського, мавши важливі послуги од військ наших у війні іх з Лівонцями, Германцями ми та Данією, гарантували країну нашу і часто за нею обставали супроти Поляків, а тому й од Гетьмана Хмельницького, по злуці вже з Росією, вислано сильний корпус Козацький з Наказним Гетьманом Адамовичем на підмогу Королеві Шведському Густавові, і допомагав він йому під час здобування столиць Польських — Варшави й Krakова. I так, нинішні довоори наші з Швецією суть тільки продовження колишніх, в усіх народах уживаних. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться воєтину нетямущим тваринам, од усіх народів зневажаним». (...)

Опісля вислуховування Гетьманської промови і по перечитанню до всіх постах і зібраниях військових прокламації його, вирішили де-котрі, яко на благо єсть, а декотрі — ні, а лестить народам! I так спере-чаючись із собою декілька днів, погодилися в одному лише тому, що потрібна зміна їхнього стану і нестерпна є зневага у землі своїй од на-роду, нічим од них не кращого, але нахабного й готового на всякі кривди, грабунки та дошкульні дорікання; але чим тому пособити і за що взятися, того придумати не могли; а щоб одстати від Царя і Царства Християнського й oddати себе на волю Монарха Лютеран-ського, який зневажає образи Святих і поганить середи та п'ятниці м'ясоїдженням, про те й слухати не хотіли. I, зрештою, зібралися всі урядники й Козаки по своїх полках, знялися одного ранку вдосвіта з табору свого, зоставивши в ньому Гетьмана з двома Компанійськими полками і всіх Старшин Генеральних з багатьма урядниками, що до полків не належали, а були неначе під вартою у Компанійців. Намір тих урядників і Козаків полягав у тому, щоб з'єднатися їм з військами Великоросійськими і доповісти Государеві про все, що вийшло у них з Гетьманом, і що вони у задумах його участі не беруть і вельми їм противляться. Potому відправились вони на Стародуб, знайшли корпус Меншикова у Білорусі, де й сам Государ тоді був присутній, доповіли Государеві про лукавство Мазепине і про неспокійний стан уряду Малоросійського і просили дозволити їм вибрати нового Гетьмана, у згоді з правами їхніми та привілеями, що те є узаконюють. Государ, подякувавши Козакам за їх вірність і обіцявши провести вибір той, як повернутися вони до Малоросії, наказав їм зостатися під командою Князя Меншикова і сприяти йому в розправах над Шведським Гене-ралом Левенгауптом, що, з наказу Короля свого, виступивши з помічним військом і з великими запасами із Ліфляндії, поспішав з'єднатися з Королівською армією на Білорусі. (...)

ІВАН ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ

(блізько 1650–1701)

Іван Величковський народився на Чернігівщині, навчався в Києво-Могилянській колегії. Спочатку митець працював у друкарні Лазаря Барановича в Чернігові, пізніше оселився в Полтаві й служив там священиком. Іван Величковський прославився передусім двома рукописними книжечками: «Зегар з полузе гарком» (1690) та «Млеко» (1691).

Саме Івана Величковського вважають найяскравішим представником української барокової поезії. Його творчості властиві як релігійні, так і світські мотиви, які розкриваються через філософську й морально-повчальну тематику.

«ЗЕГАР З ПОЛУЗЕ ГАРКОМ...»

АВТОР КО ЧИТАТЕЛЮ

I О смерті пАм'ятай, і **На** суд будь чуткий,
ВЕЛЬМИ Час біжить сКОро, **В** бігу **Своєм** прудкий.

МИНУТИ

До Зегарка належать єще і минути,
прето подобно і тих не треба минути.

Минути всіх общиї

Минет младенчество.
Минет отрочество.
Минет юношество.
Минет мужество.
Минет старчество.
Минет престарілость.
Минет весна.
Минет літо.
Минет осінь.
Минет зима.
Минуть всі літа.
Минуть всі времена.
А над все минет час покаяння.

Минути злих

Минет слава.
Минет багатство.
Минет честь.
Минет п'янство.
Минет помпа.

Минет гордость.
Минет пиха.
Минет тщеславіс.
Минута високії думи.
Минута похлібства.
Минута пещоти.
Минута банкети, піятики.
Минута служби.
Минута дружби.
Минута жарти.
Минута сміхи.
Минута утіхи.
Минута роскоші.
Минута скарби.
Минута ради.
Минута зради.
Минет хитрость.
Минет ошуканство.
Минет клямство.
Минет зайзрость.
Минет ненависть.
Минет урода.
Минет тілесная красота.
Минет мужноть.
Минет сила.
Минет красномовство.
Минет удачность.
Минет справности.
Минута драпіжства.
Минута кривоприсяжства.
Минута і прочая безчисленная суєтная,
Альбовім все суетіє чоловічеськоє,
Єлико не будет по смерті,
Не пребудет багатство, не снійдет слава,
Нашедши бо смерть, вся сія погубить.

Минути добрих

Минуть хороби.
Минуть преслідування.
Минуть мученія.
Минуть біди.
Минуть скорбі.
Минуть сльози.
Минуть обиди.
Минуть рани.

Минута нарубанія.
Минет голод.
Минет прагненне.
Минет нагота.
Минет убозство
Минет каліцтво.
Минет сліпота.
Минет німота.
Минет хромота.
Минута труди, невчаси, невпокої.
Минет всякоє злое.

Дві страшній минути

Мовить бовім Господь: «Небо і земля мимо ідуть».

«МЛЕКО, ОД ОВЦІ ПАСТИРУ НАЛЕЖНОЕ, АБО ТРУДИ ПОЕТИЦЬКІ, ВО ЧЕСТЬ ПРЕБЛАГОСЛОВЕННОЇ ДІВИ МАРІї СОСТАВЛЕННІЙ...»

Аз млеком питала
Христа в літех мала,
Чистаго младенця
А тварем первенця.

ПРЕДМОВА ДО ЧИТЕЛЬНИКА

Уважаючи я, іж многій народове, звлаща в науках обфітуючії, много мають не тілько ораторських, але і поетицьких, чудне а містерне, природним їх язиком, од високих разумов составлених трудолюбій, которими і самі ся тішать, і потомков своїх довціпи острять, я, яко істинний син Малоросійської отчизни нашої, боліючи на то серцем, іж в Малой нашей Росії до сих час такових ні од кого типом виданих не оглядаю трудов, з горливості моєї ку милой отчизні, призвавши Бога і Божію Матку і [святих], умислив-єм, іле зможность подлого [довці] пу моего позволяла, нікоторії значнішії штуки поетицькії руським язиком виразити, не з якого язика на руський онї переводячи, але власною працею моєю ново на подобенство інородних составляючи, а нікоторії і ціле руськії способи винайдуючи, которой і іншим язиком ані ся могутъ виразити.

Найдовав-єм теж в штучках іноземних многій оздобнії і містернії штучки, але не на славу Божію, тілько на марнії сьогосвітнії жарти виданії, з которых я, тілько способ взявши, ложив-єм труд не ку якому, не дай Боже, тщеславію, але щегульне ку славі Бога слави і славної владичиці нашої Богородиці і прісно діви Марії, а на оздобу отчизни нашої і утіху малоросійським сином її, звлаща до читання охочим і любомудрим.

Упевняю теж ласкавого [читат]еля, іж если сї вірші мої скоро [про]Йдет, не уважаючи, що ся в кождом за штучка замикаєт, мало, або жодного не однесет пожитку. Леч єсли над кождим віршиком так ся много забавить, аж поки зрозумієт, що ся в нім за штучка замикаєт, вельце ся в них закохает. Гди ж тут жадних простих (которих і простаки складати могутъ) не маш віршов, тілько штучки поетицькії, которії любо суть короткії, маленькії, але великую компонуючим їх вдають трудность і довгого, поки ся зложать, потребують часу. Суть з них нікоторії, яко то рак літеральний і вірш чворограницістий, которії і за місяць ледво ся зложать. Хто [спробу]єт, певне мі то признаєт. А прето, ласка[вий ч]ительнику, если з них хочеш однести утіху, довго поймуй їх, і если би ся которая штучка здала бути до поймовання претрудною, слушная річ, єдного і другого призвавши, спольне ся домишляти. Гди ж всі все можем, а един всього знати не может, кроме всемогущаго Бога, котерий як дав мні охочо попрацьовати, так і любві твоїй да подасть охочо читати і поймовати. В недостойних молитвах моїх горячо о тоє всемогущую його помош благаю.

*Любви твоїй всіх благ желатель і бого[молець]
Іоанн В[еличков]ський, недостойний з пресвітеров*

ЕХО

*ест вірш, в котором, якоби нікое echo, то ест одзов,
до каждого стихов конця дві силяби, з конечных же
літер уформованії, одзываются*

- Что плачещи, Адаме? Земнаго ли края?
— Рај.
- Чому в онъ не внійдени? Боїш ли ся брани?
— Рани.
- Не можеши ли внійти внутр його побідно?
— Бідно.
- Или возбранен тобі вход ест херувими?
— Іми.
- Одкуду діет ті ся сицевая досада?
— З сада.
- Кто ті в саді снідь смертну подаде од древа?
— Єва.
- Кто же Єву в том прельсти? Змій ли вертоградський?
— Адський.
- То сієши слезами не без вини поле?
— Оле!
- Одселі вся будеши со трудом стяжати?
— Жати.
- Одселі тебе, чаю, смерть возьмет ко гробу?
— Обу.
- То смерті уже есте во віки предані?

- Ані.
- Одкуду же жиць паки начнете взимати?
— Мати.
- Мати, чаю, одродить вас, [чи смерть] Христова?
— [О]ва.
- Плодом ли пречистия матері ожисте?
— Істе.
- О би і нас спасл тот плод дівия утроби!
— О би.

РАК ЛІТЕРАЛЬНИЙ

*єст вірш, которого літери, і вспак читаючися,
той же текст виражаютъ*

Мене ради на радость Богом міру данна
 Анна во дар бо ім'я мі обрадованна,
 Анна дар і мні сін мира данна,
 Анна пита мя я мати панна.
 Знай всяк, аз в небі єсм чиста нива,
 А відай там я мати а діва.
 Знай о [нас в] небі, чистая ниво,
 [О відай] тамо мати а діво.
 Тебі силной все небо отверзеся само,
 О мати великая аки лев і тамо.
 Аки лев і тамо о мати велика
 Аки Лот о мати і тамо толика
 Лот — з святих чина, ти — з святійших лица.
 Марія в небі і по смерті жива,
 А відай тамо то мати а діва...
 Аще би і під морем могл люд пробивати
 І тамо відом Ісус ім, о діво мати.
 Од гроба Климентія мощно то познати...

РАК СЛОВНИЙ

єст вірш, которого не літери, але слова вспак читаються

Высоко діва ест вознесенна,
 Глубоко яко бяше смиренна.

РАК ПРЕКОСЛОВНИЙ

*єст вірш, которого слова, вспак читаючися,
противний текст виражаютъ*

Бця	Со мною жиць не страх смерті,	Єва
	Мною жити не умерти.	

Авель Богу пожрку жертув тучну не худую,
 Многу не малую, благую не злу.

Каїн

ЧВОРОГРАНИСТИЙ

*єст вірш, в котором так вздлуж, яко і шир
еден же текст виражається*

Маріє	Ти	Єдина	Мати	Богу	Сину
Ти	паче	всіх	вишньому	воздорожна	вину
Єдина	всіх	надеждо	творцю	ти	предстани
Мати	вишньому	творцю	стани	прісно	за ни
Богу	воздорожна	ти	прісно	діво	зіло
Сину	вину	предстани	за ни	зіло	сміло

ЗГОЖАЮЧІЙСЯ

єст вірш, в котором обі строки средніх слов згодне заживають

Марія	без	та	в рай	водить
Єст	гріха	душі		
Арія	полн	той	в ад	зводить

ПОРЯДНИЙ НЕПОРЯДОК

*єст вірш складне помішаного порядку, который як ся
маєт винайдовати, нижей указано єст*

Отець, син, утішитель, дщер, матер, невісту,
ізбра, возлюби, сниска, красну, благу, чисту.

Тут такий порядок маєт бути:

Отець дщер ізбра красну,
Сын матер возлюби благу,
Утішитель невісту сниска чисту.

ЕДИНОГЛАСНИЙ

*єст вірш, в котором каждая силяба єдиною гласною
літерою замикається, іменно сею: О*

СлОвО плОтОнОснO
МнОгO плОдОнОснO

Много плода Бог слово в рай приносить,
Вся тім биша, вся даєт, чесомо кто просить.

ЄДИНОПАДЕЖНИЙ

*єст вірш, на єдину каденцю кончаючийся, в котором всі стишки
в єдно сеє ім'я АННА впадають*

Роди, ізбранна
Пречистую, Анна.
В цнотах пространна,
Порока странна,
Сладкая манна,
Чистая панна,
Яко нам данна,
Богу осанна.

За корень сей купині предложенno Анну,
Яко сія ізрасти пречистую панну.

АЗБУЧНИЙ

*єст вірш, который каждое слово од азбучних літер
порядком азбучним зачинает. Не положені теж
в нем ъ, ы, ь, Ѳ, бо то літери конечнї а не початковї.
Над то не положені суть і тїй:
Ѣ, Ѱ, Ѳ, бо то літери грецькї, а не руськї*

Тут мова Пресвятої Богородицї:

Аз Благ Всіх Глубина
Дівая Єдина
Живот Зачах Званним
Ісуса Избраним,
Которий Людей Мною
На Обід Покою
Райська Собираєт,
Туне ОУщедряєт.

А тут мова наша ко Христу:

Умне Фенікс Христе,
Отче Царю Чисте,
Шествуй Щедротами,
Матерє Мольбами.

АКРОСТИХІС

*єст вірш, котрий краєгранесіем, то єст початковими
літерами, ім'я сіє МАРІЯ ізображает, а до того і літери,
яко то M, A, R і прочї, що значать,
прозвиськом виражает*

Мисліте, мисль імійте, но не мощно знати,
Аз, діва, како могох Господа зачати.

Рди токмо со вірою, всяк христіянине,
Іже вся свідій, Боже, ти віси єдине,
Аз, чиста єдина, діва ношу сина.

Таковий вірш не може зложитися римським язиком, бо у них літери не виражают слов.

АКРОСТИХІС ВТОРИЙ,

*так же краєгранесієм тое ж пречесноє ім'я МАРІЯ
виражаютчий, тілько першії мови в літерах числом
замикаючий, яко то: М значить «четиридесять»,
А — «еден», Р — «сто», і проч.*

- M.** деньми землю одождивий
- A.** тойжде, Маріє, Бог Син твой правдивий.
- P.** імат овець, причи к ним і мя, єдину,
- I.** дів со мудрими представ свому сину.
- Я.** любо і не в числі, бо без числа грішний,
Обаче числа святих да не буду внішний.

АКРОСТИХІС ТРЕТЬІЙ,

*в котором не предніми літерами виражаетсѧ
тое ім'я МАРІЯ,*

*як у вищих, але встяж в обох строках. Розділяется
те ж ім'я на силяби, а по каждой силябі починается
мова подобною силябою прешедшай силябі,
якоби каждая силяба, що значит,
толкується*

МА — мати блага, РІ — риза драга, Я — яже нас криєт,
МА — малодушних, РІ — ризонужних, Я — як руно, грієт.

МНОГОПРЕМІНІТЕЛЬНИЙ

*ест вірш, который кілька десять разій перемінятися может,
яко нижей обачии. У римлян називається том вірш
протеус*

Яко ниву рясно плоди украшають,
Тако діву красно роди ублажають.
Ниву рясно плоди украшають яко,
Діву красно роди ублажають тако.
Рясно плоди украшають яко ниву,
Красно роди ублажають тако діву.
Плоди украшають яко ниву рясно,
Роди ублажають тако діву красно.
Украшають яко ниву рясно плоди,
Ублажають тако діву красно роди.

Яко плоди рясно ниву украшають,
Тако роди красно діву ублажають.
Ниву украшають рясно плоди яко,
Діву ублажають красно роди тако.
Рясно яко плоди украшають ниву,
Красно тако роди ублажають діву.
Плоди яко ниву украшають рясно,
Роди тако діву ублажають красно.

СТОВП

*В сем стовпі виражаються вірші од двох
сияб аж до тринадцяти*

2. Діво,
диво
3. всей землі!
Приємлі
4. сію хвалу,
любо малу,
5. праці моєя
во честь твоєя
6. слави составленну,
тебі освященну,
7. юже раб твой принесе
не од мудра словесе,
8. но од серця чиста, права,
зане твоя права слава.
9. Достойно тя никто же может
восхвалити, всяк не возможет.
10. Твоя бо слава вище всіх земних
і наднебесних благоприємних
11. жителей уми, первая по бозі
прісно блажима в роді вірних мнозі.
12. Ти еси стовп слави, пречистая діво,
дивнійше миру над седьм дивов диво!
13. Седм дивов погибоша — твоєя, о мати,
стовп кріпості вовкі будет пребувати.

ПРЕСІКАЄМІЙ

*єст вірши, который, єдні імена пресікиши,
другий імена посеред їх воміщаєт*

МногАя Із не СУщих Созда сей твоРенІА
ДадІм ХеРувИмСькую ТОму піСнь хВАленія.
МАю Миру дАТИ Радость I соДлоВАти слАдость.

ОСТАТНЯ ШТУЧКА

Ісуса Христа **ВЕЛИЧайМО**, я **КО** Весь єст **СлАдКИЙ**,
з Наймо.

Із несОздАННа отця возсіявий чисте,
ВЕЛИЧаю з мат**КОю** тя, **ВсеСладКИЙ** Христе.

АВТОР ДО ЧИТЕЛЬНИКА

НАстрОЙ навспак цинобру. Єсли угадаєш,
горшиИ Кто з Сих, **ВовК**, **ЧИ ЛЕВ**,
То мене познаєш.

Конець штучкам поетицьким,
составленним во честь Божія Матері
без конця.

СЕМЕН КЛИМОВСЬКИЙ

Семен (світське ім'я — Іван) Клиmovський народився наприкінці XVII ст., мабуть, на Харківщині, оскільки в літературі він відомий як «харківський козак-піснетворець», помер наприкінці XVIII ст. Аналіз творчої спадщини С. Клиmovського дає змогу стверджувати, що митець мав академічну освіту, та й відгуки його сучасників переконують нас у цьому: «Клиmovський за сім грецьких мудреців був славніший і шанованіший між побратимами його козаками, він промовляв високоштильними віршами, давав приятелям розсудливі поради». Семен Клиmovський прославився на весь світ піснею «Їхав козак за Дунай», яку сучасні дослідники вважають зразком давньої любовної лірики.

ЇХАВ КОЗАК ЗА ДУНАЙ

Їхав козак за Дунай,
Сказав: — Дівчино, прощай!
Ти, конику вороненький,
Неси да гуляй.
— Постій, постій, козаче,
Твоя дівчина плаче;
З ким ти мене покидаєш —
Тільки подумай!
— Білих ручок не ламай,
Ясних очок не стирай,
Мене з війни зо славою
К собі дожидай.
— Не хочу я нічого,
Тільки тебе одного,
Ти будь здоров, мій миленький,
А все пропадай!

Свиснув козак на коня
— Зоставайся, молода!
Я приїду, як не згину,
Через три года.
Тебе ж, мила, не забуду,
Поки жив на світі буду.
Коли умру на війні —
Поплач обо мні!

Драматургія

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

Феофан Прокопович — український і російський церковний діяч, учений, педагог, драматург, поет, перекладач, ректор Києво-Могилянської академії. В академії він викладав поетику, риторику, філософію, фізику, арифметику й геометрію. Ф. Прокопович віршував латинською, польською, російською і книжною українською мовами, а найбільше уславився як автор шкільних драм.

До найвідоміших шкільних драм XVII ст. належать перша історична п'єса в українській літературі Феофана Прокоповича «Владимир», присвячена гетьманові I. Мазепі. Хоча цей твір і має загалом серйозний зміст, проте автор вводить до нього й комедійні сценки (тому Ф. Прокопович і визначив жанр драми як трагікомедія). В основі сюжету — запровадження християнства в Київській Русі князем Володимиром, дія відбувається в одному місті (у Києві) протягом тривалого часу. Хоч у творі й висвітлено події X ст., проте образи, конфлікт драми й думки автора спроектовано на час, коли Ф. Прокопович писав цей твір.

ВЛАДИМИР

(Уривок)

Хор

Андрій-апостол з янголами

Нині день засвітився — о радість премнога,
День прийшов, що звістився для мене від Бога.
Так, це світло, що духом прислати видимо,
Обіцяв тобі, граде, Києве любимий.
Був у тьмі ти раніше, хоча перед миром
Світлим ділом преславний, але ще кумирам
Темним ти покорявся, був чорний в безвір'ї,
Отож світлом себе ти осяй невечірнімі.
Але де я? Що бачу? Які іще літа,

Царю вічний, відкриєш? Он світло од світла
Бачу, множиться вельми, отак-то спочатку
З гір струмочок стікає, але на остатку
Він, із іншими злившись, з'єднавши ручай,
Вже широким потоком тече. Я вбачаю
Таке чудо у славі твоїй, граде Божий,
А на мучених крові в тобі ростуть рожі.
Борис, Гліб — оце віття коріння святого.
Лютість! Брата мече біс проклятого того,
Уже, бачу, він спіса й ножа вибирає,
Але радуйся, граде! Лише прикрашає
Ця скорбота твій образ. А це що, о дивне
Чудо! Гори від півдня! Он світло розливне
І велике з'явилось. Отак сивиною,
Мужі чесні, з'явились ви переді мною,
І не криє земля вас, що творите там ви,
В світлі двох убачаю, один з одним стали,
Бачу, риете пильно глибокії ями
Пересохлими з посту своїми руками.
Скільки люду приходить з країв різних, многих
І князі славородні — о чудо! — в убогих
Старців хочутъ багатства набрати. Я чесніх
Бачу лиць тут чимало. Не стільки з небесних
Сфер виходить те світло, як із печер темних,
Ти-бо, Русіє, небо у прірвах підземних!
Гори київські, отже, збирають безцінну
Утвар ізвідусюди. Я скрізь доброчинну
Красоту бачу, наче вінці дорогії,
Бісери по всіх горах — це храми святії.
Але горе! О царю, гнівливість притримай!
Що прощення це мені? За страх мій не гримай!
Граде, гнів це великий, отой вогнепальний
Божий суд? Знаю, будеш від того печальний.
Bo якомусь Батилю¹ подастъ меч огненний,
Ним поглумлений будеш і ним посіченний.
Цвіт людей упаде-бо і швидко зів'яне,
Ta не будеш забутий дорешти, возстанеш,
Богом вибраний, встанеш, подастъ Бог віднову,
Поверне доброту і прославиця знову.
Сьомий вік тебе, граде, світила премногі
В золотій колісниці провозять од Бога.

¹ *Батий* (Бату, р. н. невід. — 1255) — хан, онук Чингісхана, очолював спустошливу навалу на Північно-Східну і Південно-Західну Русь у 1236—1243 рр. Війська Батия вщент зруйнували Київ.

Мужів мудрих я бачу учительних, сильних,
Прехоробрих у бранях і багатодільних,
Серед них два найбільші велики світила
Сяють ясно. Волоссям один побілій,
Золота йому митра сивини¹ пречесні
Прикрашає, у другім знаменні небесні
Бачу риси: там звізди і місяць з собою
Поєдналися разом з рвучкою стрілою.
О російська церкво! Тобі безліч світла
Від світил цих пребуде у нашій літа.
Бачу: Другий вояцьку броню міцну має²,
Полум'яний увесь він, натхнено палає
Гнівом. Зрю я: он купні полки отак многі
Зловорожі страхає, ламає їм роги.
Бачу й се: Махомета ворожії гради³,
Трасучись, упадають, не мають відради.
Лев якийсь роз'яtrivся на сильного мужа,
Гострить кігті, та ярість твоя не подужа,
Звіре гордий! Поспішно, о вожде великий,
Йди поспішно і буде жорстокий і дикий
Хижий звір той роздертий од тебе небавом,
Ну, а ти наречешся Самсоном преславно.
Та у мене для цього оружжя прохаєш
Нащо? Ти ж благородство в щиті своїм маєш —
Хрест Господній, аби на усі супостати
Будь страшним. Так, гадаю, він хоче сказати:
«Твоїм воїном бути зволяє, Андрію,
Цар Петро⁴, допомоги від тебе волю!»
Посприяй, оружниче! Сприяй, вожде міцний,
Чим спроможний, тим буду для тебе помічний.
Ну, а це що за образ за ним поспішає,
Видно обрис наступний; його ж бо являє
Передбачення Боже! Численне й чудесне
Я видовисько бачу. Тут рівнонебесний
Монастир є Печерський, камінні стіни
Вивишає, а потім в своїй повній тіні
Розгортає намета, намет світла повний —
Це Маріїне житло⁵, осідок духовний.

¹ Ідеться про київського митрополита Варлаама Ясинського, який займав митрополичу кафедру з 1690 по 1707 р.

² Ідеться про Івана Мазепу.

³ *Махомета ворожії гради...* — турецькі міста.

⁴ *Петрові-цареві* — мається на увазі Петро I.

⁵ *Маріїне житло* — ідеться про Успенський собор на території Києво-Печерської лаври.

Інше чудо явилося: забутий віддавна,
Мов його не бувало, — а це безпідставно, —
Мов престол, що валявсь — переяславський¹ — долі,
Постає вельми красно, й на тому престолі
Вже посаджено мужа², а він доброчинний,
Древнім пастирям ревним він, ревний, подібний.
Ось численні domi я помітив святії,
А з усього найліпше видовище зрю:
Дім учений³ виводять. О, днів тих блаженних
О Русь наша! Тож скільки мужів доброденних
Дім цей створить. Над ними, будовами тими,
Цих хоромин зиждитель Іван всеславимий,
Мов накреслений, mrіє. О Боже великий,
Ти відкрий мені радість, і світло, мов ріки,
Хай на мене поллеться! Дай міцність і силу,
Дай тривалість до того, дай всякому ділу
Ти сприятливий успіх, і брань дай побідну,
І здоров'я, державу і тишу безбідну
Дай обранцю твоєму, Петрові-цареві,
Вірноносному також Івану-вождеві⁴.

¹ ...престол... переяславський... — ідеться про Переяславську єпархію, відновлену на початку XVIII ст.

² Ідеться про Захарія Корнилевича, який став у 1701 р. першим єпископом Переяславської єпархії.

³ Ідеться про будівництво нового корпусу Київської академії, розпочате 1703–1704 рр.

⁴ Івану-вождеві — мається на увазі Іван Мазепа, якому присвячено «Владимира».

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

(1722–1794)

Григорій Савович Сковорода народився в с. Чорнухах, що на Полтавщині, у сім'ї малоземельного козака, помер у с. Пан-Іванівці, що на Харківщині.

Навчався в Києво-Могилянській академії. На двадцятому році життя Григорія відрядили до Петербурга співати в придворній капелі. Обдарований багатьма талантами, юнак міг би високо піднятися кар'єрними щаблями, проте вирішив залишити Петербург і в 1750 р. повернувшись до Києва. Спочатку викладав у Переяславському колегіумі, потім шість років провів у селі Ковраях (недалеко від Переяслава), тут Сковорода працював домашнім учителем у сина поміщика Степана Томари. Саме в Ковраях завдяки близькості до природи й народу формувалися філософські погляди майбутнього письменника-мислителя. З 1769 р. й до кінця свого життя Г. Сковорода вів мандрівне життя. На цей час припадає написання більшості творів, які через заборону книговидання в Україні не друкувалися, а переписувалися й поширювалися усно.

Найвідоміші твори: пісня «Всякому місту — звичай і права» (збірка «Сад божественних пісень»); байка «Бджола та Шершень» (збірка «Байки харківські»); філософські трактати («Вступні двері до християнської добронравності»).

* * *

«Мало можна вказати таких народних постатей, якою був Сковорода, яких би так пам'ятали і поважав народ. На всьому обширі від Острогозька до Києва в багатьох будинках висять його портрети. Його мандрівне життя є предметом оповідань і легенд...» (М. Костомаров).

Із збірки «Байки харківські»

БДЖОЛА ТА ШЕРШЕНЬ

— Скажи мені, Бджоло, чого ти така дурна? Чи знаєш ти, що плохи твоєї праці не стільки тобі самій, як людям корисні, а тобі часто і шкодять, приносячи замість нагороди смерть; однаке не перестаєш через дурість свою збирати мед. Багато у вас голів, але всі безмозкі. Видно, що ви без пуття закохані в мед.

— Ти поважний дурень, пане раднику, — відповіла Бджола. — Мед любить істи й ведмідь, а Шершень теж не проти того. І ми могли б по-злодійському добувати, як часом наша братія й робить, коли б ми лише істи любили. Але нам незрівнянно більша радість збирати мед, аніж його споживати. До сього ми народжені і будемо такі, доки не помремо.

А без цього жити, навіть купаючись у меду, для нас найлютіша мука.

Сила:

Шершень — се образ людей, котрі живуть крадіжкою чужого і народжені на те тільки, щоб їсти, пити і таке інше. А бджола — се символ мудрої людини, яка у природженому ділі трудиться. Багато шершнів без пуття кажутъ: нашо сей, до прикладу, студент учився, а нічого не має? Нашо, мовляв, учитися, коли не матимете достатку?.. Кажуть се незважаючи на слова Сіраха¹: «Веселість серця — життя для людини» — і не тямлять, що природжене діло є для неї найсолідіша втіха. Погляньте на життя блаженної натури і навчітесь. Спитайте вашого хорта, коли він веселіший? — Тоді, — відповість вам, — коли полюю зайця. — Коли заєць смачніший? — Тоді, — відповість мисливець, — коли добре за ним полюю.

Погляньте на кота, що сидить перед вами, коли він куражніший? Тоді, коли всю ніч бродить або сидить біля нори, хоча, зловивши, й не єсть миші. Замкни в достатку бджолу, чи не помре з тути, в той час, коли можна їй літати по квітконосних лугах? Що гірше, ніж купатися в достатку і смертельно каратися без природженого діла? Немає гіршої муки, як хворіти думками, а хворіють думки, позбавляючись природженого діла. І немає більшої радості, аніж жити за покликанням. Солодка тут праця тілесна, терпіння тіла і сама смерть його тоді, бо душа, володарка людини, втішається природженим ділом. Або так жити, або мусиш умерти. Старий Катон² чим мудрий і щасливий? Не достатком, не чином тим, що йде за натурою, як видно з Цицеронової³ книжечки «Про старість»...

Але ж розкусити треба, що то значить — жити за натурою. Про се сказав древній Епікур таке: «Подяка блаженній натурі за те, що потрібне зробила неважким, а важке непотрібним».

СОБАКА І ВОВК

У Тітира, пастуха, жили Левкон та Фірідам, два пси, у великій дружбі. Вони прославились і серед диких, і серед домашніх звірів. Вовк, від заздрості на їхню славу, вищукав хвілю і став набиватися до них у друзі.

— Прошу мене любити та жалувати, панове мої, — казав Вовк з уданою ченістю. — Ви мене надзвичайно вщасливите, коли дозволите мені бути третім вашим товаришем. Вважатиму це собі за велику честь.

Потім понарозказував їм про славних і багатих предків своїх, про модні науки, у яких стараннями батьків був вихованний.

— Коли ж, — додав Вовк, — родом та науками хвалитися серед розумних вважається за дурість, то маю кращі гідності, щоб ви мене

¹ Тут посилання на біблійну «Книгу мудрості Ісуса сина Сіраха».

² Катон Марк Порцій (234–149 до н. е.) — римський політичний діяч, письменник.

³ Цицерон Марк Туллій (106–43 до н. е.) — видатний оратор, адвокат, письменник і політичний діяч у Стародавньому Римі.

оцінили і полюбили. Я на обох вас схожий, а голосом і волосом — на пана Фірідама... В одному лише не криється, що маю хвіст лисячий, а погляд вовчий.

Iз збірки
«Сад божественних пісень»

DE LIBERTATE¹

Що є свобода? Добро в ній якеє?
Кажуть, неначе воно золотее?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все золото,
Проти свободи воно лиш болото.
О, якби в дурні мені не пошились,
Щоб без свободи не міг я лишитись.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!²

ПІСНЯ 10

Всякому місту — звичай і права,
Всяка тримає свій ум голова;
Всякому серцю — любов і тепло,
Всякеє горло свій смак віднайшло.
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум.

Панські Петро для чинів тре кутки,
Федір-купець обдурити прудкий,
Той зводить дім свій на модний манір,
Інший гендлює, візьми перевір!
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум.

Той безперервно стягає поля,
Сей іноземних заводить телят.
Ті на ловецтво готують собак,
В сих дім, як вулик, гуде від гуляк,
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум.

Ладить юриста на смак свій права,
З диспутів учню тріщить голова,

¹ Про свободу (*латин.*).

² Ідеється про гетьмана Богдана Хмельницького.

Тих непокоїт Венерин амур,
Всякому голову круить свій дур.
В мене ж турботи тільки одні,
Як з ясним розумом вмерти мені.
Знаю, що смерть — як коса замашна,
Навіть царя не обіде вона.

Байдуже смерті, мужик то чи цар, —
Все пожере, як солому пожар.
Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
Той, в кого совість, як чистий кришталь...

ВСТУПНІ ДВЕРІ¹ ДО ХРИСТИЯНСЬКОЇ ДОБРОНРАВНОСТІ

(Скорочено)

ПЕРЕД ДВЕРИМА

Хвала ж блаженному Богові, що потрібне зробив неважким, а важке непотрібним.

Немає солодшого для людини і немає потрібнішого, як щастя; немає і легшого за це. Хвала ж блаженному Богові!

Царство Боже всередині нас. Щастя в серці, серце в любові, любов же — в законі вічного.

Це і є безперервна погожість та сонце, що не заходить, темінь сердечної прірви освічуочи. Хвала блаженному Богові!

Що б було тоді, коли б щастя, найпотрібніше й наймиліше для всіх, залежало б від місця, часу, плоті та крові? Скажу ясніше: що було б тоді, коли б Бог поклав щастя в Америці, чи на Канарських островах, чи в азійському Єрусалимі, чи в царських палацах, чи в Соломоновім віці, чи в багатстві, чи в пустелі, чи в чині, чи в науках, чи в здоров'ї?.. Тоді б щастя наше і ми б з ним були б бідні. Хто міг би дістатися до тих місць? Чи ж можливо народитись усім в одному якомусь часі? Як же поміститися в однім чині та статі? Чи ж бо то щастя затверджено на піску плоті, на обмеженому місці й часі, на смертній людині? Чи не це трудне? Гей! Важке й неможливе. Хвала ж блаженному Богові, що важке зробив непотрібним.

Тепер чи ж бажаєш бути щасливим? Не шукай щастя за морем, не проси його в людини, не мандруй планетами, не тягайся палацами, не плавай земною кулею, не блукай Єрусалимами... За золото можеш придбати село, річ важку, але обхідну, а щастя, як річ найнеобхідніша з необхідного, завжди і всюди дається дурно.

¹ Образ дверей, як символ входу у щось, часто використовувався Г. Сковородою.

Повітря і сонце завжди з тобою, завжди і дурно, а все, що біжить од тебе геть, знай, — чуже, й не вважай його за своє, все те чудне і зайве. Нащо воно тобі? Тим-то воно й важке. Ніколи б воно не пішло від тебе, коли б було необхідне.

Хвала ж блаженному Богові!

Щастя ні від небес, ні від землі не залежить. Скажи з Давидом:

«Що мені є на небі? I від тебе чого захотів на землі?»

Що ж для тебе потрібне? Те, що найлегше. А що найлегше? О, друже мій, усе трудне, і важке, і гірке, і лихе, і брехливе. Але що є легке? Те, друже мій, що потрібне. А що потрібно? Потрібне тільки одне. «Одне є на потребу».

Одне тільки тобі потрібне, одне тільки й благе, і легке, а все інше труд та хвороба.

Що ж це таке єдине? Бог. Все живе є трухлявина, суміш, сволота, січ, лом, круш, скажене, дурниця, збиття, і плоть, і плітки... А те, що любе й потрібне, єдине скрізь і завжди. Але це єдине все жменею своєю тримає — і порох плоті твоєї.

Хвала блаженному Богові за те, що все нас покидає і все для нас важке, окрім того, що потрібне, і любе, й єдине.

Численні тілесні необхідності чекають тебе, і не там щастя, а для серця твого єдине є на потребу, і саме там Бог і щастя — недалеко воно. Близько воно. У серці і в душі твоїй.

І цей корабель поведе й наша десятиглава бесіда, начебто через десять дверей, і я бажаю, щоб твоя душа, як Ноєва голубиця, не знайшовши ніде спокою, повернулася до серця свого, до того, що спочиває у серці твоїм, щоб збулося Ісаїне речення: «Будуть основи твої вічні родом родів, і назвешся творителем огорож, і стежки свої посередині заспокоїш»¹.

Цього бажає й Григорій, син Сави, Сковорода.

ГЛАВА 1-ша ПРО БОГА

Весь світ складається з двох натур: одна видима, друга — невидима².

Видима натура зветься твар, а невидима — Бог. Ця невидима натура, чи Бог, усю твар прозирає й утримує; скрізь завжди був, є і буде. Наприклад, тіло людське видно, але презирливого й утримуючого його розуму не видно.

Через це в стародавніх [людей] Бог звався розум всесвітній. Йому в них були різні імена: натура, буття речей, вічність, час, доля, необхідність, фортуна та інше.

¹ Переказ слів із Книги пророка Ісаї: «І правда моя буде вічна, і спасіння мое з роду в рід».

² У цій главі філософ проводить думку про дві натури, яка взята за основу вчення про щастя. Ідея двох натур бере початок в античній філософії, у нові часи її розробляв Спіноза.

А в християн найвідоміші йому імена такі: дух, Господь, цар, отець, розум, істина. Останні два імені здаються принагідніші інших тому, що розум є цілком не уречевлений, а істина вічним своїм пропуттям цілком супротивна непостійній речовині. Та й тепер у деякій землі Бог звється іштен¹. Що ж до видимої натури, то їй також не одне ім'я, наприклад: речовина чи матерія, земля, плоть, тінь та інше.

ГЛАВА 2-га

ПРО ВІРУ [ВСЕЛЕНСЬКУ]

Оскільки й тепер мало хто розуміє Бога, тож не дивно, що в стародавніх [людей] часто через суспільну помилку вшановували речовину за Бога, а потім усе своє богошанування віддали в наругу.

Однак у те всі віки й народи завжди погідно вірили: є деяка таємниця і сила, що по всьому розливается і що всім володіє. (...)

ГЛАВА 3-тя

ПРО ПРОМИСЕЛ ЗАГАЛЬНИЙ

Ця-бо блаженна натура чи дух утримує в русі весь світ, начебто машиністова вправність годинникову машину на башті і, за прикладом дбального батька, сам є буттям кожному творінню. Сам надихає, годує, розпоряджує, лагодить, захищає і за своєю-таки волею, яка звється всезагальним законом чи статутом, знову перетворює у грубу матерію чи болото, а ми те звемо смертю. (...)

ГЛАВА 4-та

ПРО ПРОМИСЕЛ, ОСОБЛИВИЙ ДЛЯ ЛЮДИНИ

Цей найчистіший, усесвітній, усіх віків та народів усезагальний розум вилив нам, як джерельний струмок, усі мудроці та мистецтва, потрібні для провадження життя.

Але нічим йому не зобов'язаний так кожен народ, як тим, що він дав найвищу свою премудрість, яка є природний його портрет і печать.

Вона настільки переважає інші розумні духи чи поняття, наскільки наслідник ліпше служителів.

Вона вельми схожа на наймайстернішу архітектурну симетрію чи модель, яка, через увесь матеріал нечуттєво простягаючись, чинить цілий склад міцним та спокійним, що утримує всі інші прибори.

Так, слово у слово, і вона по всіх членах політичного тіла, яке із людей, а не з каміння складається, таємно розливши, робить його твердим, мирним і добробутним.

¹ Очевидно, Г. Сковорода має на увазі угорське слово isten (Бог), яке близьке за звучанням до слова «істина».

Коли, наприклад, якийсь рід, чи місто, чи держава за цією моделлю засновані і встановлені, у той час бувають вони раєм, небом, домом Божим тощо. А коли якась одна людина створить за тим життя своє, у той час буває в ній страх Божий, святыня, доброчестя тощо. І як у тілі людському один розум, але по-різному в розмислі різних частин діє, так і в загаданих співжиттях, зв'язаних цією премудрістю, Бог через різні члени творить дійства на загальну користь.

Вона в усіх наших різного чину справах та речах душа, користь та краса, а без неї все мертвє та бридке. Народжуємося ми всі без неї, однак для неї. Хто до неї природніший та охітніший, той шляхетніший та гостріший, а хто чим більше має із нею діло, тим дієвіше, але незбагненне всередині відчуває блаженство чи задоволення. Від неї однієї залежить особливий промисел у творенні роду людського. Вона-бо є прегарне лице Боже, яким він з часом, відбившись у душі нашій, робить нас із диких та бридких монстрів чи виродків людьми, тобто звірками, що пригідні до співдружності та загданого співжиття, незлобивими, повстримними, великудушними та справедливими.

А коли вона вже поселилась у сердечні людські схильності, у той час є якраз те ж таки, що і в русі годинникової машини темпо (tempo), тобто правильність і вірність. І тоді ж буває в душі непорочність і чистосердечність, ніби райський якийсь дух і смак, що схиляє до дружелюбства.

Вона відрізнила нас од звірів милосердям та справедливістю, а від скотів повстримністю та розумом; і не інше що вона є як блаженне лице Боже, таємно на серці написане, сила й правило всіх наших порухів та справ. У той час серце наше робиться чистим джерелом добродіянь, що невимовне звеселяють душу, і тоді ж бо ми буваємо істинними душою та тілом людьми, подібними до пригідного для будови чотирикутного каміння, із якого живий Божий дім твориться, у котрому він царює особливою милістю.

Важко в невимовний цей скарб проникнути й примітити його, а для одного цього нелегко любити й шукати її. (...)

Не той вірний государю, хто намагається вникнути в його таємниці, але хто волю його дбало виконує.

Вічна ця премудрість Божа в усіх віках та народах невмовкно продовжує мову свою, і вона є ніщо інше як невидиме лице повсюдного ества Божого і живе слово, котре таємно до всіх нас у середину гри-мить. Але не хочемо слухати порад її, один через те, що позбавлений слуху, а переважна більшість — через нещасливу впертість, що залежить від поганого виховання.

Прислухалися до нетлінного цього голосу премудрі люди, котрі звались у жидів пророками, і з глибоким побоюванням виконували те, що їм веліли.

Вона початок і кінець усіх книг пророцьких: від неї, через неї і для неї все в них написано.

Через те різні собі імена дістала. Вона звуться образ Божий, слава, світло, слово, рада, воскресіння, життя, путь, правда, мир, доля, виправдання, благодать, істина, сила Божа, ім'я Боже, воля Божа, камінь віри, Царство Боже тощо. А найперші християни звали її Христом, тобто царем, тому що вона одна скеровує до вічного та тимчасового щастя всі держави, всілякі співжительства й кожного по різну. Та й, окрім того, у древніх царственім звалось усе, що верховним і найголовнішим вважалося.

Провидців був Авраам блаженне світло її і,увірившись у ній, став з усім своїм родом справедливим, а з підданими щасливим. Однак вона й до Авраама у своїх прихильностях завжди жила.

І Мойсей, начебто знявши план із невидимого цього образу Божого, накреслив його просто та грубо найпотрібнішими лініями і, основуючи на ньому жидівське суспільство, зробив його щасливим і переможним. Він по-тодішньому написав було його на кам'яних дошках¹ і так учинив, що невидима премудрість Божа, начебто видима й тлінна людина, чутним голосом до всіх нас мову свою провадить.

Ця мова, оскільки через нього розділена на десять розмислів чи пунктів, названа через те десятислів'ям.

ГЛАВА 5-та ПРО ДЕСЯТИСЛІВ'Я

I

«Я є Господь Бог твій, хай не буде в тебе богів інших!..» тощо.

Ясніше сказати так:

Я голова твого щастя і світло розуму. Бережись, щоб ти не заснував життя свого на інших радах, мистецтвах та вимислах, хоч би вони з ангельських розумів народилися. Покладись на мене сліпо. Коли ж, мене минувши, покладеш вік свій на іншій премудрості, то вона тобі буде Богом, але не істинним, а тому й щастя твоє буде подібне до краденої монети.

II

«Не створи собі кумира!» тощо.

Так як на поганому камінні, ще більше не велю тобі будуватися на видимостях. Будь-яка видимість є плоть, а всяка плоть є пісок, хоч би вона в піднебесній народилася; все те ідол, що видиме.

III

«Не бери імені!..» тощо.

Дивися ж, по-перше, не впади в рів безум'я, начебто у світі нічого нема, окрім видимостей, і начебто ім'я це (Бог) порожнє. В цій бо

¹ Маються на увазі так звані «скрижалі Заповіту» – десять Божих заповідей, вибитих на десяти кам'яних дошках Мойсеєм.

прірві живуть псевдо клятви, лицемірства, обмани, лукавства, зради і всі страшилища таємних і явних мерзотностей. А замість того напиши на серці, що скрізь завжди присутній є суд Божий, готовий на кожному місці палити й сікти невидиму твою частину, не минаючи нічого, за всі діла, слова й думки, у яких мене немає.

IV

«Пам'ятай день суботній!» тощо.

Це ти повсюди і всередині себе заховану величність Божу не забувай прославляти із вірою та страхом у день недільний, а поклоняйся не тільки порожніми церемоніями, але й самим ділом, сердечно йому наслідуочи. Його діло і вся забава в тому, щоб щохвилини помишаляти про все живе, і від тебе більш нічого не вимагає, окрім чистосердечного милосердя до близкіх твоїх.

А це вельми легко. Вір тільки, що сам собі береш у вжиток десять [заповідей] у той час, як даєш їх іншим і навпаки.

V

«Шануй батька свого!» тощо.

Перш за все батька й матір шануй і служи їм. Вони бо видимі портрети тієї невидимої істоти, яка тобі стільки подає.

А ось хто батько твій та мати: будь, по-перше, вірний і дбалий государю, слухняний градонаачальнику, шанобливий до священика, покірний батькам, вдячний учителям своїм та благодійникам. Ось істинна путь до твого вічного й тимчасового доброденства й утвердження твого роду.

Що ж стосується інших частин суспільства, бережись такого.

VI

«Не убий!»

VII

«Не перелюбствуЙ!»

VIII

«Не кради!»

IX

«Не псевдосвідчabo не чини наклепів!» Осуджуємо винного, а наклепи робимо невинному. Це є страшна злоба, а наклепник по-еллінському — диявол.

X

«Не забажай!»

Але оскільки лихий намір є сім'ям лихих справ, яким немає числа, а рабське серце є невичерпаним джерелом лихих намірів, через те по вік твій годі тобі бути чесним, коли не попустиш, щоб Бог переродив серце твоє. Присяти ж його нелицемірній любові. В той час у тобі раптом закінчиться безодня беззаконь. Бог, Боже слово, до його слова любов — усе це одне.

Цим триосібним вогнем розпалене серце ніколи не грішить тому, що лихого сімені чи намірів мати не може.

ГЛАВА 6-та

ПРО ІСТИННУ ВІРУ

Коли б людина могла швидко зрозуміти неоціненну ціну великої тієї Божої ради, могла б відразу ж її прийняти й любити.

Але оскільки тілесний, грубий розмисел тут кладе перепону, для того потрібна людині віра. Вона, заховане всім радам блаженство, ніби здаля проглядає у підзорну трубу, з якою і зображується.

При цій необхідно має бути надія. Вона сліпо й насильно притримує людське серце при цій єдинородній істині, не допускаючи хвилюватися простацькими вітрами сторонніх гадок, через що зображується у вигляді жінки, яка тримає якоря¹.

Ці добродійності приводять нарешті людське серце, начебто надійний вітер корабля, у гавань любові і їй доручають.

У той час, розпліювши очі, таємно кричить у душі Дух Святий таке:

«Правда твоя, правда вічна, а закон твій — то істина»².

ГЛАВА 7-ма

БЛАГОЧЕСТЯ Й ЦЕРЕМОНІЇ — РЕЧІ РІЗНІ

Уся сила десятислів'я вміщується в одному цьому імені — любов.

Вона є вічним союзом поміж Богом та людиною. Вона вогонь є невидимий, яким серце розпалюється до Божого слова чи волі, а тому вона сама є Бог.

Ця божественна любов має на собі зовнішні види чи значки; вони звуться церемонія, обряд чи образ благочестя. Отже, церемонія біля благочестя є те, що біля плодів лист, що на зерні луска, що при доброчільності компліменти. Коли ж маска позбавлена своєї сили, у той час залишається одна лицемірна облудність, а людина — гробом розфарбованим.

¹ Середньовічний символ нації.

² Псалтир, CXVIII — 142.

Церемонія — це все те, що може справляти й найнечасніший нероба.

ГЛАВА 9-та

ПРО ПРИСТАСТИ ЧИ ГРІХИ

Пристрасті є морове в душі повітря. Вона безпутне бажання видимостей, а звється нечистий чи мучительний дух. Найголовніша з усіх — заздрість, мати інших пристрастей та беззаконь. Вона є головним центром цієї прірви, де душа мучиться. Ніщо її не прикрашає і не робить корисною. Не мiliй iй світ, не люба доброчинність, а шкода така солодка, що сама себе десятком з'їдає.

Жалом пекельного цього дракона є весь рiд грiхiв, а от прiзвище його: ненависть, злопам'ятнiсть, гордiсть, улещання, скука, розкаяння, нудьга, смуток та інший черв, що не засинає в душi.

ГЛАВА 10-та

ПРО ЛЮБОВ АБО ЧИСТОСЕРДЕЧНІСТЬ

Противиться цiй прiрвi чистосердечнiсть. Вона є спокiйне в душi дихання i вiяння Святого Духа.

Вона подiбна до чудового сада, що повний тихих вiтрiв, солодко-духмяних квiтiв та вtихi, u якому процвiтає дерево нетлiнного життя.

А ось плоди її: доброзичливiсть, незлобнiсть, схильнiсть, покiрливiсть, нeliцемiр'я, добронаdайнiсть, безпечнiсть, задоволення, бадьорiсть та іншi невiд'ємнi забави.

Хто таку душу має, мир на ньому, i милiсть, i веселiсть вiчна над головою такого iстинного християнина!

Амiнь.

Переклад Вал. Шевчука

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

У цей період поширюються ідеї пізнання світу й самопізнання людини, вільнодумство й антикріпосницькі настрої. В умовах суспільних катаклізмів, утисків, заборон волевияву нації та особистості набуває поширення дух вільнодумства, прагнення зберегти національне обличчя, власну творчу індивідуальність. Ідея національної специфіки літератури, вільного вияву творчих здібностей індивіда отримує загальне визнання й поширення. Це був час появи після письменника-філософа Григорія Сковороди на новому історичному етапі життя України епохальної постаті для національкої культури, літератури — Івана Петровича Котляревського, зокрема його знаменитої «Енейди».

З благословення I. Котляревського українська література і мовою, і способом вислову, і героями стає близьчою до реального життя народу, відтворює його душу, думки, ідеали, прагнення, потреби. Життя народу в його розмаїтості стає предметом художнього зображення в нашему письменстві.

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ *(1769–1838)*

Іван Петрович Котляревський народився в родині дрібного чиновника міського магістрату, дворянин за соціальним становищем. Про початкову освіту I. Котляревського відомостей майже немає. Навчання в Полтавській духовній семінарії дали йому ґрунтовні знання філологічних наук, філософії, риторики, богослів'я, математики. Самостійне життя двадцятирічний юнак, освічений, начинаний, починає канцеляристом, протоколістом полтавських установ, потім — домашнім учителем поміщицьких дітей. Живучи в селі, уважно спостерігав за життям народу, вивчав і записував український фольклор. Потім стає військовим: за 12 літ зробив добру кар'єру — пройшов службові ранги від кадета до штабс-капітана.

Коли I. Котляревський перебував на військовій службі, без його відома 1798 р. в Петербурзі виходить поема «Енейда» (1–3 ч.). Ця дата стала переломною в історії та літературі України. Третє видання здійснено за участю автора в 1809 р. — чотири частини. Після відставки з військової служби письменник із відомим ім'ям повернувся в рідну Полтаву, де отримав посаду наглядача (помічника директора) «Будинку виховання дітей бідних дворян». Викликає повагу його діяльність як драматурга й

організатора театральної справи. У 1818 р. його призначили директором першого професійного постійного театру в Полтаві, заснованого 1808 р.

Помер письменник на 70-му році життя. Похований у м. Полтаві.

Художня спадщина Івана Петровича Котляревського, хоча і невелика за кількістю творів, становить визначальний етап у розвитку нової української літератури, у національному самоусвідомленні українців. Це всього п'ять творів, найголовніші з яких — поема «Енеїда», п'еса «Нatalка Полтавка», водевіль «Москаль-чарівник».

Поема І. Котляревського «Енеїда» побачила світ у ті часи, коли, за висловом академіка О. Білецького, «історичні обставини поставили під знак питання подальше майбутнє української мови, а також і всієї української культури», коли перед самим народом постало запитання: «Бути чи не бути?», «Енеїда» Котляревського відповіла на повний голос: «Бути!»

«Енеїда» була першою українською друкованою книжкою, написаною живою народною мовою. Іван Котляревський за основу сюжету «Енеїди» узяв античну епопею Марона Публія Верглія і суттєво, оригінально переробив її. За жанром «Енеїда» — характерний класичний зразок бурлеско-травестійної поеми.

Іван Котляревський майстерно поєднав веселий, дотепний сміх, яскраві комічні ситуації з глибокими серйозними думками, з широкими узагальненнями. Письменник надав бурлеску нові якості, які сприяли реалістичному зображення життя. Сюжет поеми Котляревського — це розповідь про мандри Енея — сина богині Венери й земного царя Анхіза, внука троянського царя — після зруйнування Трої в пошуках Італії, де він має заснувати нову державу. Подорожжю керували боги з Олімпу, які раз у раз втручалися в життя героїв.

Описи природи, приміщень, воєнних дій, споживання їжі та напоїв, молодіжні ігри й розваги, авторські відступи, мова персонажів — усі ці позасюжетні елементи поеми майстерно вписані автором із використанням найрізноманітніших засобів сатири й гумору, у першу чергу бурлеску.

Арсеналом засобів творення яскравого, неперевершеного національного колориту стала барвиста, соковита народна мова, яку письменник знов бездоганно й здійснив на той час подвиг — увів її в художній твір як головний будівельний матеріал поеми. Це і колоритні картини національного побуту українців, і багаті народні традиції, і дотепний народний гумор, і багатющий національний фольклор, і численні українські імена, назви міст, сіл, місцевостей. У поемі І. Котляревського відображена українська дійсність XVIII ст. з її населенням, побутом, звичаями, обрядами, традиціями, з її історією, через що цей твір витримав випробування часом. Котляревський-патріот пишається героїчною історією України, ідеалізує часи гетьманства, підносить ідею безсмертя українського народу, його історії, самобутності української нації, утвердження української мови, живучості народних традицій, свободолюбства, прагнення до незалежності, оспівує героїчне минуле України.

* * *

«Поема Котляревського — самобутній і глибоко національний твір, де стародавніх троянців і латинян переодягнено в жупани й кобеняки українського козацтва XVIII ст., у каптани і мундири тодішнього чиновництва, у підрясники й ряси духовенства, де широким пензлем змальовано побут тогочасного панства, що замінило собою Вергелієвих олімпійців» (М. Рильський).

* * *

«І. Котляревський внес у свій твір стільки сердечного тепла, тонкого гумору і живих барв своєї батьківщини, що його “Енеїда” і до цього часу не втратила своєї чарівності» (І. Франко).

ЕНЕЇДА (Скорочено)

ЧАСТИНА ПЕРША

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всее зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.
Но греки, як спаливші Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав;
Забравши деяких троянців,
Осмалених, як гиря, ланців,
П'ятами з Трої накивав.

Він, швидко поробивши човни,
На сине море поспускав,
Троянців насаджавши повні,
І куди очі почухрав. (...)

Побачивши це, Юнона, яка сина Венери «Енея не любила страх», побігла до бога вітрів Еола, щоб той здійняв бурю на морі й потопив троянців. За це вона обіцяла йому «дівку чорнобриву». Еол розпустив свої вітри й здійняв шалену бурю. Еней пообіцяв Нептунові «півкопи грошай», щоб той утихомірив вітри. Коли буря стихла, троянці взялися готувати галушки, куліш й інші страви, бо любили добре поїсти, випити й поспати. Схвильована за свого сина, Венера йде до Зевса, який «тоді кружав сивуху і оселедцем заїдав». Зевс сказав, що доля Енея вже вирішена: він поїде до Риму, «збудує сильне царство», «на панщину весь світ погонить» і «всім ім буде ватажок». Енеєве військо довго пливло морем і нарешті пристало до берега, де було місто Карфаген.

А правила в ньому Дідона. Цариця закохалася в Енея, щодня влаштовувала бенкети, вечорниці, ігрища, робила все, щоб парубок аж на два роки забув про свою мету, про Рим. Зевс, випадково глянувши з Олімпа на землю, побачив, як гуляють троянці, розлютився і послав Меркурія, щоб він нагадав Енеєві про його призначення. Еней уночі втік від Дідона, а вона з горя спалила себе.

ЧАСТИНА ДРУГА

Після тривалого плавання по синьому морю троянці пристали до сицилійської землі, тут правив цар Аcest. Троянців прийняли гостинно. Еней вирішив улаштувати поминки по своєму батькові Анхізу. Поки їли, пили й гуляли, улаштовували кулачні бої й ігрища, Юнона послала свою служницю на землю, і та підмовила жінок спалити човни, щоб досадити п'яним чоловікам. Почекалася велика пожежа. Розлючений Еней почав лаяти богів і просити в них дощу. Дощ пішов, і не всі човни згоріли. Уві сні Еней побачив батька. Анхіз сказав, що все буде гаразд, але він має навідатися до нього в пекло.

ЧАСТИНА ТРЕТЬЯ

(...)

Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на інший світ;
Там все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця, ні звізд.
Там тілько тумани великі,
Там чутні жалобні крики,
Там мука грішним не мала.
Еней з Сивіллою гляділи,
Якій муки тут терпіли,
Якая кара всім була.

Смола там в пеклі клекотіла
І грілася все в казанах,
Живиця, сірка, нефть кипіла;
Палав огонь, великий страх!
В смолі сій грішники сиділи
І на огні пеклись, горіли,
Хто, як, за віщо заслужив.
Пером не можна написати,
Не можна і в казках сказати,
Яких було багацько див!

Панів за те там мордовали
І жарili зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили іх за скотів.

За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав.

Огненним пруттям оддирава
Кругом на спину і живіт,
Себе що сами убивали,
Яким остив наш білий світ.
Гарячим дьогтем заливали,
Ножами під боки штрикали,
Щоб не хапались умирати.
Робили розній ім муки,
Товкли у мужчирях іх руки,
Не важились, щоб убивать.

Багатим та скупим вливали
Розтоплене срібло в рот,
А брехунів там заставляли
Лизать гарячих сковород;
Які ж ізроду не женились
Та по чужим куткам живились,
Такі повішані на крюк,
Зачеплені за тее тіло,
На світі що грішило сміло
І не боялося сих мук.

Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслузі, як котам.
Тут всяких були цехмістри,
І ратмани, і бургомістри,
Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили
Та тільки грошики лупили
І одбирали хабарі.
(...)

Гай! гай! та нігде правди діти,
Брехня ж наробить лиха більш;
Сиділи там скучні піти,
Писарчуки поганих вірш,
Великій терпіли муки,
Їм зв'язані були і руки,
Мов у татар терпіли плін.
От так і наш брат попадеться,
Що пише, не остережеться,
Який же втерпити його хрін!

Якусь особу мацапуру
Там шкварили на шашлику,
Гарячу мідь лили за шкуру
І розпинали на бику.
Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душою для прибитку,
Чужее оддавав в печать;
Без сорому, без бога бувши
І восьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять.
(...)

А далі вперлися в будинки
Підземного цього царя,
Ні гич, ні гаріля пилинки,
Було все чисто, як зоря;
Цвяховані були там стіни
І вікна всі з морської піни;
Шумиха, оливко, свинець,
Блищали міді там і криці, Всі
убрані були світлиці;
По правді, панський був дворець.

Еней з ягою розглядали
Всі дива там, які були,
Роти свої пороззявляли
І очі на лоби п'яли;
Проміж собою все зглядались —
Всьому дивились, осміхались,
Еней то цмокав, то свистав.
От тут-то душі ликовали,
Що праведно в миру живали,
Еней і сих тут навіщав.
(...)

Велике тут було роздолля
Тому, хто праведно живе,
Так, як велике безголов'я
Тому, хто грішну жизнь веде;
Хто мав к чому яку охоту,
Тут утішався тим до поту;
Тут чистий був розгардіяш:
Лежи, спи, їж, пий, веселися,
Кричи, мовчи, співай, крутися,
Рубайсь — так і дадуть палаш.

Не чванились, не величались,
Ніхто не знав тут мудроватъ,
Крий боже, щоб не догадались
Брат з брата в чім покепковатъ;
Не сердилися, не гнівились,
Не лаялися і не бились,
А всі жили тут люб'язно;
Тут всякий гласно женихався,
Ревнивих ябед не боявся,
Було вообще все за одно.

Ні холодно було, ні душно,
А саме так, як в сіряках,
І весело, і так не скучно,
На велиcodних як святках;
Коли кому що захотілось,
То тут як з неба і вродилось;
От так-то добре тут жили.
Еней, се зрівши, дивовався
І тут яги своєї спитався,
Які се праведні були.

«Не думай, щоб були чиновні, —
Сівілла сей дала одвіт, —
Або що грошей скрині повні,
Або в яких товстий живіт;
Не ті се, що в цвітних жупанах,
В кармазинах або сап'янах,
Не ті ж, що з книгами в руках,
Не рицарі, не розбишаки,
Не ті се, що кричать: «І паки»,
Не ті, що в золотих шапках.

Се бідні нищі, навіжені,
Що дурнями зчисляли іх,
Старці, хромі, сліпопороженні,
З яких був людський глум і сміх;
Се, що з порожніми сумками
Жили голодні під тинами,
Собак дражнили по дворах;
Се ті, що б і г д а с т ь получали,
Се ті, яких випроваджали
В потилицю і по плечах.

Се вдови бідні, безпомощні,
Яким приюту не було;
Се діви чесні, непорочні,
Яким спідниці не дудо;

Се, що без родичів остались...
І сиротами називались,
А послі вбгались і в оклад;
Се, що проценту не лупили,
Що людям помагати любили,
Хто чим багат, то тим і рад.

Тут такоже старшина правдива, —
Бувають всякі пани, —
Но тілько трохи сього дива,
Не квапляться на се вони!
Бувають військові, значкові,
І сотники, і бунчукові,
Які правдиву жизнь вели;
Тут люди всякого завіту,
По білому єсть кілько світу,
Которі праведно жили».
(...)

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Троянці відплівли від Кумської землі. Спочатку на морі було тихо, потім розпочалася буря. Коли ж вона стихла, виявилося, що мандрівники потрапили на острів до цариці Цирцеї, яка перетворювала людей на тварин. Троянці проспівали молебень Еолу, і той вітрами відвернув їх від біди. Нарешті вони пригливили до берегів Тибуру, на латинську землю. Правив там скੁпий цар Латин, який мав дружину Амату й дочку Лавінію. Вродлива дівчина мала багатьох залишальників, але і їй, і матері найбільше був до вподоби Турн — цар рутульців (італійців). Еней наказав троянцям учити латину, а сам пішов знайомитися з Латином, узвівши багато подарунків. Цареві це сподобалося, тож він уже бачив Енея своїм зятем. Однак Юнона не могла спокійно дивитися на без журне життя Енея й вирішила всіх посварити. Під час полювання собаки троянців розірвали цуцика няньки Амати; Турнові наснилося, що Лавінія його зрадила, і почалися крик, сварки. Турн оголосив війну Енеєві, і з ним у змову вступила Амата, яка не хотіла віддавати дочку за троянця.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Еней роздумує, як перемогти Турна, тим більше, що олімпійські боги не поспішли допомагати. Його зморює сон, і вві сні якийсь старий дід дає Енеєві пораду — побрататися з аркадянами, які були ворогами латинців. Еней приносить жертву богам і їде до Евандра. Той погоджується допомогти й відправляє з військом свого сина Палланта. Венера просить Вулкана-коваля

зробити її синові міцну зброю. Юнона через свою служницю попереджає Турна про можливий напад Енея і радить вдарити першим. Той іде на троянську фортецю, але взяти її не може. Тоді він спалює троянський флот. Венера скаржиться Цибеллі (матері богів), а та — Зевсу. Верховний бог перетворює кораблі троянців на сирен, і рутульці зі страху тікають. Знову тихо. На варти стоять Низ і Евріал — молоді воїни.

Троянці із-за стін дивились,
Пан Турн як військом тягу дав;
Перевертням морським чудились,
На добре всяк не толковав.
Но Турнові не довіряли;
Троянці правило се знали:
В війні з врагами не плошай;
Хоть утіка — не все женися,
Хоть мов і трусить — стережися;
Сиксуш раз — тоді прощай!

Для ночі вдвоє калавури
На всіх поставили баштах,
Ліхтарні вішали на шнури,
Ходили рунди по валах.
В обозі Турна тихо стало,
І тілько-тілько що блищаю
Од слабих блідних огоньків.
Враги троянські почивали,
Од трусів вилазки не ждали;
Оставмо ж сих хропти соньків.

У главной башти на сторожі
Стояли Евріал і Низ;
Хоть молоді були, та гожі
І кріпкі, храбрі, як харциз.
В них кров текла хоть
не троянська,
Якась чужая — бусурманська,
Та в службі вірні козаки.
Для бою їх спіткав прасунок,
Пішли к Енею на вербунок;
Були ж обидва земляки.

«А що, як, викравши помалу,
Забратися в рутульський стан? —
Шептав Низ в ухо Евріалу. —
То каші наварили б там;

Тепер вони сплять з перепою,
Не дригне ні один ногою,
Хоть всім їм горла переріж.
Я думаю туди пуститься,
Перед Енеем заслужиться
І сотню посадить на ніж».

«Як? Сам? Мене оставил? —
Спитався Низ Евріал. —
Ні! Перше ти мене удавиш,
Щоб я од земляка одстав.
Від тебе не одстану зроду,
З тобою рад в огонь і в воду,
На сто смертей піду з тобой.
Мій батько був сердюк oprічний,
Мовляв (nehай покой му вічний):
Умри на полі, як герой».

«Пожди і пальцем в лоб
торкнися, —
Товарищеві Низ сказав, —
Не все вперед — назад дивися,
Ти з лицарства глузд потерявя.
У тебе мати есть старая,
Без сил і в бідності, slabая,
То і повинен жить для ней,
Одна оставшись без приюту,
Яку потерпить муку люту,
Таскавшись між чужих людей!

От я так чисто сиротина,
Росту, як при шляху горох:
Без нені, без отця дитина,
Еней — отець, а нена — бог.
Іду хоть за чужу отчизну,
Не жаль ні кому, хоть ізслизну.
А пам'ять вічну заслужу.
Тебе ж до жизні рідна в'яже,

Уб'ють тебе, вона в гріб ляже;
Живи для неї, я прошу».

«Розумно, Низ, ти розсуджаєш,
А о повинності мовчиш,
Которую сам добре знаєш,
Мені ж зовсім другу твердиш;
Де общее добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинності ісправлять;
Як ми Енею присягали,
Для його служби життя отдали,
Тепер не вільна в житті мать».

«Іноси!» — Низ сказав, обнявши
Со Евріалом-земляком,
І, за руки любенько взявши
До ратуші пішли тишком.
Іул сидів тут з старшиною,
Змовлялися, завтра як до бою
Достанеться їм приступатъ.
Як ось ввійшли два парубійки,
У брам змінившись од стійки,
І Низ громаді став казатъ:

«Був на часах я з Евріалом,
Ми пильновали супостат,
Вони тепер всі сплять повалом,
Уже огні їх не горять.
Дорожку знаю я окромну,
В нічну добу, в годину сонну,
Прокрастись можна поуз стан
І донести пану Енею,
Як Турн злий з челяддю своєю
На нас налазить, мов шайтан.

Коли зволяєтесь — веліте
Нам з Евріалом попитатъ,
Чкурнем — і поки сонце зійде,
Енея мусим повидатъ».
«Яка ж одвага в смутне врем'я!
Так не пропало наше плем'я?» —
Троянці всі тут заревли;
Одважних стали обнімати,

Їм дяковати і ціловати,
І красовулю піднесли.
(...)

Сей Евріал був молоденький,
Так годів з дев'ятнадцять мав,
Де усу буть, пушок м'якенький
Біленьку шкуру пробивав;
Ta був одвага і завзятий,
Силач, козак лицарковатий,
Но пред Іулом прослізвись.
Bo з матір'ю він розставався;
Ішов на смерть і не прощався.
Козак природі покоривсь.

«Іул Енейович, не дайте
Паньматці вмерти од нужди,
Їй будьте сином, помагайте
І заступайте від вражди,
Од бід, напраснини, нападку;
Ви самі мали паніматку,
To в серці маєте і жаль;
Я вам старую поручаю,
За вас охотно умираю», —
Так мовив чулий Евріал,

«Не бійся, добрий Евріале, —
Іул йому сей дав одвіт, —
Ти служиш нам не за пропале,
На смерть несеш за нас живіт,
Твоїм буть братом не стиджуся
І неню заступать кленуся,
Тебе собою заплачу;
Пайок, одежу і кватиру,
Пшона, муки, яєць і сиру
По смерть в доводьстві назначу»,

I так, одважна наша пара
Пустилася в рутульський стан
На те і місяць вкрила хмара,
І поле вкрив густий туман.
Було се саме опівночі;
Рутульці спали скілько мочі,
Сивуха сну їм піддала;
Роздігшися, порозкладались,

В безпечності не сподівались
Ні од кого ніяка зла.

I часовії, на мушкетах
Поклавши, спали на заказ;
Хропли всі п'яні на пікетах,
Тут їх застав послідній час!
Передньою побивши стражу,
Полізли в стан варити кашу;
Низ тут товаришу сказав:
«Приляж к землі ти для підслуху,
А я задам рутульцям духу,
Гляди, щоб нас хто не спіткав». (...)

А послі Ремових він воїв
По одному всіх подушив
І блюдозів, ложкомоїв
Впрах, вдребезги переміжжив.
Намацавши ж самого Рема,
Потиснув, мов Хому Ярема,
Що й очі вискочили преч;
Вхвативсь за бороду кудлату
І злому Трої супостату
Макітру oddілив од плеч.
Вблизі тут був намет Серрана,
На сього Низ і наскакав;
Він тільки що роздягся з каптана
І смачно по вече́рі спав.
Низ шаблею мазнув по пупу,
Зад з головою сплющив вкупу,
Що із Серрана вийшов рак;
Бо голова між ніг вплелася,
А задня вгору піднялася;
Умер фігурно неборак!

I Евріал, як Низ возився,
То не гулявши простояв;
Він такоже к сонним докосився,
Врагів на той світ одправляв.
Колов і різав без розбору,
І як ніхто не мав з ним спору,
То поравсь, мов в кошарі вовк;
I виборних, і підпомощних,

I простих, і старших вельможних,
Хто не попавсь, того і товк.
(...)

Як вовк овець смиренних душить,
Коли в кошару завіта,
Курчатам тхір головки сушить,
Без крику мізок висмокта,
Як, добре врем'я угодивши
І сіркою хлів накуривши,
Без крику крадуть слімаки
Гусей, качок, курей, індиків
У гевалів і амаликів,
Що роблять часто і дяки,

Так наші смілій вояки
Тут мовча проливали кров;
Од ней краснілися, мов раки,
За честь і к князю за любов.
Любов к отчизні де геройт,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат,
Там життя — алтин,
а смерть — копійка,
Там лицар — всякий парубійка,
Козак там чортові не брат.

Так порався Низ з Евріалом,
Дали рутульцям накарпас,
Земля взялась од крові калом,
Поляк піднявся б по сам пас
По наші по крові бродили,
Мов на торгу музик водили,
І убирались на простор,
Щоб швидше поспішить к Енею
Похвастати храбростю своєю
I Турнів розказати задор,

Уже із лагеря щасливо
Убралися наші смільчаки;
Раділо серце не трусливо,
Жвяхтили мокрі личаки.
Із хмарі місяць показався,
І од землі туман піднявся,

Все віщовало добрий путь.
Як ось Волсент гульк із долини
З полком латинської дружини.
Біда! Як нашим увильнуть?

Дали якраз до лісу тягу,
Бистріше бігли од хортів;
Спасались бідні на одвагу
Від супостатів, ворогів.
Так пара горличок невинних
Летять спастись в лісах обширних
Од злого кібчика когтей.
Но зло, назначене судьбою,
Слідитиме скрізь за тобою,
Не утечеш за сто морей.

Латинці до лісу слідили
Одважних наших розбишак
І часовими окружили,
Що з лісу не шмигнеш ніяк;
А части, розсипавшись по лісу,
Піймали одного зарізу,
То Евріала-молодця.
Тоді Низ на вербу збирався,
Як Евріал врагам попався,
Мов між вовків плоха вівця.

Низ — глядь, і бачить Евріала,
Що тішаться ним вороги;
Важка печаль на серце пала,
Кричить к Зевесу: «Помоги!»
Коп'є булатне направляє,
В латинців просто посилає,
Сульмону серце пробива;
Як сніп, на землю повалився,
Не вспів і охнуть, а скривився,
В послідній раз Сульмон зіва,

Вслід за коп'ем стрілу пускає
І просто Тагові в висок;
Душа із тіла вилітає,
На жовтий пада труп пісок.
Волсент утратив воїв пару,
Кленеть невидимую кару
І в ярості, як віл, реве:
«За кров Сульмонову і Тага

Умреш, проклята упиряга,
За ними вслід пошлю тебе».
І замахнувсь на Евріала,
Щоб зняти головку палашем;
Тут храбрість Низова пропала
І серце стало кулішем.
Біжить, летить, кричить щосили:
«Пекатум робиш, фратер
милий,
Невинному морс задаєш:
Я стультус, ля тро,
розбишака,
Неквіссімус і гайдамака.
Постій! Невинную кров ллєш».

Но, замахнувшись, не вдергався,
Волсент головку одчесав;
Головка, мов кавун качався,
Язык невнятно белькотав.
Уста коральні посиніли,
Рум'яні щоки поблідніли,
І білій цвіт в лиці пожовк;
Закрилися і ясні очі,
Покрились тьмою вічної ночі,
Навіки милий глас умовк.

Уздрівши Низ труп Евріала,
Од ярості осатанів;
Всіх злостей випустивши жала,
К Волсенту просто полетів.
Як блискавка проходить тучу,
Він так пробіг врагів між кучу
І до Волсента докосивсь:
Схватив його за чуб рукою,
Меч в серце засадив другою,
Волсент і духу тут пустивсь.

Як іскра, порох запаливши,
Сама з ним вкупі пропада,
Так Низ, Волсентія убивши,
І сам лишився живота;
Бо всі на його і напали,
На смерть звертіли, і зім'яли,
І голову зняли з плечей.
Так кончили жизнь козарлюги,

Зробивши славнії услуги
На вічність пам'яті своєї. (...)

Свого ж держася уговору,
Троянці в кріпості сидять,
Забилися, мов миші в нору,
Лукаву кішку як уздрять.
Но дать одпор були готові
І до остатній каплі крові
Свою свободу боронить
І нову Трою захищати,
Рутульцям перегону дати
І Турна лютость осрамити,
На первую рутулян попитку
Троянці так дали в одвіт,
Що Турн собі розчуяв літку,
Од стиду скорчило живіт.
Звелів з досади, гніву, злости

На глум підняти мертві кості,
На щогли голови наткнути
Несчасних Низа з Евріалом
Перед самим троянським валом,
Щоб сим врагів своїх кольнуть.

Троянці зараз одгадали,
Чи то голови стримлять;
Од жалю слізози попускали,
Таких лишившись паруб'ят.
Об мертвих вість скрізь
пронеслася,
Вся рать троянська потряслася,
І душі смутку предались.
Як мати вість таку почула,
То тільки вічно не заснула,
Бо зуби у неї стялись.
(...)

Боги на Олімпі почали сваритися, Зевс розгніався й суворо заборонив їм утрутатися в справи людей. Еней через видіння довідується про те, що сталося в його стані, і йде в наступ. Мужньо б'ється Й Паллант, але більш досвідчений Турн убиває його й відправляє в рутульський стан. Троянці насідають, от-от і Турн поляже. Юнона хитрістю й любощами домоглася від Зевса, щоб той зберіг життя Турнові. Еней пропонує рутульцям помиритися й зробити поєдинок лише між ватажками. Латинці погодилися. Почався поєдинок Енея і Турна. Юнона знову втрутилась і почала допомагати цареві рутульців. Зевс сказав їй, що все одно Еней стане безсмертним, буде на Олімпі, тому хай не старається. Еней перемагає Турна, залишеного без допомоги богів, хоче його помилувати, але, побачивши на ньому Паллантову ладунку, убиває, щоб помститися за смерть юного лицаря.

НАТАЛКА ПОЛТАВКА

(Українська опера на дві дії)

(Скорочено)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Наталка — українська дівчина.

Горпина Терпилиха — її мати.

Петро — коханий Наталки.

Микола — далекий родич Терпилихи.

Тетерваковський — возний¹, жених Наталчин.

Макогоненко — сільський виборний.

¹ Возний — чиновник у повітових судах на Україні наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Дія перша

Село над річкою Ворсклою. Уподовж сцени вулиця, що веде до річки; тут між хатами і хата Терпилихи.

ЯВА I

Н а т а л к а (*виходить з хати з відрами на коромислі; дійшовши до річки, ставить відра на березі, ходить задумавшись, потім співає пісню «Віноть вітри, віноть буйні...»*).

(...) Петре! Петре! Де ти тепер? Може, де скитаєшся в нужді і горі, і проклинаєш свою долю; проклинаєш Наталку, що через неї утеряв пристанище; а може (*плачє*), забув, що я живу на світі. Ти був бідним, любив мене і за те потерпів і мусив мене оставити; я тебе любила і тепер люблю. Ми тепер рівня з тобою; і я стала така бідна, як і ти. Вернися до моого серця! Нехай глянуть очі мої на тебе іще раз і навіки закриються...

ЯВА II

Наталка і возний

В о з н и й (*ідучи повз Наталку, підходить до неї*). Благоденственного і мирного пребивання! (*Набік*). Удобная оказія предстала зділати о собі предложеніє на самоті.

Наталка (*кланяється*). Здорові були, добродію, пане возний!

В о з н и й. «Добродію! «Добродію! Я хотів би, щоб ти звала мене — теє-то як його — не вишепом'янутим ім'ярек.

Наталка. Я вас зову так, як все село наше величає, шануючи ваше письменство і розум.

В о з н и й. Не о сем, галочко, — теє-то як його — хлопочу я, но желаю із медових уст твоїх слішати умилительное названіє, сообразное моему чувствію. Послушай:

От юних літ не знал я любові,
Не опущал возженія в крові,
Как вдруг предстал Наталки вид ясний,
Как райський крин, душистий, прекрасний (...)

Не в состоянії поставить на вид тобі сили любві мої. Когда би я іміл — теє-то як його — столько языков, сколько артикулов в Статуті ілі сколько зап'ятих в Магдебурзьком праві, то і сих не довліло би на восхваленіе ліпоти твоєй! Єй-ей, люблю тебе до безконечности.

Наталка. Бог з вами, добродію! Що ви говорите? Я річі вашей в толк собі не возьму.

В о з н и й. Лукавиш — теє-то як його — моя галочко! і добре все розуміеш. Ну, коли так, я тобі коротенько скажу: я тебе люблю і женитись на тобі хочу.

Наталка. Гріх вам над бідною дівкою глумитися! Чи я вам рівня?
Ви пан, а я сирота; ви багатий, а я бідна; ви возний, а я простого роду;
та й по всьому я вам не під пару.

Возний. Ізложенній в отвітних річах твоїх резони суть — теє-то
як його — для любові ничтожні. Уязвленное частореченою любовію
серце, по всім божеським і чоловічеським законам, не взираєт ні на
породу, ні на літа, ні на состояніе. Оная любов все — теє-то як його —
ровняєть. Лиш одно слово: «Люблю вас, пане возний!» — і аз, више-
упом'янутий, виконаю присягу о вірном і вічном союзі з тобою.

Наталка. У нас єсть пословиця: «Знайся кінь з конем, а віл з волом»;
шукайте собі, добродію, в городі панночки; чи там трохи єсть судді-
вен, писарівен і гарних попівен? Любую вибирайте... Ось підіть лиш в
неділю або в празник по Полтаві, то побачите таких гарних, що й роз-
казати не можна.

Возний. Бачив я многих — і ліпообразних, і багатих, но серце мое
не імієть — теє-то як його — к ним поползвоненія. Ти одна заложила
єму позов на вічні роки, і душа моя єжечасно волаєть тебе і послі
нишпорної даже години.

Наталка. Воля ваша, добродію, а ви так з письменна говорите, що
я того і не зрозумію; та й не вірю, щоб так швидко залюбитись можна.

Возний. Не віриш? Так знай же, що я тебе давно уже — теє-то як
його — полюбив, як тільки ви перейшли жити в наше село. (...)

Наталка співає пісню «Видно шляхи полтавські і славну Полтаву...» про
те, щоб багатий чоловік не «вводив в славу» простої дівчини.

Музика починає грати прелюдію. Возний міркує собі на думці,
і смішні міні перебігають на його обличчі. Наталка задумується.

ЯВА III

Наталка і Возний. Потім виборний з'являється на вулиці, йде і співає.

Наталка взяла свої відра й пішла додому.
Виборний підійшов до возного.

Возний. Чи се — теє-то як його — нова пісня, пане виборний?

Виборний (кланяється). Та се, добродію, не пісня, а нісенітниця.
Я співаю іноді, що в голову лізе, — вибачайте, будьте ласкаві, я не до-
бачив вас.

Возний. Нічого, нічого. Відкіль се так? Чи з гостей ідете — теє-то
як його?..

Виборний. Я іду із дому. Випроводжав гостя: до мене заїжджає
засідатель наш, пан Щипавка; так уже, знаєте, не без того, — випили
по одній, по другій, по третій, холодцем та ковбасою закусили, та
вишнівки з кварту укутали, та й, як то кажуть, і підкріпилися.

Возний. Не розказовав же пан Щипавка якої новини?

Виборний. Де то не розказовав! Жаловався дуже, що всьому земству урвалася тепер нитка, та так, що не тілько засідателям, но самому комісарові уже не те, як давно було... Така, каже, халепа, що притьом накладно служити. Бо, каже, що перше дурницєю доставалося, то тепер або випросити треба, або купити.

Возний. Ох! правда, правда; дуже і в повітовом суді, і во всіх приставських містах унині воспослідовало; малішша проволочка ілі прижимочка просителю, як водилось перше, почитається за уголовне преступленіє, а взяточок, сиріч — винужденний подарочек, весьма-очень іскусно в істця ілі отвітчика треба виканючити. Та що й говорити! Тепер і при рекрутських наборах вовся не той порядок ведеться. Трудно становиться жити на світі.

Виборний. Зате нам, прόстому народові, добре, коли старшина, богобоязлива і справедлива, не допуска письменним п'явкам кров із нас смоктати... Та куди ви, добродію, налагодилися?

Возний. Я наміревал — теє-то як його — посітити нашу вдовству-ющую дякониху, но, побачивши тут Наталку (*зітхає*), остановився побалакати з нею.

Виборний (лукаво). Наталку? А де ж (*оглядається*) вона?

Возний. Може, пішла додому.

Виборний. Золото — не дівка! Наградив Бог Терпилиху дочкиою. Кромі того, що красива, розумна, моторна і до всякого діла дотепна, — яке у неї добре серце, як вона поважає матір свою, шанує всіх старших себе; яка трудаща, яка рукодільниця; себе і матір свою на світі держить.

Возний. Нічого сказати — теє-то як його — хороша, хороша, і уже в такім віцісти...

Виборний. Та й давно б час, так що ж? Сирота, та іще й бідна. Ніхто і не квапиться. (...)

Виборний розповідає возвону про те, що до Наталки багато хто залиявся, проте вона нікому не дає згоди.

Виборний. Так чом же ви не одружитеся? Уже ж, здається, пора. Хіба в ченці постригтись хочете? Чи ще, може, судженя на очі не нависла? Хіба хочете, щоб вам на весіллі сю пісню співали? Ось слухайте (*співає*):

Ой під вишнею, під черешнею,
Стояв старий з молодою, як із ягодою. (2)

І просилася, і молилася:
«Пусти мене, старий діду, на улицю погулять!» (2)

«Ой я й сам не піду, і тебе не пущу;
Хочеш мене, старенького, та покинути. (2)

Он не кидай мене, моя голубочко,
Куплю тобі хатку, і ще сіножатку,

І ставок, і млинок, і вишневий садок». (2)

«Ой не хочу хатки, ані сіножатки,
Ні ставка, ні млинка, ні вишневого садка. (2)

Ой ти, старий дідуга, і зогнувся, як дуга,
А я, молоденька, гуляти раденька». (2)

Возний. Коли другій облизня поймають, то і ми остерегаємся. Наталка многим женихам піднесла печеної кабака; глядя на сіє, і я собі на умі.

Виборний. А вам що до Наталки? Будто всі дівки на неї похожі? Не тільки світа, що в вікні: сього дива повно на світі. Та до такого пана, як ви, у іншої аж жижка задрижить!

Возний (*набік*). Признаюсь йому в моєй любові к Наталці. Послухай, пане виборний! Нігде — теє-то як його — правди дівати, я люблю Наталку всею душою, всею мислію і всім серцем моїм; не могу без неї жити, так її образ — теє-то як його — за мною і слідить. Як ти думаеш? Як совітуєш в таковом моєм припадці?

Виборний. А що тут довго думати? Старостів посылати за рушниками, та й кінець. Стара Терпилиха не зсунулась іще з глузду, щоб вам одказати.

Возний. Ох, ох, ох!.. Стара не страшна, так молода кирпуша! Я уже їй говорив, як то кажуть, наздогад буряків — теє-то як його — так де! Ни приступу!

Виборний. Що ж вона говорить? Чим одговорюється і що каже?

Возний. Она ізлагаеть нерезонній — теє-то як його — причини; она приводить в довод знакомство вола з волом, коня з конем; нарицаєть себе сиротою, а мене паном; себе бідною, а мене багатим; себе простою — теє-то як його — а мене возним; і рішительний приговор учинила — що я їй, а она мні не рівня — теє-то як його.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний. Я їй пояснил, що любов усе равняєть.

Виборний. А вона ж вам що?

Возний. Что для мене благопристойніє панночка, ніж простая селянка.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний. Что она — теє-то як його — одна моя госпожа.

Виборний. А вона ж вам що?

Возний. Что она не вірить, щоб так дуже — теє-то як його — можна полюбити.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний. Що я її давно люблю.

Виборний. А вона ж вам що?

Возний. Щоб я одв'язався од неї.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний (сердито). Що? Нічого!.. Тебе чорт приніс — теє-то як його — Наталка утекла, а я з тобою остався.

Виборний. Ой ви письменні! Вгору деретесь, а під носом нічого не бачите: Наталка обманювала вас, коли говорила, що ви їй не рівня. У неї не те на серці...

Возний. Не те? А що ж би таке?

Виборний. Уже не що, другого любить; ви, може, чували, що як вони ще жили в Полтаві і покойний Терпило жив був, то прийняв було до себе якогось сироту Петра за годованця. Хлопець виріс славний, гарний, добрий, проворний і роботягий; він од Наталки старший був годів на три або чотири; з нею вигодовався і зріс вкупі. Терпило і Терпилиха любили годованця свого, як рідного сина, та було й за що! Наталка любилась з Петром, як брат із сестрою. Но Терпило, понадіявшись на своє багатство, зачав знайомитись не з рівнею: зачав, бач, заводити бенкети з повитчиками, з канцеляристами, купцями і цехмістрами — пив, гуляв і шахровав гроши; покинув свій промисл і мало-помалу розточив своє добро, розпився, зачав гrimati за Наталку на доброго Петра і вигнав його із свого дому; послі, як не стало і посліднього сього робітника, Терпило зовсім ізвівся; у бідності умер і без куска хліба оставил жінку й дочку.

Возний. Яким же побитом — тее-то як його — Терпилиха з дочкою опинилися в нашем селі?

Виборний. У Терпила в городі на Мазурівці був двір — гарний, з рубленою хатою, коморою, льохом і садком. Терпилиха по смерті свого старого все те продала, перейшла в наше село, купила собі хатку і тепер живе, як ви знаєте.

Возний. А вишеречений Петро де — тее-то як його — обрітається?

Виборний. Бог же його зна. Як пішов з двора, то мов у воду впав, і чутки нема. Наталка без душі його любить, через його всім женихам одказує, та й Терпилиха без сліз Петра не згадує.

Возний. Наталка неблагоразумна: любить такого чоловіка, котого — тее-то як його — можеть бить, і кістки погнили. Лучче синиця в жмені, як журавель в небі.

Виборний. Або, як той грек мовляв: «Лучче живий хорунжий, як мертвий сотник». А я все-таки думаю, коли б чоловік добрий найшовся, то б Наталка вийшла замуж, бо убожество їх таке велике, що немоготу становиться. (...)

Возний просить виборного допомогти йому в «сердечному ділі». Той погоджується.

ЯВА IV

Хата Терпилихи. Мати пряде, а дочка шиє. (...)

Наталка й мати розмірковують про своє безтalanне життя. Терпилиха каже дочці, що як батько не дав Наталці перед смертю благословення на одру-

ження з Петром, так і вона не дасть. Наталка кидається до матері й просить не губити її.

ЯВА V

Наталка (*сама*). Трудно, мамо, викинуть Петра із голови, а іще трудніше із серця. Но що робить!.. Дала слово за первого вийти замуж — для покою матері треба все перенести. Скреплю серце своє, перестану журигтись, осушу слізки свої і буду весела. Женихи, яким я одказала, в другий раз не прив'яжуться; возному так одрізала, що мусить одчепитися; більше, здається, нема на приміті. А там... ох!.. Серце моє чогось щемить... (*Почувши, що хтось наближається до дверей, береться до роботи*). (...)

ЯВА VI

Увечері до Терпилихі приходить виборний і каже їй, що він має на прикметі багатого й поважного чоловіка, який уподобав Наталку. Терпилиха зраділа цьому і разом з виборним починає вмовляти дівчину вийти за возможого заміж. Виборний каже непоступливій Наталці, що та зневажає рідну матір, яка бажає своїй дочці кращого життя. На ці слова Наталка обіцяє все зробити заради спокою й благополуччя матері. Задоволений виконаною місією Макогоненко мершій іде порадувати Тетерваковського.

ЯВА VII

Залишившись на самоті в хаті, Наталка в муках розмірковує про своє майбутнє, усі її думки линуть до коханого Петра. Вона співає пісню «Приди, милий, подивися...».

Дія друга

Та сама вулиця до річки в селі над Ворсклою.

ЯВА I

Микола (*сам*). Один собі живу на світі, як билинка на полі; сирота — без роду, без племені, без талану і без приюту. Що робить — і сам не знаю. Був у городі, шукав міста, но скрізь опізнився. (*Думає*). Одважуясь у пекло на три дні! Піду на Тамань, пристану до чорноморців. Хоть із мене і непоказний козак буде, та єсть же і негідніші од мене. Люблю я козаків за їх обычай! Вони, коли не п'ють, то людей б'ють, а все не гуляють. — Заспіваю лише пісню їх, що мене старий запорожець Сторчогляд вивчив. (...)

Микола співає пісню «Гомін, гомін по діброві...».

Так і я з чорноморцями буду тетерю їсти, горілку пити, люльку курити і черкес бити. Тільки там треба утaти, що я письменний: у них, кажуть, із розумом не треба висоватись; та се невелика штука. І дурнем не трудно прикинутись.

ЯВА II

Петро виходить; він не бачить Миколи, співає: (...)

Микола (*набік*). Се не із нашого села і вовсі мені незнакомий.

Петро (*тихо*). Яке се село? Воно мені не в приміту.

Микола (*підходить до Петра*). Здоров, пане-брате! Ти, здається, не тутешній.

Петро. Ні, пане-братье.

Микола. Відкіль же ти?

Петро. Я?.. (*Усміхається*). Не знаю, як би тобі сказати — відкіль хочеш...

Микола. Та уже ж ти не забув хоті того міста, де родився?

Петро. О, запевне, не забув, бо і вовсі не знаю.

Микола. Та що ж ти за чоловік?

Петро. Як бачиш: бурлака на світі; тиняюсь од села до села, а тепер іду в Полтаву.

Микола. Може, у тебе родичі есть в Полтаві або знакомі?

Петро. Нема у мене ні родичів, ні знакомих. Які будуть знакомі або родичі у сироти?

Микола. Так ти, бачу, такий, як і я — безприютний.

Петро. Нема у мене ні кола, ні двора: весь тут.

Микола. О, братику! (*Бере Петра за руку*). Знаю я добре, як тяжко бути сиротою і не мати містечка, де б голову приклонити.

Петро. Правда твоя, брате; но я, благодарені Богу, до цього часу прожив так на світі, що ніхто нічим мене не уразить. Не знаю, чи моя одинакова доля з тобою, чи од того, що і ти чесний парубок, серце мое до тебе склоняється, як до рідного брата. Будь моїм приятелем...

ЯВА III

Возний і виборний виходять з хати Терпилихи. У возного рука пов'язана шовковою хусткою; у виборного через плече старостинський рушник.

Микола й Петро одходять набік.

Возний із задоволеним лицем походжає.

Виборний (*стає на дверях і голосно говорить у хату*). Та ну-бо, Борисе, іди з нами! Мені до тебе діло есть.

Терпилиха. Дайте йому покой, пане виборний! Нехай трохи прочумастя.

Виборний. Та надворі швидше провітриться.

Терпилиха. В хаті лучче: тут ніхто не побачить і не осудить.

Виборний. За всі голови! (*Одходить од дверей*). Не стидно, хоть на сватанні і через край смікнув окаянної варенухи. (*Побачив Миколу*). Здоров, Миколо! Що ти тут робиш? Давно вернувся із города?

Возний. Не обрігаєшся лі в городі новинок каких курйозних?

Виборний. Адже ти був на базарі, — що там чути?

Микола. Не чув, далебі, нічого. Та в городі тепер не до новин; там так старі domи ламають та улиці застроюють новими домами, та криласи красять, та якісь пішоходи роблять, щоб в грязь добре, бач, ходити було пішки, що аж дивитись мило.

(...) Да уже ж і город буде, мов мак цвіте! Якби покойні шведи, що загинули під Полтавою, повставали, то б тепер не пізнали Полтави!

Возний. По крайній мірі — теє-то як його — чи не чути чого об обидах, спорах і грабежах і — теє-то як його — о жалобах і позвах?

Виборний. Та що його питати: він по городу гав ловив та витрішки продавав... (*До Миколи*). Чом ти, йолопе, не кланяєшся пану возному та не поздоровиш його? Адже бачиш — він заручився.

Микола. Поздоровляю вас, добродію... А з ким же Бог привів?

Возний. З найкращою зо всього села і всіх прикосновенних околиць дівицею.

Виборний. Не скажемо, нехай кортить! (*Одходить*). А се що за парубок?

Микола. Се мій знакомий: іде з Коломака в Полтаву на заробіток.

Возний. Хіба-разві — теє-то як його — із Коломака через наше село дорога в город?

Петро. Я нарочно прийшов сюди з ним побачитись.

Виборний і возний виходять.

ЯВА IV

Петро і Микола

Петро. Се старший в вашім селі?

Микола. Який чорт, він живе тільки тут; бач, возний — так і бундючиться, що помазався паном. Юріста завзятий і хапун такий, що із рідного батька злупить!

Петро. А то, другий?

Микола. То виборний Макогоненко; чоловічок і добрий був би, так біда — хитрий, як лисиця, і на всі сторони мотається; де не посій, там і уродиться, і уже де і чорт не зможе, то пошли Макогоненка, раз докаже.

Петро. Так він штука! Кого ж вони висватали?

Микола. Я догадуюсь; тут живе одна бідна вдова з дочкою, то, мабуть, на Наталці возний засватався, бо до неї багато женихів залиялись.

Петро (*набік*). На Наталці!.. (*Заспокоївшись*). Но Наталка не одна на світі. (*До Миколи*). Так, видно, Наталка — багата, хороша і розумна?

Микола. Правда, хороша і розумна, а до того і добра; тільки не багата. Вони недавно тут поселились і дуже бідно живуть. Я далекий їх родич і знаю їх бідне поживання.

Петро. Де ж вони перше жили?

Микола. В Полтаві.

Петро (*жахається*). В Полтаві!..

Микола. Чого ж ти не своїм голосом крикнув?

Петро. Миколо, братику мій рідний! Скажи по правді; чи давно уже Наталка з матір'ю тут живуть і як вони прозиваються?

Микола. Як тут вони живуть... (*Говорить, розтягаючи, немов сбі на думці вираховує час*). Четвертий уже год. Вони оставили Полтаву зараз по смерті Наталчиного батька.

Петро (*скрикнув*). Так він умер!

Микола. Що з тобою робиться?

Петро. Нічого, нічого... Скажи, будь ласка, як вони прозиваються?

Микола. Стара прозивається Терпилиха Горпина, а дочка — Наталка.

Петро сплескує руками, закриває ними лице, схиляє голову, стоять непорушно.

Микола (*б'є себе по лобі й робить знак, наче щось одгадав*). Я не знаю, хто ти і тепер не питаєшся, тільки послухай:

Микола співає пісню «Вітер віє горою...».

А що, може, не одгадав? (*Обнімає Петра*).

Петро. Так, угадав!.. Я — той нещасний Петро, якому Наталка прізвала сю пісню, якого вона любила і обіщала до смерті не забути, а тепер...

Микола. Що ж тепер? Іще ми нічого не знаємо, може, і не її засватали.

Петро. Но серце мое замирає, начувавшися для себе великого горя. Братику Миколо, ти говорив мені, що ти їх родич, чи не можна тобі довідатися о сватанні Наталки? Нехай буду знати свою долю.

Микола. Чому ж не можна? Коли хочеш, я зараз піду і все розвідаю. Та скажи мені, чи говорити Наталці, що ти тут?

Петро. Коли вона свободна, то скажи за мене, а коли заручена, то лучче не говори. Нехай один буду я горювати і сохнугти з печалі. Нації їй вспоминати об тім, якого так легко забула!

Микола. Стережись, Петре, нарікати на Наталку. Скілько я знаю її, то вона не од того іде за возного, що тебе забула. Підожди ж мене тут. (*Іде до Терпилихи*).

ЯВА V

Петро (*сам*). Чотири годи уже, як розлучили мене з Наталкою. Я бідний був тоді і любив Наталку без всякої надежди. Тепер, наживши кривавим потом копійку, спішив, щоб багатому Терпилові показатись годним його дочки; но вместо багатого батька найшов матір і дочку в бідності і без помощи. Все, здається, близило мене до щастя; но, як на те, треба ж опізнатись одним днем, щоб горювати во всю жизнь! Кого безталання нападе, тому нема ні в чим удачі. Правду в тій пісні сказано, що сусідові все удається, всі його люблять, всі до його липнуть, а другому все як одрізано.

Петро виконує пісню «У сусіда хата біла...» про те, що в сусіда добре життя (і хата, і молодиця), усі його люблять, а він, безталанний, марно життя проживає (...).

ЯВА VI

Петро і виборний

Виборний (*вийшов тим часом на вулицю, слухав-слухав, а тоді підходить до Петра*). Ти, небоже, і співака добрий. (...)

Виборний спілкується з Петром.

ЯВА VII

Возни (підходить до виборного). Що ти тут, старосто мій, — теє-то як його — розглагольствуєш з пришельцем?

Виборний. Та тут диво, добродію; сей парняга був у театрі та бачив комедію і зачав було мені розказовати, яка вона, та ви перебили.

Возни. Комедія, сиріч лицедійство. (*До Петра*). Продолжай, вашець...

Петро. На комедії одні виходять, — поговорять, поговорять та й підуть; другі вийдуть, — те ж роблять; деколи під музику співають, сміються, плачуть, лаються, б'ються, стріляються, колються і умирають (...)

Петро детальніше розповідає про театр.

ЯВА VIII

Петро (сам). Горько мені слухати, що Терпилиху зоветь другий, а не я, тещею. Так Наталка не моя? Наталка, котру я любив більше всього на світі; для котрої одважовав життя свою на всі біди, для котрої стогнав під тяжкою роботою, для котрої скитався на чужині і зароблену копійку збивав докупи, щоб розбагатіть і назвать Наталку своєю вічно! І коли сам Бог благословив мої труди, Наталка тоді дostaється другому! О злая моя доле! Чом ти не такая, як у других? (...)

Петро співає пісню «Та йшов козак з Дону...» про козака, який, повертаючись із Дону, проклинає свою тяжку долю.

ЯВА IX

Петро і Микола

Петро. А що, Миколо! яка чутка?

Микола. Не успів нічого і спитати. Лихий приніс возного з виборним. Та тобі б треба притайтись де-небудь. Наталка обіщала на час сюди вийти.

Петро. Як я удержуся не показатись, коли побачу свою милу?

Микола. Я кликну тебе, коли треба буде.

Петро ховається.

ЯВА Х

Микола і Наталка

Наталка (*швиденько виходить*). Що ти хотів сказати мені, Миколо? Говори швидше, бо за мною зараз збігаються.

Микола. Нічого. Я хотів спитати тебе, чи ти справді посватана за возного?

Наталка (*сумно*). Посватана... Що ж робить, не можна більше сопротивлятися матері. Я і так скілько одвилювалася і всякий раз убивала її своїм одказом.

Микола. Ну, що ж? Возний — не взяв його враг — завидний жених. Не бйсь, полюбитися, а може, і полюбивсь уже?

Наталка (*докірливо*). Миколо, Миколо! Не гріх тобі тепер надо мною сміятись! Чи можна мені полюбити возного або кого другого, коли я люблю одного Петра. О, коли б ти знав його, пожалів би і мене, і його.

Микола. Петра?..

Наталка (*плачє*). Що ти мені згадав! Ти роздираєш моє серце. О, я бідна! (*Мовчишъ, потім показує на річку*). Бачиш Ворскло?.. Або там, або ні за ким.

Микола (*показує в той бік, де Петро склався*). Бачиш ту сторону? Отже, і в Ворсклі не будеш, і журитись перестанеш.

Наталка. Ти, мені здається, побувавши довго в городі, ошалів і зовсім не тим став, що був.

Микола. Коли хочеш, то я так зроблю, що і ти не та будеш, що тепер.

Наталка. Ти чорт знаєш що верзеш, піду лучче додому. (*Іде*).

Микола (*не пускає її*). Пожди, одно слово вислухай та й одв'яжись од мене.

Наталка. Говори ж — що таке?

Микола. Хочеш бачити Петра?

Наталка. Що ти? Перехрестись! Де б то він взявся?

Микола. Він тут, та боїться показатись тобі, потому що ти посватана за возного.

Наталка. Чого ж йому боятись? Нам не гріх побачитись, я іще не вінчана.. Та ти обманюєш!..

Микола. Не обманюю, — приглядайся! Петре, явись!

Наталка (*побачила Петра, скрикнула*). Петро!

Петро. Наталка! (*Обнімається*).

Поблукавши, мій Петрусь
До мене оп'ять вернувсь.

Ой лихо, не Петрусь,
Лице біле, чорний ус.

Микола (*співає*).

Наталка обіцяє Петрові бути вірною йому навіки.

Наталка. (...) Дай же мені свою руку! (*Взявиши руки*). Будь же бодрим і мені вірним, а я навік твоя.

Микола. Ай Наталка! Ай Полтавка! От дівка, що і на краю пропасті не тільки не здригнулась, но і другого піддержує! (*До Наталки*). За се заспіваю тобі пісню про Ворсклу, щоб ти не важилась його прославляти собою: воно і без тебе славне. (...)

Микола співає пісню «Ворскло річка невеличка...» про битву із шведами за Полтаву.

Петро. Отже, ідуть...

Микола. Кріпись, Петре, і ти, Наталко!.. Наступає хмара, і буде великий грім.

ЯВА XI

Виходять возний, виборний і Терпилиха.

Виборний. Що ви тут так довго роздабарюєте?

Возний. О чем ви — тес-то як його — бесідуєте?

Терпилиха (*побачивши Петра*). Ой, мені лихоманка!

Наталка. Чого ви лякаєтесь, мамо? Се Петро.

Терпилиха. Свят, свят, свят! Відкіль він взявся? Се мара!

Петро. Ні, се не мара, а се я — Петро, і тілом, і душою.

Возний (*до виборного*). Що се за Петро?

Виборний. Се, мабуть, той, що я вам говорив, Наталчин любезний, пройдисвіт, ланець.

Возний (*до Петра*). Так ти, вашець, Петро? Чи не можна б — тес-то як його — убиратись своєю дорогою, бо ти, кажеться, бачиться, видиться, здається, меж нами лишній.

Наталка. Почекуємо ж він лишній?

Терпилиха. І відомо — лишній, коли не в час прийшов хати ходити.

Петро. Я вам ні в чім не помішаю, кінчайте з Богом те, що начали.

Наталка. Не так то легко можна окончити те, що вони начали.

Возний. А по какой би то такой резонной причині?

Наталка. А по такій причині: коли Петро мій вернувсь, то я не ваша, добродію.

Возний. Однакож, вашеці проше, ви рушники подавали, сиріч — тес-то як його — ти одружилася зо мною.

Наталка. Далеко іще до того, щоб я з вами одружилася! Рушники нічого не значать.

Возний (*до Терпилихи*). Не прогнівайся, стара. Дочка твоя — тес-то як його — нарушаеть узаконенний порядок. А понеже рушники і шовковая хустка суть доказательства добровольного і непринужденного єя согласія бить моєю сожительницею, то в таковом припадку станете пред суд, заплатите пеню і посидите на вежі.

Виборний. О, так! Так! Зараз до волосного правлення та і в колоду.

Терпилиха. Батечки мої, умилосердітесь! Я не одступаю од свого слова. Що хочете, робіте з Петром, а Наталку, про мене, зв'яжіте і до вінця ведіте.

Наталка. Не докажуть вони сього. Петро нічого не виноват, а я сама не хочу за пана возного до сього силою ніхто мене не принудить. І коли на те іде, так знайте, що я вічно одрікаюсь од Петра і за возним ніколи не буду.

Микола. Що то тепер скажуть?

Виборний. От вам і Полтавка! Люблю за обичай!

Терпилиха. Вислухайте мене, мої рідні! Дочка моя до сього часу не була такою упрямою і смілою; а як прийшов сей (*показує на Петра*) шибеник, пройдисвіт, то і Наталка обезуміла і зробилась такою, як бачите. Коли ви не випровадите відсіль сього голодранця, то я не ручаюсь, щоб вона і мене послухала.

Возний і виборний (разом). Вон, розбишако, із нашого села разраз... І щоб твій і дух не пах! А коли волею не підеш, то туда запровіримо, де козам роги правлять.

Терпилиха. Зслизни, маро!

Петро. Утихомиртесь на час і вислухайте мене: що ми любилися з Наталкою, про те і Богу, і людям ізвісно: но щоб я Наталку одговарював іти замуж за пана возного, научав дочку не слухати матері і поселяв несогласіє в сім'ї — нехай мене Бог накаже! Наталко, покорися своїй долі, послухай матері, полюби пана возного і забудь мене навіки! (*Одвертається і утирає сльози. Всі виявляють співчуття до Петра, навіть возний*).

Терпилиха (набік). Добрий Петро! Серце мое против волі за його вступається!

Наталка плаче, возний замислюється.

Виборний. Що не говори, а мені жаль його.

Микола. На чим то все се окошиться?

Возний (до Петра). Ти, вашець, — теє-то як його — куда тепер помандруєш?

Петро. Я ішов в Полтаву, но тепер піду так, щоб ніколи сюди не вертатись... Іще пару слов скажу Наталці. Наталко! Я через тебе оставил Полтаву і для тебе в дальніх сторонах трудився чотири годи; ми з тобою вирости і згодовалися вкупі у твоєї матері, ніхто не воспретить мені почитати тебе своєю сестрою. Що я нажив — все твое: на, возьми! (*Виймає з-за пазухи загорнені в лубки гроши*). Щоб пан возний ніколи не попрекнув тебе, що взяв бідну і на тебе іздержався. Прощай! Шанувай матір нашу, люби свого судженого, а за мене одправ панаходи.

Наталка. Петре! Нещастя мое не таке, щоб грішми можна од його одкупитися: воно тут! (*Показує на серце*). Не треба мені грошей твоїх. Вони мені не поможуть. Но бідою нашою не потішаться вороги наші... І моїй жизні конець недалеко... (*Схиляється на плече Петрові*).

Терпилиха (*підбігає й обіймає Петра*). Петре!
Наталка (*обіймаючи Петра*). Мамо! Кого ми теряємо!
Микола (*до виборного*). А тобі як він здається?

Виборний. Такого чоловіка, як Петро, я зроду не бачив!

Возний (*виходить наперед*). Размишлял я предовольно і нашел, що великудушний поступок всякої страсті в нас пересиливається. Я — возний і признаюсь, что от рожденія моего расположен к добрым ділам; но, за недосужностію по должності і за другими клопотами, доселі ні одного не зділал. Поступок Петра, толіко усердний і без примісу ухищренія, подвигает мене на ніжеслідуєще... (*До Терпилихі*). Ветхая деньми! благословиш лі на благое діло?

Терпилиха. Воля ваша, добродію! Що не зробите, все буде хороше: ви у нас пан письменний.

Возний. Добрий Петре і бойкая Наталко! Приступіте до мене! (*Бере їх за руки, підводить до матері*). Благослови дітей своїх щастям і здоров'ям. Я одказуюсь от Наталки і уступаю Петру во вічное і по-томственное владініє з тим, щоб зробив її благополучною. (*До глядачів*). Поєліку же я — возний, то по привилегії, Статутом мені наданої, заповідаю всім: «Где два б'уться — третій не мішайсь!» і твердо пам'ятовать, що насильно милим не будеш.

Петро і Наталка (*обнімають матір*). Мати наша рідная, благослови нас!

Терпилиха. Бог з'єдиняє вас чудом, нехай вас і благословить свою благостію...

Микола. От такові-то ваші полтавці! Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хватаються.

Виборний. Наталка — по всьому полтавка, Петро — полтавець, та й возний, здається, не з другої губернії.

Петро. Наталко! Тепер ми ніколи не розлучимося. Бог нам поміг перенести біди і напасті, він поможе нам вірною любовію і порядочною жизнію бути приміром для других і заслужить прозвище добрих полтавців. Заспівай же, коли не забула, свою пісню, що я найбільше люблю.

Наталка. Коли кого любиш, то нічого не забудеш. (*Цілує Петра і співає*).

Ой я дівчина Полтавка,
А зовуть мене Наталка:
Дівка проста, не красива,
З добрым серцем, не спесива.
Коло мене хлопці в'яться
І за мене часто б'уться,
Но я люблю Петра дуже,
А до других мні байдуже (...)

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО (1778–1843)

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко народився на хуторі Основа поблизу Харкова в сім'ї знатних поміщиць-дворян. Здобув домашню освіту, закінчив Курязьку монастирську школу. За бажанням батька його записали на військову службу в кінний полк, проте Григорія не вабила військова кар'єра. Був директором Харківського театру, предводителем дворянства Харківського повіту, членом «Товариства науки» при Харківському університеті, повітовим совісним суддею. Помер у м. Харкові, похований на Холодній Горі.

Письменницьку діяльність Г. Квітка-Основ'яненко розпочав творами російською мовою. Особливу славу йому принесли прозові твори, написані українською мовою і видані в Москві в 1834 р. під заголовком «Малороссийские повести, рассказываемые Грицьком Основьяненком».

За 25 років творчої праці він написав російською та українською мовами майже 80 творів різних жанрів: фейлетони, листи, комедії («Дворянские выборы», «Шельменко, волостной писарь», «Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці»), оповідання, романі («Пан Халявский»), україномовні прозові твори («Салдацький патрет», «Мертвецький великань», «Конотопська відьма», «Пархімове снідання», «Купований розум», «Маруся», «Щира любов», «Сердешна Оксана»), історично-художні нариси, літературно-публіцистичні статті.

Поява творів українською мовою була обумовлена потребою, життям народу, розвитком національної культури, коли відбувалися гострі суперечки про право на існування української мови і літератури.

«Маруся» — перша україномовна соціально-побутова сентиментально-реалістична повість нової української літератури. Основа сюжету повісті — чисте, вірне, разом з тим нещасливе кохання молодої дівчини Марусі, дочки заможних селян, і бідного міського ремісника-рекрута Василя, якого чекає двадцятип'ятирічна солдатська служба. Головні персонажі твору — уособлення високих морально-етичних якостей простої людини. Автор наділяє своїх герой ідеальними позитивними рисами: чесність, слухняність, повага до батьків і добрих людей, працьовитість, співчутливість до бідних, покірність і віра в Бога.

Естетичним іdealом Г. Квітки-Основ'яненка став образ головної героїні-Марусі, у якому втілені найкращі риси української дівчини-селянки. Її неймовірна казкова зовнішня і внутрішня врода ідеалізована й змальована в народнопоетичному ключі.

Повість насичена позасюжетними елементами: українські народні звичаї, обряди — весілля, похорон, сватання з усталеним текстом, емоційними піснями, дотепними примовками. Майстерно змальовані в традиціях

сентименталізму чудові українські пейзажі, розлогі портретні характеристики, повчальні авторські відступи.

У бурлеско-гумористичному реалістичному стилі написана знаменита повість Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» — твір про життя і побут українського панства і козацької старшини наприкінці XVIII ст. за часів Великої Руїни. У повісті майстерно поєднуються реалістичні картини життя й побуту військових керівників і мешканців Конотопа та фантастичні картини, побудовані на народних міфологічних уявленнях, віруваннях українців, на використанні народної демонології.

Сюжет скомпонований на подіях із життя сотні м. Конотопа, яку очолювали «конотопський пан сотник» Микита Уласович Забрьоха та «сотній конотопський писар» Прокіп Ригорович Пістряк — головні персонажі твору. В основі сюжету — складні інтриги з фантастичними епізодами, з переплетенням сюжетних ліній, чого не спостерігається в інших творах письменника українською мовою, побудованих за зразками народних анекdotів, переказів. Тут Квітка використав народну демонологію, повір'я про відьом, ворожіння, заклинання, подаючи їх у гротесковому, карикатурному з малюванні.

Бурлескні картини життя козацької старшини, гіперболізовані, карикатурні, гротескні портрети, іронічні діалоги, мистецьке поєднання реалістичних і фантастичних картин, багата народна фразеологія, експресивна лексика — все це становить неповторний світ героїв повісті й оповідача Грицька Основ'яненка.

* * *

«До цього малоросіяни не мали жодного твору сухо літературного, писаного прозою, своєю рідною мовою... Хвала панові Грицькові, що перший так сміливо і так живописно увірвався на баскому коні в царину нині всіма любимого розповідного роду» (*Й. Бодянський*).

* * *

«... Є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненъке, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по-нашому, oprіч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна написати. ...Щоб довести одному панові, який не вірив, що малоросійською мовою можна написати ніжне, зворушливе, я написав “Марусю”» (*Г. Квітка-Основ'яненко*).

КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА

(Повість)
(Скорочено)

I

Смутний і невеселій сидів собі на лавці, у новій світлиці, що відгородив від противної хати, конотопський пан сотник Микита Уласович Забрьоха. Хоч парень собі і чепурний був, а тут і в неділеньку святу не брав білої сорочки, та й — прощайте у сім слові — китаєвих синіх штанів на ніч не знімав, так, сердека, у них і очував, рад-рад, що за північ допхався додому; а там чи заснув, чи ні, вже його, ще сонце не сходило, збудили. Зараз схопивсь, випозіхався, вичухався, помоливсь Богу, нюхнув разів тричі кріпкої кабаки, прослухав, що йому читали, дав порядок і, зоставшись сам у світлиці, сів на лавці: голова йому не-чесана, чуб не підголений, пика невмита, очі заспані, уси розкудовчені, сорочка розхристана; край його на столі люлька і гаманець, каламар, гребінець і повна карватка¹ ще торішньої дулівки², що ще звечора наточила йому Пазька у пляшку, а він, хоч і насипав у карватку, щоб то, знаєте, з журби випити, та як зажуривсь знову, та й забув, так і ліг, та й заснув; та й тепер, уставши, не дуже на тую дулівку квапився, бо ще нове лиxo зовсім його скрутило, і він і сам себе з журби не тямив.

Яке ж то там йому лиxo зіклалося й від чого така журба його узяла? Ale! Тривайте лишень, я вам усе розкажу: і відкіля він так пізно приїхав, і зачим не дали йому добре й виспатись. Ось кете лишень кабаки, в кого міцніша, та й слухайте.

Пан сотник Уласович був чесного і важного роду. Таки хто скільки не зазна, то сотенною старшиною усе були Забрьохи; а діди і прадіди Микитові усе були в славному сотенному містечкові Конотопі сотниками; так від отця до сина так сотенство і переходило. От як і старий Улас Забрьоха, таки сотник конотопський, як помер... і що то жалкувало за ним козацтво! Та таки і усі люди, і старе, і мале, усі плакали. А як ховали, так труну його несли через усе село на руках, мов дітського батька, та біля церкви й поховали і добре на усіх обідах пом'янули. Як же відпили сорочини і громада зібралася на пораду, кого начинити сотником, то всі ув один голос і гукнули: «А кому ж бути? Уласовичу, Забрьощенку; якого нам лучшого съкати?» Отак-то й настановили його сотником, і став він із Забрьощенка вже й сам Забрьоха.

От він, поховавши батька, сюди-туди оглядівсь, аж вже йому годів двадцять п'ять; нігде дітись, треба женитися, треба дівки съкати... Батько-бо його, старий Улас, був собі скунський, і коли, було, Ми-

¹ Карватка (кавратка) — кухоль.

² Дулівка — наливка з груш.

кита, як озъме його за серце, стане батька прохати, щоб його оженив, то старий насупить брови, зирне на нього сторч та й скаже: «Нехай лишень виясниться, бач, нахмарило. Який тепер сякий-такий син же-ниться? Бач, хліб дорогий, по п'яти алтин мішок, та й тісно нам буде, як тобі жінку озъмемо: тільки і є, що хата з кімнатою та через сіни про-тивна хата, та й годі; де мені вас містити з дітвою, що вже знаю, що так і обсипле. Нехай лишень опісля подумаємо». То, було, Микита почухається та з тим облизнем і піде. Тепер же, як старий вмер, йому своя воля. Зараз уявши противну хату, перегородив, от йому є й світлиця, є й простор. Далі став дівки съкати і сів думати. Вже на яку-то він не думав? Перш би то так, що й де! Зараз на чернігівську пропопівну закинув та й сам злякавсь від нерівні: одної одежі на два во-за не вбереш, а намиста, кажуть, мірками батько відсипле; та таки й нічого: там і богослови іли печені гарбузи, так нашому братчику нічо-го туди кватитись. От він і спустивсь нижче; перебирає-перебирає, думав-думав... далі як сплесне у долошки, як загомонить сам собі у хаті: «Отсе так! Отсе моя! Хлопче! Сідлай мерщій коня!» Чи зібравсь, чи ні, мерщій наш Уласович сів на коня... і як затупотів, так тільки що оком його заздриш.

Куди ж то він так потяг прудко? Еге! Колись-то на ярмар-ку бачив він хорунжівну Олену, от що на Сухій Балці хутір, прози-вається Безверхий. Він, дивлячись тоді, дуже дивувався, що дівчинка й молоденька, а купує борошна багацько; а як став розпитувати лю-дей, так йому й розказали, що у неї нема ні батька, ні матері, а тільки самий брат; що вона хазяйка невисипуща, сама й около коров, сама й у полі при косарях і при женцях, а зимою у винниці сама догляда і се борошно скупує на винницю. Брат її, хорунженко, хоч парень і моло-дий, та не хоче женитись, а дума у ченці, бо як був недуж, так обіщавсь. «Коли, — каже, — видужаю, то піду у ченці, віддавши сест-ру заміж». От і видужав, і дожида доброго чоловіка, щоб йому і госпо-дарство, і сестру віддати, і вже ні до чого йому діла нема, усе тільки книжки чита, а Олена за нього усюди по господарству поворочується.

От туди-то потяг наш пан сотник Забрюха. Не взяв же його й чорт на вигадки! Чує кішка, де сало лежить: одно те, що дівка здорована, мо-лода, оглядна, чорнобрива, повновида, а худоби-худоби — так батеч-ки! Свій хутір, лісок, винничка, млинок, вітрячок, а скотини та ове-чок, — так нічого й казати! І усе то їй достається. Затим-то так наш Уласович і поспіша, що й коневі не дасть здихнути, і сам, не обідавши, тридцять семисотних верст іще з гоном не спочиваючи переїхав, і як добіг до того Безверхого хутора й устав з коня біля хорунженкової ха-ти, так так і хитаеться, мов п'яний, а я ж кажу, що він і не обідав нігде.

Поздоровкавшись з паном хорунженком і посідавши у хаті, от наші і розговорились промеж себе і признались, що ѿ й батьки їх промеж себе дружили, то і їм треба не цуратись один другого. Далі хорунженко питав пана сотника, що куди його Бог несе і зачим. Зараз наш Уласович

і став брехати, бо старі люди кажуть: тільки що ще задумаєш свататись, то й станеш зараз брехати, і що без брехні ні жоден чоловік не сватався. Отже ж, то сотник і каже, що буцімто йому треба брагу для волів найняти на зиму (а ще де та й зима? іще тільки Петрівка йде), так він почув, що у пана хорунженка у винниці барда добра і добре скотини доглядають, приїхав найняти і сторжитись.

— Не знаю я сього діла і ні віщо не мішаюсь; про те сестра зна, — сказав йому на одвіт пан хорунженко.

— Аде ж Йосиповна Олена? Може б, бува, її покликали, то ми з нею і скінчаемо діло,— казав Забрюха.

— Але! Сестра у полі: поїхали там трошки просіяти, так вона додгляда, бо вже без неї ніхто нічого не тямить зробити. А ви, Уласович, не скучайте; вона надвечір і буде. Поки вона вернеться — дівко! а вточі лиш слив'янки! — то ми по кухличку, по другому вип'ємо. Та вже ви у нас, пане сотнику, і заночуєте, бо вже не рано,— сказав хорунженко.

— Панська воля! — одвіт дав Микита — і радесенький собі.

От як вицідили вони самотужки глек слив'янки, а далі і тернівки покуштували чи трохи, прибігла й наша Олена з поля. Бачить, що чужий чоловік, зараз мотнулась, звеліла із ставка потягти карасів і загадала вечерю варити; сюди-туди шатнулась і увесь порядок дала, що й на завтра робити, і кому, куди і за чим іхати, а далі одяглась таки любенько, як звичайно панночці, та ще й хорунжівні: до старенької плахти та почепила люстринову запаску, одягла тож шовкову юпку, та на шию дукат на бархатці, та червоні черевички узула, а на голову хорошу стрічку поклала, та й вийшла і поклонилась пану Уласовичу низенько.

Наш Забрюха як побачив таку панночку, що не тільки що зроду не бачив такої, та вона йому і не снилась така, та аж задрижав і не тямить вже, що йому й казати, та вже хорунженко нагадав та й каже:

— Отже, пане сотнику, вам і хазяйка: радьтесь із нею, вона усьому голова.

Так що ж бо наш Уласович? Ні пари з уст. Далі прийнявся, мнявкав-мнявкав та й начне про воли, а кінча про голуби, дума об барді, скаже об тернівці, та як замовк, та й замовк, та знай слинку ковта, дивлячись на таку кралю.

Олена собі дівка бойка була. Хоч пан сотник і сюди і туди загинав, а вона його зараз розчухала, що він таке є і за чим приїхав, та же й каже йому, і говорить: «Добре ж, паниченку; допивайте ж на здоров'я тернівочку, та повечеряєте, та ляжете спати, а завтра — дасть Бог світ, дасть і совіт, то й порадимось, що треба робити».

Забрюха, почувши сеє, та аж сам не стямився від радощів; дума: «От діло і зовсім, завтра тільки рушники брати». Та за кухлик, та давай знов смоктати з паном хорунженком, що у ченці збирається, а таки сього діла не кидається і ще й дуже полюбля.

Олена таки частенько до паничів увіходила, так буцім за яким ділом, а тільки щоб більш розглядіти Микиту Уласовича, що воно є;

то як увійде та поведе очицями, що як терн-ягідки, на пана сотника, то в нього язик стане мов повстяний, і не поверне його, а сам аж пала. Полагодивши вечерю, вона вже більш і не входила; самі паничі повечеряли і, докінчивши глек з тернівкою, пан хорунженко хотів вже спати, аж ось наш Забрьоха поплямкав, викашлявся, поцмокав, потер уси, та й став ту рацею казати, що йому дяк скомпонував вже давненько для такого слuchaю, от і каже:

— Ось послухайте, паничу Йосиповичу, що я вам скажу: несомнінно суть чоловічеству єдинопреображеніє і в дому, і у господарстві. Всякое диханіє шанується у двойстві; єдино чоловікові на потребу — пояти жону і іміти чада. І аз нижайший возиміх сю мисль і неукротимое желаніє. Пламень м'я ряжджається, і не отіду, дондеже не совокуплюся з ліпо-образною, превелебнішою Кат... — Та й замовк. Се то йому дяк таке списав, як він було думав залицятися до протопопівни з Чернігова, і Забрьоха дочитав до самого кінця так, як було тоді напам'ять витвердив, та як згадав, що хорунжівна не Катерина, а Олена, і не превелебна, а так — панночка, от того-то й замовк, та ні туди ні сюди. Хорунженко зовсім було дрімав, а на сю рацею прислухавсь-прислушавсь та й каже:

— Що-бо ви, пане сотнику, отеє говорите? Щось я нічого не второпаю. Чи не після тернівки отеє ви такі стали?

Здихнув Уласович та й каже:

— Бодай його писала морока! Се мені таке написав наш воскресенський дяк...

— Та що воно таке є? — спитав Йосипович. — Чи се вірша, чи що?

— Але! я й сам не знаю, що воно і для чого, — каже Забрьоха.

— Так нашо ж ви мені против ночі таке говорите? Мене вже з-за плечей бере.

— Та я б і не говорив, так лихо припало!

— Та яке там лиxo? Кажіть швидше, спати хочу.

— Але! кому спати, а кому й ні! — сказав Уласович та, здихнувши важко, поклонивсь хорунженку низесенько та й каже: — Віддайте за мене Олену, сестрицю вашу!

— Йо! — сказав хорунженко, задумавсь, став чухати потилицю і спину, а далі каже: — Побачу, що сестра скаже, нехай до завтряго, лягайте лише спати, — та й пішов від нього.

Ліг наш Забрьоха спати, так йому і не спиться; жде світу — не діждзе, щоб швидше йому почути, що скаже Олена... Ну, сяк-так дождались світу, повставали паничі і позіходились. Зараз пан Уласович і пита:

— А що ж ви мені, паничу, скажете? Чи наша річ до діла, то я б побіг мерщій та з старостами і явивсь сюди закон сполнити. Кажіть-бо?

Сопить наш хорунженко і нічого йому не сказав, тільки гукнув у кімнату: «Ану, сестро! Дай нам поспідати, що ти там придбала».

Ввійшла з кімнати наїмничка, поклонилася та й поставила на столі перед паном Уласовичем на сковороді... печений гарбуз!.. Як

розглядів наш Забрьоха таку пинхву, як скочить із-за стола, як вибіжить з хати! Аж тут батрак вже й держить його коня, і вже осідланого; він мерцій на коня та навтікача побіля хат; тільки й чує, що люди з нього регочуться; йому ще й більш стидно, ще й більш коня поганя, та як вибіг з хутора, розглядів: що за недобра мати? Щось теліпастесь на шії у коня! Коли ж дивиться — вірьовка; потягнув тую вірьовку — аж і тут гарбуз сирий причеплений!.. Кинув його аж геть, а сам за нагайку, знай коня пана, знай пана... Одно те, що сором, а тут і такої дівки жалко, та ще ж ні ївши, ні пивши! От вже наш Уласович і додому з гарбузом так і біжить, як біг до дівки, думаючи рушники брати. І самому лихо, і кінь морений, так насилу-насили допхавсь додому аж опівночі і — як я розказував — мерцій ліг спати.

II

Смутний і невеселий сидів у світлиці на лавці конотопський пан сотник, Микита Уласович Забрьоха, а об чім він сумував, ми вже знаємо... Еге! Та не зовсім: хіба чи не дасть нам товку отсей, що лізе у світлицю до пана сотника? А хто ж то лізе? Що ж се він так там мордується? То піткнеться у двері, та й назад наши. Ота хворостина, що несе у руках, та його спиня: коли держить її поперед себе, то тільки ще ніс у двері ткне, а вже хворостина і обіперлась об угол; коли ж її волоче за собою, то зовсім увійде у світлицю, а вона за ним волочиться і чіпля його, як та сварлива жінка за п'яницею-мужиком; упоперек же і не кажи її всунути у світлицю, бо кріпко довга була. Лізе то не хто, як Прокіп Ригорович Пістряк, сотенний конотопський писар і щирий приятель пана сотника конотопського, Микити Уласовича Забрьохи, бо він без нього ні чарки горілки, ні ложки борщу до рота не піднесе; а вже на пораді, як Пістряк Ригорович сказав, так воно так і є, так і буде, і вже і до ста баб не ходи, так ніхто не переможе. Що ж то він за хворостиину пре у світлицю до пана сотника? Але! лучче всього послухаймо, як і об чім вони собі будуть розмовляти, то тоді усе знатимемо. Та ще ж і те знайте, що пан Пістряк суть писар: дванадцять год вчився у дяка у школі: у год вчистив граматику, два годи вчив часловець, півчварта года сидів над Псалтирем і з молитвами зовсім вивчив, та пів'ята год вчився писати, а цілісінський год вчився на щотах; а промеж тим, ходячи на крилас, поняв гласи, і ермолайні догматики, і Сковородині херувимські, туди ж за дяком і піддячим окселентує і Павла чтеніє, коли небагацько закладок, утне на усю церкву голосно, а вже на річах так бойкий, що як розговориться-розговориться, та усе не попросту, усе з писання, так і наш отець Костянтин, даром що до синтаксису ходив, слуха його, слуха, та здвигне плечима, та й відійде від нього, кажучи: «Хто тебе, чоловіче, зна, що ти там говориш!» Оттакий-то був у нас у Конотопі писар, отсей Прокіп Ригорович Пістряк; так як стане він з паном сотником Забрьохою розмовляти, так ви тільки слухайте, а вже

чи второпаєте що, не знаю, бо він у нас чоловік з ученовою головою: говоре так, що і з десятма простими головами не розжуєш.

Отже-то, як пан сотник бачить, що пан писар не вліз у його світлицю за тою довгою хворостиною, та й пита:

— Та що то ви, пане писарю, якого черта до мене у світлицю прете?

— Та се, добродію, лепорт об сотеннім народочисленні, в наличності предстоящих по мановенію вашому, та — бодай він сокрушився в прах і пепел! — невмістим єсть в чертог ваш. Подобається або стіну протяти або стелю підняти, бо не влізу до вашої вельможності! — сказав Пістряк та й почав знова возитись з тою хворостиною.

— Що ж то за лепорт такий довгий? Хворостина ж йому, мабуть, замість хвоста чи що?

— Хворостина сія, хоча єсть і хворостина, но оная не суть уже хворостина, понеже убо суть на ній вмістилище душ козацьких прехваброї сотні Конотопської, за ненаходженіем писательного существо і трепетаніем десниці і купно шуйці.— Оттак відсипав наш Пістряк.

— Та кажіть мені попросту, пане писарю! О, вже мені те письмо остило та опоганіло, що нічого і не второпаю, що ви кажете-говорите. Тут і без вас нудьга узяла, і печінки до серця, так і чую, як підступають,— сказав пан сотник та й схилився на руку, та трохи-таки чи й не пустив слізочок пари-другої.

— Горе мені, пане сотнику! — казав Пістряк.— Мимошедшу седмицю глумляхся з молодицями по шиночкам здешної палестини і, вечеру сущу минувшаго дне, бих неподвижен, аки клада, і нім, аки риба морская. І се внезапная вість потрясе мою унутренную утробу, а паче і паче, єгда прочтох і уразуміх повелініе милостивого начальства збиратися у поход аж до Чернігова. Сіе, пане сотнику, пишуть, щадя душі наша, да не когда страх і трепет обуяет нами і ми скорбні падем на ложі наша і уснем в смерть; і того ради скрітность умислиша, аки би у Чернігов, а хто вість? Чи не дальш іще. О горе, горе! І паки реку: горе!

— О горе, горе, Ригорович!

— О горе, горе, Уласович!

Оттак-то горювали пан сотник з паном писарем, що прислано їм предписаніє іти в Чернігов зо всею сотнею і зібрались зо всім прибором, і узяти провійонту для себе і коней на дві неділі. От як горюють пан сотник у світлиці, а пан писар за порогом, далі сей і вигадав — бо вже на вигадки завзятій був — та й каже:

— Соблаговоліте, пане сотнику, дати мені повелініе о сокрушильному преломленні сієї трикратно опоганівшої хворостини, я же нине суть у ранзі лепорта, бо самі созерцаєте ясними, хоча і не вмітими, вашими очесами, що неумістим єсм з нею у чертог ваш.

Почухав голову пан Уласович, довго думав, далі й каже:

— Себто, по-вашому, переломити хворостину; так ти-бо кажеш, що се вже не хворостина, а лепорт об нашій сотні, так щоб часом не було натруски від старших; бо і сам здоров знаєш, що пан полковий писар

щось до нас добирається і так і підгляда, щоб мокрим рядном на нас напасті.

— Не убоїмся, не устрашімся супостата зо усею його враждебною силою. Сего ради довліть нам против нього бути мудрим і сіє посліднє реченное предписаніе неупустително споянити, і того для повели, вельможний пане, да сокрушу сію палицю. — Так, покручувавши уси і очі у стелю утопиривші, казав пан Пістряк, а далі бачить, що пан Микита Йому ні пари з уст, бо й досі ще не второпав, що той Йому каже, та й скрикнув: — Так ламати?

— Та ламай, пане писарю!

Хрусь! Пан писар і переломив хворостину. «Преломишася, — каже, — і се нині можу вміститися в чертог твій». — Та, сес кажучи, і уліз у світлицю, і кланяється пану сотнику, і подає Йому з двох рук по цурпальку, і каже:

— Подозвольте, приныміте!

— Та що ти мені отсе, пане писарю, тикаеш у вічі? Чи їх виштрикати хочеш, чи що? — питаеться його пан сотник, притулуючись до стіни, а, боячись, дума: «Чи не погнав Ригорович вп'ять химер, як було після перепою на Великодних святках». — Що воно таке є? Кажи мені попросту, без письма!

— Сіє суть, пане сотнику, замість списка нашої сотні, — каже писар, — його вже не возможох списати за дріжаніем десниці моєя, від глумлення пиянственного з вищеізясненними молодицями і того ради узях хворостину і на ній назнаменах коєгождо козака, і се суть вірное число: у кожному десятці по десять козаків, а усіх такових десятків суть також де десять, следовательно уся сотня, як скло. Соблаговоліте, пане сотнику, щот йї учинить по сій хворостині і лицем к лицю саму естественную сотню, зібравшуюся біля палестини Кузьміхи, кривої шинкарки, очесами обозріти.

— Еге, пане писарю! — каже Йому пан Уласович. — Я б, пожалуй, соблаговолив, так ліків більш тридцяти не знаю. Лічи сам і роби як знаєш, ти на те писар; а я усе опісля підпишу, бо я на те сотник, щоб не лічити, а тільки підписувати.

От і став пан Пістряк лічити; лічить-лічить, а у п'ятій сотні одного козака не долічиться.

— Що за притча? — аж скрикнув. — Сощихах, і були усі, і се єдин не обрітається. Ізиду і паки учиню перепис, хто з оглашених не дав мені і перед очі ваші стати, біжа і скрися. Не хто, як, уповательно, Ілько Налюшня.

От і пішов надвір до козаків лічити, а пан сотник зараз кинувся до карватки з дулівкою та, не віддихаючи, журби ради, та й висмоктав її дочиста. Аж ось і пан Ригорович зі своїми цурпалками лізе у двері, і веселенький, і швидше, щоб втішити пана сотника, і каже: «Не журітесь, добродію! Усе козацтво наше укупі, ні жоден не пошвандяв нікуди; ось де вони є». І прийнявся лічити, — вп'ять у п'ятім десятку нема

та й нема козака! Як затупотить Ригорович ногами, як ухвате себе за чуб, як почав коренити і батька, і матір, і увесь род того пресучого сина козака, який ховається, поки він лепорт унесе у хату до пана сотника. Як надворі ліче, так усі до єдиного, а у хаті ліче, то один, та усе у п'ятому десятку, так і щезне, неначе його злидень злиже! Вернувшись пан Пістряк до сотні, перелічив козаків — усі; вернувшись до пана сотника, лічить по хворостині, що кожного позарублював, — катма одного; хтось утік. Вп'ять вернеться до сотні, щоб тому, хто ховається, голову побити, так-бо усі якраз, а у світлиці по зарубкам нема одного. Та разів десять таке йому було привиденіє. Вже аж засапавсь сердешний, бігаючи з хати то в хату, то до сотні, то від сотні, що вже й пан Уласович убрався і зовсім вирядився і вже шапку узяв, щоб іти до сотні, так у пана писаря один козак усе утік, і хто такий — не звісно, бо усі на зборі і один одного держить за пояс, щоб не утік ніхто, поки їх тю хворостині перелічують.

— Та годі тобі, Ригоровичу, шастатись. Ходім та удвох зо мною перелічимо. Коли там усі, а на хворостині нема одного, так кат його бери! Нехай той і пропада, аби живі усі були. — Так сказав пан сотник та й приглядається пильно на писаря, чи до діла то він сказав і що чи не grimne він на нього за несінитницю, як воно й часто бува.

Довго слухав се Прокіп Ригорович і пальцем поводив, а далі як цмокне, як підскоче, як крикне: «От сяя річ до діла! Утробою по-жалію, що таковоє мештаніє ізиде із глави моєя і уклонися у дебрі пустинния. Та вам, пане сотнику, довліть і полковим суддею бути за таковоє неограниченное і мудреє рішеніє, его же іаз не возиміх. Ходімо же, батьку! Нині возвеселися утроба моя от цілості сотні і, скончавши діло, урем'я і подкріпленіє вчинити».

От і пішли. Агу! I наш пан сотник повеселішав трохи, що якось-то ні думано ні гадано, та придумав до ладу, та ще й так, що й сам Прокіп Ригорович Пістряк, конотопський сотенний писар, та й той його за вигадку зроду вперше похваляє. А Ригорович іде за сотником, та своє гада, та дума: «Се на біду вже йде, коли пан сотник та буде розумніший мене. Нащо ж йому і писар, коли сам буде і видумувати, і підписувати? Отес тільки не видно, що сам буде й писати, та, може, й на щотах викидати. Та не дамся-бо!.. Я йому хука усучу».

Підійшли до самого шинку Кузьмишного, аж тут і сотня стойть, і, поскидаючи шапки, поклонились пану сотнику.

— Здорові були, діти! Чи всі ви тут? — спитав їх пан сотник і, узявши у боки, обглядав їх оком, неначе облічував або розглядував кожного у піку; а він — я ж кажу — більш тридцяти ліки не знав, а козака ні однісінського у твар не знав і не тямив, хто з них Демко, а хто Процько.

— Здоров, батьку! — торохнула йому громада. — Усі ми тутечка-здесь до єдиного.

— А перелічи, писарю, чи не сковавсь який, — повелів пан сотник, надувшись, як той сич.

От писарю Ригоровичу вп'ять біда. Усі козаки, і як стулив хворостину докупи, так і по зарубкам усі.

— Та який же там чорт мандрував, як я увіходив до пана сотника? — крикнув Пістряк з серця та аж ногою тупнув.

— Та тривай лишень, Ригорович! — сказав йому усміхаючись пан Уласович. — Адже і козаки усі, і з хворостиною ні жоден не втікав. Се ти як переломив хворостину, так вона якраз на козакові хруснула. От ти, держачи її на дві половини, тим одного і не долічувавсь.

А козацтво, сее слухаючи, як підніме реїт: «Так-таки, вельможний батьку, так!» — знай кричать і кажуть: «Оttакий, бачу, наш писар! О бодай його!»

— О бодай ви показились і з козаками, і з хворостиною, і з ліками, і з начальством! — кричав на усювулицю Ригорович, а сам як не лопне з серця. Ухопив туло хворостиною, поламав, потрошив її на шматочки та й кинув козакам у вічі, приговорюючи: «Цур вам, пек вам, осина вам; нехай вам стонадцять лихорадок і півтора стільки ж чирячок і болячок, коли знайшовсь уже розумніший мене. Нащо я вам?» Та й почав вп'ять з письма: «Ізийду у пустиню і уселюся у горах Ааратських, у послідніх моря. Цур вам!»

От пан сотник його і спинив і, узвівши за руку, і каже:

— Годі ж, Ригоровичу, не сердясь. Уряди-годи довелося мені з тебе покепкувати, а ти вже й сердишся. А тямиш, як мені підсунув лепорт, а я, нічого пак не вміючи писати, та на ньому сторч і підписав. А пан полковник і підписав, що, — каже, — конотопський сотник, пане Микито, ти еси дурень! Та я за те на тебе і не сердився, хоч ти і довго мені об тім докладки докладав і в вічі насміхався. Годі ж, годі! Ходімо обідати...

— Нехай вам сей та той із вашим обідом, окрім хліба святого. Бодай той подавивсь, хто таку мудрацю мені втяв!.. — замотав руками наш Пістряк, усе сердячись, та й потяг не оглядаючись додому, та й бормоче сам собі: «Подавишся, як я тобі галушку піднесу... Підведу тебе під монастир... Буде у Конотопі сотник, та не Забрюха... кланятимутся і Пістряку».

— А нам же яка порада буде? — загули козаки, дивлячись, що усе їх начальство чи переказилось, чи кат їх зна: писар, мов після дурману, повіявсь собі додому, а пан сотник понурив голову та теж потяг до своєї хати. От вертають пана сотника і питаютися, що їм робити і для чого їх зібрали?

— А лисий дідько вас зна! — Крикнув на них Микита Уласович, лаючи і в батька, і в матір. — Цур вам, відчепітесь від мене. Війтесь собі, куди хочете, хоч на шибеницю. Який я порядок дам, коли писар сказився? У нього лепорт (се пан Уласович усяку бумагу узивав лепортом, не вміючи вимовити, чи там предписаніє, чи що, бувало); нехай, — каже, — чи не проспиться, бо він часто химери гонить, так тогді і розтолкуємося, а тепер — ніколи. — Та й пішов тихою ступою додому.

На те дивлячись, і козацтво рушило: хто у шинок, хто у солому після такої муштри спочивати; а інші мотнулись на вгороди дівчат положати...

III

Писар Пістряк, який невисокої думки про розумові здібності свого керівника — конотопського сотника Забрьохи, умовляє Микиту Уласовича не йти, як велить наказ, у похід до Чернігова, а почати топити конотопських відъом, які нібіто перешкоджають іти дощам. Сотник погоджується. План писаря далекоглядний. За порушення наказу сотника можуть звільнити з посади і тоді, на думку Пістряка, він може стати сотником.

IV

Смутно і невесело було раз уранці в славному сотенному містечкові Конотопі. (...)

Посеред ставу убито чотири палі товстеньких, а угорі позв'язано вірьовками, та вп'ять якось-то хитро та мудро попереплутувано; та у кожній палі угорі дірка продовбана і туди вірьовка просунута... А по ставку їздять люди у човнах, а вони не рибалки, бо в них на човнах не сіті і не в'ятері, а теж вірьовки... А що на березі, так там-то отто увесь народ із славного сотенного містечка Конотопа іще зібравсь, як і сонце не сходило, і місяць негаразд зайшов... От там-то і матері, що покидали і хати, і маненьких діточок, і поросяток, і птицю, і коровок, і печам не топили. От там-то і чоловіки, що покидали дома недужих жінок і скотину і позабували, що треба у поле їхати... Усі, усі позиралися дивитися, яка тут буде проява... (...)

А там, біля млинка, от там що діється! Гай-гай! Аж тридцять козаків, хто з пікою, хто з нагайкою, хто з добрим кием, хто з вірьовою, а хто з колякою, та усі ж то держуться міцно за вірьовки, а тими вірьовками зв'язано аж сім баб... А що то за баби, так я вам розкажу.

Перша — збудь-вік Пріська Чирячка, змолоду не раз сиділа у куні¹, позводила на той світ аж трьох мужиків і усю худобу попереводила на зілля та корінці та на усякі ліки, та й лічить людей чи від лихоманки, чи від гризі і від заушниць, бо вона змолоду давила зінське щеня; знімає остуду, переполох вилива, злизує від уроків, соняшниці заварює... і чого то вона не знала? І до неї з усіх місць, аж верстов за двадцять, найжджали боляці; то іншому, кому жити, то й поможе, а кому вмерти, то зараз після її води і вмре; то Пріська і каже: «Не так він недужав, щоб йому животіти!» Раз пан Пістряк та просив її, щоб дала йому любощів, щоб його усяка чи дівка, чи молодиця, на яку оком накине, щоб його полюбила; отже ж то випив тих любощів та й пішов на

¹ Куна — залізна скоба, у яку вкладали руку жінки, караючи її за порушення правил пристойності.

вечорниці, та тільки було що розходивсь... як же йому завадить, так і додому не добіг. От з того часу і став на неї гонитель!

Друга була Химка Рябокобилиха, стар чоловік, замирала на своїм віку; і вже коли в кого що пропаде, то й не думай іти до ворожки: вона самій умілій брехню задасть, а скаже на того, на кого хоче та на кого сердита. А їй як не вірити, коли вона, замиравши, бачила, яке на тім світі є мученіє і злодіям, і табашникам, і брехунам, і мандрюхам; так, було, кого і до ратуші приведуть, піймавши на бакші з огірками або у коморі з салом, та коли Химка скаже, що не він вкрав, то, було, зараз і пустять та приньмаються за того, на кого Химка скаже, хоч його тогді і у селі не було. Оттак, було, сказала раз і на пана Пістряка — що то! І старшини не минула! — що буцімто він у чоловіка бджоли підрізав. Воно йому так і минулося, звісно, як писарю, тільки вже він на неї з тій пори націлив.

Третя — Явдоха Зубиха, стара-стара та престаренна! Але стари діди, що вже насили ноги волочуть, та розказують, що ще як були вони підпарубочими, так вона вже і тоді така стара була, як і теперечки; так що, коли б не збрехати, було їй літ п'ятдесят зроду. І кажуть про неї люди, що вона як удень, то і стара, а як сонце заходить, так вона і молодіє; а у саму глупу північ стане молоденькою дівчинкою, а там і стане старітися і до сход сонця вп'ять стане така стара, як була учора. Так вона як помолодіє, то й надіне білу сорочку і коси розпустить, як дівка, та й піде дойти по селу коров, овечат, кіз, кобил, собак, кішок, а по болотам жаб, ящериць, гадюк... Уже пак така не здоить, кого задума! Хоч і ні за що, і нічого нема, то вона таки возьме своє. Раз пан писар Ригорович читав перед громадою якесь-то предписаніє від начальства і хоч перед тим днів з п'ять кріпко курив, а тут складав добре і вже було по верхам узявсь, як ось і йде Зубиха та й глянула на нього, і тільки і всього, що всміхнулась; так що ж? Він зараз бумагу об землю, підтикався та й давай вегері скакати перед громадою. Сміху було такого, що не то що! Та з того часу і став пан Пістряк тільки хоч трошки погуля, то зараз і пожене химери. Оттака-то була ся Явдоха.

Четверта — Лазька Псючиха, не з так стара. Так та усе нишком, не хвалячись, чаклue. Тільки і бачать її, що як усі полягають спати, а вона й вийде надвір, та й махне рукою. То куди махнула, туди і хмари підуть. А хто б то до неї не прийшов, щоб або поворожила, або дала яких ліків, або хоч що-небудь таке, так хоч що б їй поклону не приніс, нічого і не озье, і каже: «Я нічого не знаю; ідіть собі геть!» Ну-ну! Та-ка-то й не зна!

П'ята була Домаха Карлючківна. Як ще змолудо діувала, так така була хороша, що й розказати не можна. Зростом собі невеличка: хоч у яку хату ввійде, то головою стелі достане; суха та цибата; на голові волосся, як на кужелі вовна; а коли роззвійтить рот, так і лопата улізе; нісочок, як у рябця; а як дивиться з Конотопа очицями, так одним у Київ, а другим у Білагород, та й ті мов сметаною заліплени; а личком

біленька, як чумацька сорочка, та ще к тому мов граблями уся твар її подряпана. От з такою-то красою дівувала вона, дівувала; перш жадала поповичів, далі спустила на писарів з ратуші, забажала опісля вже і хлібороба, так ба! і личман не дивиться! Нічого робить! пов'язала сіду голову, перешла жити у пустку, що на леваді, над болотом, та й стала чаклювати та людям капості робити. Вже і не думай її ніхто заняти! Ось тільки не поклонись їй звичайненъко, або пхни не бачачи, або що-небудь, то зараз і заляцти: «Будеш мені, песъкий сину, тямыти; тривай лишень!» То так і є: або, ходячи, спіткнешся, або за обідом подавишся, або п'яній що-небудь загубиш, а вже не минеться так тобі: хоч — як там кажуть — не тепер, а в четвер, хоч через год, тільки вже не пройде тобі даром. Аж страшно більш про неї і розказувати. Цур їй! що щоб не приснилось...

Шоста була Векла, старого Штири невістка, а сьома Устя Жолоби-ха; так нехай вже хто інший розкажує, а мені ніколи: чогось конотопський народ загомонів і закопошивсь, і комусь розступаються і дають до ставка дорогу, так вже пак не до поросят, коли свиню смалять.

V

(...) I Пріську Чирячку, i Химку Рябокобилиху, i Пазьку Псючиху топили, i котру втопили, а котру відволодали, що народ аж об полі руками б'є та дивується, що, каже: «Де ж тая відьма? От усіх топили, i усяка порина, а відьма не знаходиться». Микита Уласович вже й дрімати став; по його, так вже б пора і додому: чи будуть дощі йти, чи ні, йому нужди мало; не-стане свого хліба, йому принесуть; Конотоп не мале село: без сварки, i лайки, i без позивання не обійтесь. Усе знай позіха та погляда на свого Пістряка, що задумавсь та пальцем знай штрика то у лоб, то у ніс; думав-думав та й крикнув: «Давай останки во язицях. Водвори-ке сюди Явдоху Зубиху!»

Приперли й ту, відопхали човном до паль, підв'язали вірьовками, підняли догори... плюсь! Як об дошку, так наша Явдоха об воду, і не порина, а як рибонька поверх води, так і лежить, і бовтається зв'язаними руками та ногами, вихиля черевом і попереком і приговорює: «Купочки-купусі, купочки-купоньки!»

Уесь народ так і жахнувсь! «От відьма, так, так!» — закричали усі; а Микита Уласович як позіхав, та побачив сеє диво, та так йому рот роззявлений і зоставсь; а Прокіл Ригорович так аж танцює понад берегом та знай на трудящих кричить: «Возтягніте ще! Верзіте во тьму водную!» Так що ж бо? Як не пашикує, а Явдосі нічого не зробить. Підтягнуть, гепнуть її скільки сили у воду... так не порина та й не порина, та ще й глузує над усіма, та усе знай товче: «Купочки-купоньки».

— А вознесіть сімо каменія і плинхводіланія! — здумав пан Пістряк, і так і народилася цілісінка куча цегли і каменюк усяких, що хлопці, почувши приказ, зразу і нанесли.

— Возложите каменія на нечестивую вию її, і на руці, і на нозі її і паки потопляйте її, — так командував Ригорович, аж підскочуючи круг ставка, та з серця аж зубами скреточе.

Нав'язали моторніші цілісінську низку каменюк на вірьовку і, підвізши на човнах, аж на силу три чоловіка підняли тую низку, та й накинули Явдосі Зубисі на шию і думають: от пірне! А вона, урагова баба, і не дума; плава поверх води, та що ослобонили їй руку із вірьовки, так вона нею полощеться та й жартує: «А що ж? Намистечко мені на шию почепили, а перснів і нема? Еге! Бач, які добри! кете і перснів на руки і замість черевичків чого на ноги».

— Сокрушайте тресуగубо окаянную кощунку ханаанськую, дщерь халдейськую! — кричав як опечений Прокіп Ригорович та аж запінівсь як скажений, бачачи, що нічого відъмі не зробить і що вона над ним кепкує.

Нав'язали їй на руки і ноги каменюччя — боживсь той чоловік, що мені про се розказував; а хто й казав, коли знаєте, Йохим Хвайда, що позаторік вмер, — так боживсь, що пудів двадцять нав'язали їй на шию, на руки і на ноги, та, відчепивши від вірьовок, так її й пустили у воду... Так що ж бо будеш з сучою-пресуchoю бабою робити? Так і плава поверх води, і руками і ногами бовтаеться та знай приговорює: «Купочки-купусі!» А далі урагова баба обізвалася і до писаря, та й почала його кликати: «А ходи, Прокіпочку, сюди! Нумо укупці купатись. Ходи-бо, не соромсь! Ось надіну на тебе намистечко і перснів тобі дам...» А Ригорович аж увесь чуб обірвав собі з серця, що й поганенька б то баба, та над ним глузує; далі кинувсь до Уласовича та й каже:

— Несумнітельно сія баба суть от баб єгипетських. Вона, ехидна прелюта, похитила дожdevie каплі і скри у себе у чванці, або в іному місцеві. Повели, пане сотнику, возмутити її розанами, да претерпить до нетерпимості і да розпустить хляби водні, і да ороситься земля.

— Не второпаю, пане писарю, що ви говорите; а я кажу вам, робіть, що знаєте, тільки швидше, бо вже обідня пора. Я б вже давно дав дьору, так хочеться дивитись на свою кумедію, що на бабі цілісінський віз каміння, а вона не тоне, а плава поверх води. Робіть собі, що знаєте, а я буду на готове дивитись; я на те у Конотопі сотник.

Повелів Ригорович піймати у воді відъму Явдоху, так де! Хлопці човнами її і не здоженуть, і вірьовками накидають, так усе нічого; так прудко плава, як тая щука, тільки попереду і позаду хвиля устає, бо звісно, як відъма плава: вже пак не по-нашому! Плавала-плавала, шниряла-шниряла, та як бачить, що усіх потомила, так і піддалась...

Що ж то зрадувався народ, як злапали відъму Явдоху Зубиху! Уси кричати, гомоняти, біжать до неї, против неї; усяк хоче тусана або затотиличника її дати... та й є за що! Нехай не краде з неба хмар, не хова дошу у себе на миснику... Ось, як усі біжать круг неї то за нею, а її аж на руках несуть, боячись, щоб не вирвалася та не втекла; а вона й байдуже! Вона співа весільної пісеньки, як молода з дружками ходить.

А наш Ригорович перед веде та аж біжить з радошців, що таки напав на відьму і що він її тепер скрутить і вимучить з неї, щоб віддала дощі назад, що покрала, та з радошців такі баляси точить, що не тільки хто, та й сам себе не розбере, що він і говорить. Далі закричав: «А дадіте сімо вербових і удвойте лозових, і возглуміте її, єлико сили вашої буде!»

Де взялись і різки. Скрутили Зубиху Явдоху; тільки що класти її, вона як-то руку випручала та й повела нею кругом по народу; отже ж, слухайте, що з того буде. От і положили її; по два парубка сіло на руки і на ноги, а два узяло здоровенні пучки різок та й почали чистити: дже-дже! дже-дже! аж засапались б'ючи; б'ють-б'ють, і вже цурпальки летять... А що ж Явдоха? Лежачи під різками, казку каже: «Був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка, на спині латочка; чи хороша моя казочка?»

— Та бийте окаянну ханаанку! — аж заревів Пістряк.

Хлопці деруть щомога, а Явдоха своє: «І ви кажете: та бийте окаянну ханаанку, і я кажу: та бийте окаянну ханаанку; був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка, на спині латочка; чи хороша моя казочка?»

— Та деріть дужче! — крикнув що є мочі сам пан сотник конотопський, Микита Уласович Забрюха, що вже його дуже брало за живіт і печінки під серце підступали, бо не обідав і досі.

Хлопці перемінились, узяли нові пучки і стали пороти, а Зубриха, знай, своє товче: «І ви кажете: та деріть дужче, і я кажу: та деріть дужче; був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка, на спині латочка; чи хороша моя казочка?»

— Соплетіте розонацію з тернія і удвойте їй поруганія на лядві! — скомандував пан Пістряк, довго думавши, що б то їй ще придумати.

Хлопці чешуть Явдоху терновими, а Явдоха своє товче: «І ви кажете: соплетіте розонацію з тернія і здвойте поруганія на лядві, і я кажу: соплетіте розонацію із тернія і удвойте поруганія на лядві; був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка, на спині латочка; чи хороша моя казочка?»

Та й до вечора не переговориш усього, що там було! Вже не тільки Ригорович Пістряк, та й сам сотник Забрюха почав сердитись, що нема кінця ділу: б'ють-б'ють бісівську бабу, скільки хлопців перемінилося, скільки різок перебрали, і вербових, і березових, і тернових, а й і не позначилось нічого, неначе тільки що лягла і ні трішечки і не бита; а вона собі знай товче чоловіка Сажку...

Отже ж то як сеє діється, і гаспідську, католикову Явдоху б'ють, проліз скрізь народ, що так і обступили Явдоху, та й не надивуються, Демко Швандюра, стар чоловік і непевний. Подививсь-подививсь, помотав головою та й каже:

— А що се вам за іграшки далися? Чи то пану сотникові знати скучно стало, так ви його забавляєте, як малу дитину, що різками порете, неначе кого путнього, вербову колоду?

— Як колоду? Що се він каже? Де там колоду б'ють? — загула громада і, дивуючись, розпитує.

— Де колода? Не бачите? Дивіться ж! — сказав Швандюра та й повів рукою по народу навпаки сонця. — Так що ж? Удивлені та й годі! Тоді усі побачили, що лежить товста вербова колода, поперепутована вірьовками, і сидять на ній чотири хлопця здоровенних, і держуть її якомога, щоб не пручалась, а чотири б'ють тую колоду зо всієї сили добрими різками, неначе кого путнього. А біля тієї колоди лежить сама по собі Явдоха Зубиха, і не зв'язана, і регочеться, дивлячись, як працюються люди замість її та над колодою. Так, скажете, се і не удивлені? Се вона, як її покладали парити, так вона рукою повела та й напустила на усіх, хто тут був, мару, а Демко із свіжими очима прийшов і бачив, що твориться, і як дещо знав і вмів против чого що-небудь зробити, то він і відвів мару від людей. От тоді тільки побачили, що били не Явдоху, а вербову колоду.

— Ких, ких, ких, ких!.. — зареготовався народ. Вже нашо пан писар, що сердивсь кріпко, а тут і сам розреготовався, як уздрів таку кумедію. І що ж будеш робити? Звісно, що против насилки нічого не зробиш, коли не вмієш, як її відвести. Ну, посміяввшись, прийнялись радитись, що з Явдоховою робити. Той те, другий друге каже, а Демко Швандюра, той гаразд навчив:

— Таки, — каже, — нічого не думайте, а, положивши, дайте добру хlostу, поки верне дощі та роси, що, знаю, в неї на мисниках та на поліци. Та не бійтесь нічого. При мені не здужа навести. Коли ж і наведе, то я відведу. Хоч вона і відьма, та й ми, хоч не усе, а що-небудь таки знаємо. Нехай вона і прирождена, а я тільки вчений, та дарма! Побачимо!

— Так возклоніть же її паки! — закричав Ригорович, — і сотворіть їй школлярську сікуцію, яко же і нам во оноє урем'я субітки твориша... — Ще добре і не вимовив, а хлопці вже і мотнулися: розперезали, положили, січуть... і вже нашій Явдосі не до казки; вже і в неї у самої на спині... латок з сімдесят, як у чоловіка Сажки... Мовчала-мовчала, хотіла відтерпітись... так ще не родивсь той чоловік, щоб утерпів під різками! Далі як заскавучить, як заскиглить... а далі як стане кричати: «Не буду до суду, до віку!.. батечки, голубчики!.. пустіть, пустіть!.. верну й дощі, верну й роси... буду тобі, пане сотнику... і тобі, Ригоровичу... у великий пригоді... тільки пустіть...»

— Годі, — повів Микита Уласович голосом поважно. А Пістряк знай своє:

— Усугубляйте паче і паче!

Хлопці не знають, кого й слухати: половина б'є, а друга жде.

— А бодай вас, пане сотнику! — так загарчав на нього пан Ригорович. — Іще було уп'ятерить подобало за такове злодіяніє... Се вона мені зробила, що я після перепою химери погнав. Оттаке злодіяніє...

— Але! Злодіяніє! — казав пан Забрьоха, — тобі б усе тільки злодіяніє і робити. Тут тільки трихи та мнихи, а вже обідати пора. Ще чи буде

після такого парла дощ, чи ні, хто його зна, а що ми голодуємо, так се певно. А що нам суча баба з серця утнеть який бешкет, так і того треба боятися? Звели лишень покинути Явдоху, нехай відпочине після такої бані. Нехай тепер ханьки мне, ми ще доберемося до неї. Ходімо, Прокопе Ригоровичу, до мене. Пазька наварила мудрого борщу. А після обід не буду съкатись та розкажу тобі, який мені бешкет зробили по завчора у Безверхім хуторі. Ти ще сього не знаєш.

Сказавши сеє, потяг пан Уласович додому.

Прокіп Ригорович наш зоставсь і стойть, мов обпечений. Узяли його думки та гадки, який-то там бешкет зробили пану сотнику у Безверхім хуторі. Думав-думав, а Явдоху за тим, знай, чешуть, аж цурпаки летять! Далі підняв палець дотори і каже: «Догадавсь! е, е, е, е! Сього мені і треба було! А покиньте, хлопці, бідну бабу позанапрасно мучити. Пан сотник звелів було її парити до вечора, а я її помилую».

Підвели Явдоху і ледве-ледве живу поволокли її додому. Народ так заклекотів за нею, усе кричали: «Відьма, відьма! Покрала з неба дощі!» А Ригорович іде собі та щось дума, далі і каже: «Такої мені і треба!.. Піддобрюсь до неї, вона поможе його втопити, а мені винирнути з писарства та на панство...» Та й потяг до пана Микити Уласовича обідати.

VI

Смутна і невесела ходила по своїй хаті, проводивши когось від себе і зачинивши двері, конотопська відьма Явдоха Зубиха після прочуханки, що їй дали край ставка при усій громаді за чаклування. Хто ж то був у неї тоді, як усяк її цурався, бачивши, що вона є прирожденна відьма, що і у воді з каменюками не тоне, і дощі з неба краде, і мару на людей насила? Але! хто? Не хто як наш Прокіп Ригорович Пістряк, конотопський пан писар. Він-то, почувши від пана сотника Уласовича, що йому було у Безверхім хуторі від панночки Олени, він зараз узяв на думку, як би то йому свого сотника зовсім з'їсти. От від обід прийшов до Явдохи, приніс їй усяких гостинців і помиривсь з нею, що буцім се не сам він звелів її і топити, і парити, а що се пан сотник вигадав, і що буцімто хотів він її до вечора парити, а він же взяв на свою голову; і став її пильно прохати, щоб як би того пана Микиту зовсім у дурні пошити: що він отеє увечері прийде її прохати, щоб Явдоха так зробила, щоб Йосиповна його полюбила і за нього заміж пішла; а він як піддастесь у чаклування, так тут його і начинити дурнем, щоб і сотенства відцурався; а намість його та настановити сотником його — Пістряка; і обішавсь, що тоді Явдосі своя воля буде чаклувати, як і скільки хоче.

Хитра Явдоха неначе і піддалася. Подарунки забрала й обіцяла все зробити, чого Ригорович бажав, і проводила його отеє з хати. Довго вона після нього ходила по хаті та щось думала; вже б то їй і сісти

хочеться, так не зможе притулитись... так-то щиро її повчили! Вона лежала і на печі, і на лаві; так не влежить довго, бо тільки і можна животом лежати, а горічеве або боком — і не думай: так її усюди списали.

Ходить по хаті, ходить та й погляда на свої глечики, горщики, кухлики, де з усякого звіра і з усякої гадини є молоко, що вона з них понадовала, перевертаючись до кожної матки усе різно, щоб не жахались і давались дойтись. А усі тій глечики, горщики, водянчики, кухлики стояли деяке на полиці, інше на миснику, було й на припічку, було й на самій печі; яке вже поставлене на сметану, а яке ще стояло під лавкою та край помийниці. Під полом лежали усякі трави і коріння: мняті, любисток, терлич, папороть, собаче мило, дурман, усякі реп'яхи, куряча сліпота та й багато дечого. На полу на подушках лежав кіт муругований та вусатий, і тільки йому й діла, що ів та спав, та коли що було надума, то зараз до своєї хазяйки і озветься: «Няв, няв!», а вона усміхнеться та й каже: «Так-таки, котусю, так!» А коли вона що надума, то й пи-тається його: «Чи так, котусю?», то він до неї: «Няв, няв! Ере! I знали один одного, що говорять. Більш у неї не було ніякого хазяйства, та й нашо їй? Чого забажала, то уночі перекинулась чи собакою, чи мишею, чи жабою, чи рибою, і чого їй треба, усього достала, і є у неї.

Так вона-то, сумуючи, ходила по своїй хаті і, поглядаючи на своє зібрання, казала собі на думці: «Є усяке; не піду до людей позичати». Далі зирнула на двері, що — я ж кажу — тільки що зачинила, проводивши когось-то з хати, і каже: «Приводь тільки швидше проклятого сотника, я йому віддячу. Я б тобі, Ригоровичу, хука усучила, та нехай лишень опісля; тепер ти мені прислуговуй, а як з'їм гаспідського Забрьюху, тоді приймусь і за тебе, сучий Пістряче! Хороше, що отеє ти мені розказав про Забрьюху та про Олену: ось я його оженю... достанеться і тобі, що мене так занапостили, що і сісти не можу, і згнуща-лисся надо мною, що при парубках порвали на мені і плахту, і сорочку, і пазуху розірвали, і очіпок збили, що я волосом освітила, та били ме-не... о, та й били ж мене! ох, били ж мене; били, били, били! що ні сісти, ні лягти не можна; а усе оттой Швандюра, що зняв з них мару».

Отак вона і довго сама собі розмовляла, аж поки у хаті зовсім стало темно, що хоч oko виколи... Аж ось на вулиці загавкали собаки, вона й каже: «Ану, котусю, відкрий свої очіці і посвіти, чи не вони се йдуть?» Кіт як розпліщається, як гляне своїми очима, так так як жар засяли, а Явдоха і бачить, що йде Микита Уласович Забрьюх, коно-топський пан сотник, а за ним писар його, Прокіп Ригорович пан Пістряк, і щось у руках, і під плечем щось несуть; от вона зараз шатнулась, достала каганець, піднесла до кота, тернула його проти шерсті, так іскри з нього і посыпали, і вона засвітила каганець, поставила на стіл, а сама полізла під стіл чогось-то доставати.

Аж ось — рип у двері, і ввійшли пан сотник з писарем, шапки з паличками постановили біля двері, а самі і стали озиратись, і пан Забрьюх і каже: «Світло горить, а її, бачу, і дома нема».

— Де то вже нема! — обізвалася Зубиха, лізучи з-під покутя і таскаючи превеликенний горщок, ганчіркою зав'язаний. — Ось де я була; отсе доставала горщик з хмарами, що було заховала їх на тридев'ять рік, так, отже, пан конотопський сотник присилував мене повипускати хмари і дощ пустити.

— Та вже, тітусю, годі об сім, — поклонивсь пан Забрюха і став господинець доставати. — Ось тобі хусточка, що мені попівна вишивала та подарувала, так отсе покланяюсь нею вам, та от ще аж цілісінка копа грошей, тільки, будь ласкава, тітко, не сердся на мене і вибачай, що так з тобою прийшлося... Се так... тес-то... якось-то не хотячи...

— Як не хотячи? — аж запищала, крикнувши, Явдоха. — Як не хотячи? Коли б тобі хто так піку списав... то ти б не те сказав... Не хочу твоїх подарунків, цур тобі! Пек тобі! Війся з ними! Не мішай: іду дощі випускати, а то вп'ять пеня буде, і завтра так мене знов випарють, що сьогодні не зможу сидіти, а завтра вже і не стоятиму. Пустіть мене, піду дощ випускати.

— Тіточко, матіночко! — аж в ноги упав сердешний Микита Уласович, та кістляві руки відьомські цілує, та просить. — Не буду вже тебе турбовать та й що мені за діло, що нема дощу? От так пак! Я тут є сотник, голодовати не буду: той прийде з хлібом, той з паляницею, той з буханцем, а інший і мішечок борошна привезе; аби б тільки позивались, то нам, старшині, і дощі не під час, хоч би ти їх, тітусю, і повік держала у себе під покутем. От моїй біді поможи! Нате лишень, пожалуйте: от пляшка дулівки, от півсотні тарані, ще свіжа була по весні; осьде ж і серпаночок... тільки зділайте милость, пособіть моїй біді, ось що я вам розкажу...

— Знаю, знаю про твою біду, якого тобі мудрого печеного гарбуза піднесла Йосиповна Олена, що з Безверхого хутора, і як ти після нього насили на другий день очуняв! Знаю, знаю усе.

Аж і здивувавсь пан Забрюха, що відкіля се, каже, вона усе зна, не-наче тут була, та й став її пуще прохати, щоб вона вже не сердилась і заступилася за нього.

— А що я тобі робитиму? — пита Явдоха. — Не йде за тебе хорунжівна, так мені яке тут діло? Не йде, так съкай другої.

— Та де її у гаспіда съкати! — здихнувши, каже Уласович. — Одно те, що не придумаю, де другу съкати, а друге те, що далебі не хочу, бо смертельнно улюбив Йосиповну Олену, так хоч би мені і суддівна або хоч і полковничівна, так я і не подивлюсь на них, бо улюбив Олену усім тілом, і душою, і серцем, і усім животом, і бачу сам, що коли її не достану, то або утоплюсь, або удавлюсь, або світ за очима піду... Поможи, паньматіночко! — та беркиць їй у ноги, та аж плаче, та просить, щоб не дала йому не своєю смертю пропасти, та щоб як-небудь приворожила, щоб вона за нього захотіла йти.

— Та як за тебе ійти такій дівчині? — вп'ять каже Явдоха. — Вона дівка-козир, чи одежею, чи на виду собі, так зовсім дівка, а худоби і грошей до ката, а ти що? Куди ти годишся?

— Та дарма, тіточко, матінко, дарма! Нехай я і стидкий, і бридкий, і усякий; а ти таки так зроби, щоб вона мене полюбила та щоб за мене заміж пішла. Що копа, то копа отсе на столі лежить, а то от сорок алтин, та ще...

— Hi, — каже Явдоха, та й відсунула від себе гроші. — Мені сих креймахів не треба, нашо вони мені? У мене усе є, і чого забажаю, усього достану; а коли так пильно просиш, то нехай вже і змилосердюсь над тобою, тільки зроби мені от що...

— Що звелиш, паньматусю, усе зроблю. Чи звелиш Конотоп спалити, так разом з чотирьох кінців і запалю; чи звелиш усю конотопську дітвому — що ви, відьми, не любите, — так за один день усіх до единого і потрощу...

— I то гаразд, та мені тепер от що треба. Озыми ти оттого сучого та пресучого сина Швандюру, що зняв мару з людей, що я було наслала, як мені сікуцію давали, так озыми його під арешт, буцім він або про-кравсь, або тебе лаяв, або що хоч на нього набрєши і зведи пеню, та оббе-ри в нього всю худобу, — бо він собі заможненький, — та щоб на тебе ро-дичі його не гrimали, так ти віддай тес усее пану писарю Ригоровичу...

— Благое діло і мудре рішеніе, пані Зубихо, ей! істинно! — так обізвавсь пан Пістряк, сидячи собі на лавці край вікна.

А Явдоха й каже:

— Бо йому, сироті, нігде узяти, тільки що спадками живитись, а Швандюру озыми і вижени із села, щоб його і дух не пах. От коли се мені зробиш, то і я тобі...

— Мурлу, няв, мурлу! — обізвавсь відьомський кіт, і Зубиха схаменулась та й каже:

— Е, ні, ще, ось слухай ще. Домашина ятрівка Хвенна Зозулиха... не можна мені біля її хати йти, так і доклада мені про те полотно, що в неї з огорода пропало та якось-то опинилось у мене у скрині, так вона ме-не злодійкою узива і усякі докладки доклада; так чи не можна її, підрізавши, теж з села вигнати?

— Та для чого не можна? Тільки кажи, усе зроблю... — Так казав пан Уласович, повеселішавши, що вже відьма стала до нього добріша.

— Отеє усе коли зробиш, то і я...

— Мурлу, мурлу! — замурликовав вп'ять кіт, і Зубиха знов стала до-говорюватись і каже:

— Та ще от у чім пожаліюсь. Демко Сіроштан просвітку мені не дає; позавчора хваливсь, що мого кота вб'є, як його не берегтиму, а він таки вб'є. — Так його-то, пане сотнику, провчи та провчи...

— Та провчу ж, провчу, тітусю, так що до нових вінників буде тямити; тільки зроби і мое діло... — пильно пристаючи, прохав її пан Забрьоха, і чого б то він не обіщався їй зробити, аби б вона так починила, щоб хорунжівна за нього пішла.

— Ну, добре ж, синку, коли ж так, то й так. Буде за тобою бігати хорунжівна Олена і ночі не спати, як і ти за нею. Кицю, кицю, кицю, кицю!..

— Мурлу, няв, мурлу, няв!

— Добре ж, — казала Явдоха. — А іди, пане Уласович, зо мною з хати та й уступи з порога лівою ногою на пісок, щоб твій слід обізначивсь на піску.

От і вивела його з хати і слід його зібрала у хусточку і зав'язала; а далі, вернувшись у хату, посадила на лаві край стола, а Ригоровичу звеліла каганцем світити, а сама, узявші пана Забрьоху за лівий ус, і стала волосся віddіляти. Заколупне нігтем волос та й лічить: «Раз, два, три... — та як відбере дев'ять волосів, та дев'ятий і рвоне зовсім... Пан сотник кричить, пан писар регочеться. Явдоха Зубиха щось шепче та спльовує, а кіт мурличе на усю хату... От так-то у бідного Микити Уласовича відьма виривала дев'яте волосся з лівого уса і нарвала їх усіх аж восьмеро, достала шматок паперу і завернула туди тєє волосся, а пан Забрьоха, повитиравши сльози, що так йому і текли від скубіння, став питати відьму, що «коли, — каже, — вже зовсім поворожила, то вже я й піду?»

— Іди, синку, здоров додому та лягай спати, та й жди від хорунжівни присилу, щоб слав за рушниками.

Пан Уласович, сее почувши, та за шапку, та з хати, та не оглядаючись — додому, щоб відьма не здумала ще де в нього виrivати волоссів. Побіг, сердешний, не дождавсь і свого писаря, бо той зостався ще у відьми і щось довго з нею гомонів, і кіт з ними мурликав; а як виходив пан Пістряк з Явдошіної хати, так чути було, що казав:

— І се усе благонамірено устроївши, гряду у свою Палестину. Прощавайте!

— Ідіть здорові! — сказала Явдоха, зачиняючи за ним двері у хату, та й одівзалась до кота: — Кицю, кицю, кицю, кицю!..

— Мурлу, няв, мур-р-р-лу!

Тут зараз узявші, зняла з голови очіпок, сіду, як молоко, косу розпустила, узяла білу сорочку та й наділа на себе, та ні пояса, ні плахти не підв'язала, так і стала по хаті ходити та шептати усяке колдовство, та у всякім углі тричі спльовувала; далі узяла жлукто та й положила його серед хати і стала знов щось по-відьомськи бормотати; далі узяла з кухлика якоїсь води та, усе бормочучи, поблизкала тою водою і себе, і жлукто усередині... А кіт що є духу нявчить, а далі аж на ноги устав та потягнувсь і засвітив очима ще дужче, чим каганець у хаті плав... Тут Явдоха мерщій у жлукто і полізла... а як вилізла, так стала дівкою! Та й дівка ж немудра? І молода, і хороша, і чорнява, і ще, ма-буть, красивіша від чернігівської протопопівни!

От, як переродилася наша відьма, узяла жаб'ячої сметанки та кобилячого сиру, головок від тарані і, поскладавши на тарілочку, поставила перед свого котуся і каже: «Коли, котусю, захочеш без мене істи, так от тобі ласоців; не скучай без мене, поки я вернусь». А сама, доставши аж п'ять дійничок, погасила каганець і пішла з хати доїти, кого їй треба було.

Тільки таки що другий півень крикнув, тут Явдоха що є духу ускочила в хату і впала мов нежива. А як віддихнула і усталася... так вп'ять стала старою бабою, як і була. Зараз кинулась до свого кота і розказує, мов чоловікові: «Котусю, киценьку! Чи не скучав же ти без мене? Я трошки забарилася: поки пообдоїла усіх коров, овечок, а се ще мені треба було щучого молока на одно діло; кинулась до ставка, та поки вражу шуку зопинила, поки її замовила, щоб далася здоїти, аж і крикнув перший півень; та хоч він нам не страшний, та усе-таки треба було поспішати, щоб не заспівав другий; тоді б так на вулиці простяглась, як тепер тутечка...»

А кіт знай хвостом помахує та усами поморгує, та що є духу нявчити: так-то рад був своїй хазяйці, що вернулася.

От вона йому постановила ще усякого молока і сметани, і стала поратись, та дещо мішати, та варити на чаклування, аж ось і світ!.. А тут трохи погодя і прийшла до неї жінка, уся голова обв'язана, і йде оха, і прийшла оха, і сіла і усе оха.

— А відкіля ти, молодище? — пита її Явдоха.

— Та я здалека! — каже молодиця, охаючи. — Коли знаєте хутір, що на Сухій Балці, а зоветься Безверхий... ох!..

Явдоха моргнула на кота та й каже:

— Ни, не чула, і зроду не була, і не знаю, хто там і живе... Ти ж чого до мене прийшла?

— Та, не вам кажучи, прикинулась бешиха, та усю пику мені роздудло... ох!.. Так отеє мене люди нараяли, щоб до вас іти... Зділайте милість, тітусю, робіть, що знаєте, тільки поможіть, щоб я сьогодні виспіла до панянки нашої хорунжівни Йосиповни Олени, — та, сес кажучи, і положила на стіл буханець, п'ятірко яєць і шага грошей.

Зубиха зараз і кинулась, положила долі ніж і звеліла молодиці стати на ньому бosoю ногою проти тієї щоки, де самий дужчий опух; а сама достала у покришку жару і положила туди кусок страшної свічки, та ладану, та клаптик тієї хустки, на чім становлять паску під свячення, а молодицю закутала-закутала, щоб увесь дим нікуди більш не йшов, тільки на неї, а сама, знай, шепче, та спльовує, та дме на жар, а кіт нявчити на всю хату. От курить та курить, як тут молодиця... геп! і впала на долівку мов нежива. Зубиха її відволодала, і посадила на лавку, та й каже:

— Не журися ж тепер: минеться, як на собачі присохне; се з очей; який-то чорнявий парубок та на тебе дививсь та завидовав...

— Так і є! Се ж наш панич, — казала молодиця. — Таки як мене не вздріть, так у вічі і загляда; а на тій неділі узяв та рукою погладив мене по щокі та й сказав: «Що за з чорта гарна молодичка!» Я так і згоріла, та від того часу так мене й узяло...»

Тут Явдоха і стала її розпитувати... об чім їй треба було... а далі і проводила з хати та й каже: «От тепер добре! Тепер усе знаю, що мені треба...»

VII-X

На другий день Явдоха з'являється на хутір Безверхий до хорунжівни Олени і хитрощами та чаклунством намовляє Олену відмовитися від любого її серцю судденка Халявського і вийти заміж за Микиту Забрьоху.

Дмитро Халявський із жахом дізнається, що його наречена Олена дала згоду вийти заміж за конотопського сотника Забрьоху і вже готовується до весілля. Але тут до нього приходить Явдоха й обіцяє допомогти. Вона наказує судденку теж готовуватися до весілля, а сама повертається на хутір Безверхий.

XI

Смутна і невесела убиралася у своїй хаті панна хорунжівна, Йосиповна Олена, на своєму Безверхому хуторі, що на Сухій Балці. І вбирається, і не вбирається; треба б то поспішати, бо вже у селі передзвонили до вутрені ув один дзвін і стали уво всі дзвони дзвонити; треба їй поспішати до церкви, бо учора на домовинах так порадились, щоб їй тут у вутрені і звінчались з конотопським сотником, паном Забрьохом, Микитою Уласовичем, а від хутора до села буде верстов з п'ять або дві: так от треба їй поспішати, щоб вспіти, так щось руки не підймаються. Уже вона і розчесалася; вже і коси у дрібушки поплела, стала ленти покладати... зирк! Що ні найлучча скиндячка, що їй подарував пан судденко... її так і узяло із-за плечей; згадавши його, засумовала і трошки сплакнула. Зубиха ж тут так і розсипається. І сюди шатнеться, і туди мотнеться: і намисто Олені нав'язує на шию, і голову квітча; а як нарядила зовсім, то й вибігла мерцій надвір; повернулась на одній нозі проти сонця тричі, зашепотіла щось таке собі нищечком, обвела рукою туди, де село, та й сказала:

Хто має поспішати,
Нехай не вийде з хати,
І щоб до сход сонця
Не знайшов ні дверей, ні віконця.

Увішедши вп'ять у хату, стала знаряджати панночку Олену до вінця; звеліла їй тричі поклонитись у ноги батькові і матері, що для такого слuchaю знайшли, а далі і братикові рідному. Старшій дружці дала пару свічечок п'ятакових до вінця, хустку руки зв'язати, рушник під ноги і шага під рушник паламареві за ставник, а далі тихесенько, щоб ніхто не бачив, дала теж дружці якусь кісточку та якийсь-то реп'яшок і навчила її, що і коли з ними робити. От і пішла наша молода з старшою дружкою у село, поспішаючи до вутрені, щоб там шлюб принять з паном Забрьохом, конотопським сотником, Микитою Уласовичем.

Що ж робила Явдоха, зоставшись на Безверхім хуторі? Там діувала годів сорок дівка, а звали її Солоха. Бідна та пребідна: ні одежі у неї не було і нічого. Та ще на одно око сліпа, від паршів волосся повиласило, і голова голісінька, як долоня; уся шия у чиряках та в пістряках,

аж тече; на щоці огник; зубів недолік, горбатенька, курноса, тільки ямка замість носа; на одну ногу крива і правої скарлюченої руки до рота не піднесе. От таку-то кралю Зубиха взявиши, та й убрали в ленти і замість кіс порозпушкала кінці, удягла у чужу свиту, випрохала намиста з хрестами і пов'язала їй на шию, та, як вже зовсім убрали, Явдоха посадила її верхи на паличку, а сама сіла на другу, цмокнула, ньокнула... палички чкурунули скільки духу, аж пил за ними хмарою. Прибігши у село до церкви, Явдоха і каже Солосі: «Стій же ти, дівко, на рундуку¹, біля куни, та держи в руці отсю маківку. Який козак прийде, то озьме тебе за руку, та уведе вінчатись, не дрочись, не царамонься, вінчайсь сміливо. Гляди ж, дожидай до сход сонця». Солоха стала і дожида, а Явдоха мотнулась до свого діла.

Олена ж з старшою дружкою знай ідуть та поспішають у село, щоб поспіти до вутрені. Олена, що йде, то усе вихваля пана Забрюху, який то він гарний, чорнявий, повновидий, які то в нього уси штепні і який самувесь лепський та моторний. Як же, ідучи, де тільки зійдуть на перехрестя, то старша дружечка кісточкою, що дала Явдоха, тричі панну Олену у спину тихенько: стук, стук, стук! Та й примовить: «А геть, нелюбче!»; то Олена її і пита: «Що ти, сестричко, мене в спину товчеш?» — «Та то я, панночко, пір'ячко зняла, на кунтуші було прилипло». То Олена і стане вп'ять про пана Уласовича казати, та вже не з-так його похваляє: то в нього нема таких очиць, як у пана судденка; на другім перехресті й уси поганіші, чим у пана Халявського; далі вже він і сякий, і такий, і стидкий, і бридкий, і поганий, і мерзенний. А як дійшли до церкви, то старша дружечка тихенько ззаду й розв'язала шнурочок, на чім повішений був капщучок, а у тім капщучі була жаб'яча задня права лапка, та з неї ж пересушене серце, та лобова кісточка, та Микитового сліду трохи. От як розв'язала, а той капщучок і спав, так що Олена і незчулася; от вона зараз і крикнула: «Цур же йому, пек йому, тому Забрюосі, не хочу та й не хочу за нього заміж! Вернімояся, сестро, додому». — «Ta чого ж вертаться? — каже дружечка. — Постіймо хоч трохи у церкві; коли ж пан сотник до тебе підійде, щоб шлюб приньмати, то ти тут і відкинься. Се ще йому стидніш буде, що при людях такий бешкет йому зробиш...» — «Отсе справді, що так, — каже Олена, — таки тут йому межі очі і плюну. Ходім же у церкву».

Увійшли у церкву. Панна Йосиповна зирк-зирк по церкві — нема пана Уласовича. Вже швидко і вийдуть, а його нема; от вона то почервоніє, як мак, то побіліє, як полотно; усе, сердешна, боїться, щоб він не ввійшов та щоб не потягнув її до шлюбу. Аж ось, тільки що дочиталися до «во утре ізбивах», аж шасть у двері: свашки, світилки, бояри, дружко, піддружий, старости; та усе не прості, усе з панства, у кунтушах, у черкесках, у сукнях таких, що тільки поцмокай! Ще важніш були, чим у нашого поповича, що до хвилозохвій ходив, та, оженившись на

¹ Рундук — ганок.

нашій дяківні, у нас у селі попом став. А за таким-то поїздом увійшов і молодий... Хто ж то такий? Олена так і затрусила, як вздріла, що се не пан сотник конотопський Уласович, а суть пан судденко Халявський Омелянович, кого вона так широко любила. А старша дружечка мерщій тим реп'яком, що відьма дала, та її у спину товк! та й примовила ти-хенько: «Причепись вп'ять». Олена після цього так і згоріла, та промеж народу пропхалася до пана Халявського, та його за руку сіп! і каже: «Бери мене! Як хоч, а бери! Коли ж в тебе є друга, то покажи, де вона, я ій, суці, тут же очі видряпаю. То я було обожеволіла, а тепер умру, коли мене покинеш...» — «Та я ж за тим, панночко, і прийшов, щоб з тобою закон прийняти», — сказав пан судденко та й потяг її за руку до стільця, а вже піп був поєднаний. Не забарілись, проспівали «лозу плодовиту», окрутили круг стільця, звеліли молодим поціловатись, вчистили з молодого півкопи та й відпустили додому, а самі зосталися то свічки гасити тощо.

XII

Смутний і невеселій ходить по хаті пан конотопський сотник, Микита Уласович Забрьоха, урядившись як можна гарніш, і виголившись чистесенько, і чуб підстригши любесенько. Ходить він по хаті, куди ще звечора приїхав з Конотопа у село, щоб у внутрені вінчатися з панною хорунжівною Йосиповною, як учора домовилися. Тільки що вдарили в дзвін до утрені, вже він і скочив, і розбудив пана писаря Пістряка, Ригоровича, що покликав його у старші бояри.

Поки дзвонили, наше козацтво голилося, обувалося, одягалося; і як вже була пора, то, одягнувши нові, кримських смушків кожухи, стали виходити.

— Та отверзайте, пане Уласович, без преткновення. Приспі-бо час. Нуте ж, нуте! Пошто над защіпкою глумляєтесь? Сокрушайтے її; отверзайте врата у сіни, — так командував пан Ригорович на пана сотника, що знай маца по дверям, та не відчиня.

— Але! — каже Микита Уласович. — Отverзай ти, коли знайдеш. Бач, нема дверей!..

— Чесо ради сіє бисть! — каже пан писар. — Двері суть на празі, а праг на дверях. Востягніть лише плямку...

— Та яка тут у чорта плямка? Стіна гола, а дверей катма. От сам подивись!

Кинувсь пан Пістряк... хап, хап! мац, мац! — нема дверей, та й плямки не налапа; сама стіна стала перед ними. Шука один, шука — аж употіє, свариться другий і перемінить його, стане скрізь обмачувати, — нема та й нема!

— Що за недобра мати? Де у гаспіда подівалися двері? — аж скиглити пан Забрьоха; та з серця аж зубами клаца, бо вже давно у всі дзвони передзвонили.

— Видіх двері, отверзаючіся сімо і овамо і се не бі! — так гарчав Ригорович, аж патли на собі рвучи. Далі каже: — А що соторімо, пане сотнику? Розверзімо об'ятія і приступім на прикосновеніє, дондеже соторимо совокупленіє.

— Та кажі мені просто, пане писарю! Тепер не до письма! — казав йому, аж плачуши, пан Уласович. — Я й так себе не тямлю, а він ще письмом очі ковиря. Кажи-бо просто.

— Прикосновеніє, осязаніє, сиріч мацаніє. Дадіте вашу десницю у мою шуйцю, та й будем разом мацаніє воспроізводити круг усії хати, чи не сокришася де двері во онім місці або чи не який враг, ненавидяй добра, похити їх.

Насилу розчухав пан Микита, що писар хоче робити. От і прийнялися мацати по стіні. Один іде ув один бік, а другий у другий: мац, мац! хап, хап! «Чи є, Ригорович?» — «Ність! Іщезоша, яко дим». — «Ходім дальш». Вп'ять пішли. «Чи обріли, пане Уласовичу?» — «Тъфу! Бодай вони зслизли! А вже й “достойно” дзвоняль. А! Морока, та й годі!..»

Облапають усю хату, зійдуться вп'ять докупи... нема дверей та й нема. Вп'ять розійдуться; той по сонцю, а другий навпаки сонця... лапають... Зійдуться... нема! Вже б раді хоч би віконце намацать, так і те кат його зна де ділося. Аж плачуть обидва. Пан Уласович Микита сів на долівці та давай уголос: «Вже досі і вутреня відійшла, а мене панна хорунжівна дождалась-дождалась та, може, вже і додому пішла. Ой, лелечко лелечко!» А пан Пістряк, знатъ, щось своє надумав; як став серед хати, розводить пальцями і тільки що хотів щось сказати аж ось... брязь плімка! рип двері!.. шасть у хату Явдоха Зубиха їх приятелька, конотопська відьма, що сама таку мару на них напустила і двері від них сховала. От і загомоніла на них:

— Чи ви подуріли, чи показалися? Якого гаспіда ви тут робите? Чому не йдете вінчатись? Але затого вийдуть з вутрені, і молода з дружками давно жде, а вони тут ханьки мнуть.

— Ох, тітусю! — насилу промовив пан Забрюха. — Тут зовсім біда.

— Смущеніє велиє учинися, — казав Ригорович, спідлоб'я приглядуючись на Зубиху. — Сія двер, з ню же проізведеніє соторяєть увесь род чоловічеський, бисть погибшая; і се паки обріжтеся, на како? Не вім!

— Розкажи ти, пане Микито, мені по-людськи, а його ніхто не второпа. Що тут вам за привиденіє було? — так питала Явдоха, буцімто і не знала нічого.

— Та тут таке було, — казав пан Забрюха, — що як його і розказати. Хтось було двері в нас вкрав! Вже ми їх лапали-лапали, обмацвали-обмацували; пришилось було пробі кричати, а ти тут і ввійшла.

— Те-те-те! Знаю-знаю! — каже відьма. — Бач, сучча донька, що було наробыла? Та я її переспорю. Вона ще й не таке хоче з тобою зробити, та ти не потурай. Іди лише з боярином швидше до церкви та й бери свою дівку. Не розглядай, чи вона Олена, чи не Олена, а тільки бери ту, що стоїть на рундуку, біля куни, та у руках червону маківку держить.

Гляди ж, не дуже вередуй, і на Олену, хоч її і побачиш де, не квапся: то буде не вона, а з маківкою твоя. Бач, прибігла з Києва дядина пана судденка Халявського, ще зліша мене, та не з так зна, як я. Вона перш у тебе двері вкрала, а тепер на панночку Олену наслала мару, буцімто вона і сліпа, і крива, і чирякувата, і коростява, і буцімто вона зовсім не вона. Отже, ти не царамонься, щоб псяюха не посміялася над нами. Вінчайся сміливо; а як прийдете від вінця, так я усе злес відверну і її, стару суку, прожену. Біжіть же швидш. — Та, сеє кажучи, глянула на Ригоровича та й моргнула йому, а той кахикнув по-дяківськи та й скав сам собі: «Догадавсь!»

От наші хлопці, подякувавши Явдосі усяк за своє, мерщій пішли собі. Поки дійшли до церкви, аж вже усі повиходили, тільки самі попи зосталися, дещо прибираючи, та з людей хто, то свічечки міняючи тощо. А пана Халявського з молодою та з поїздом і духу не зсталося. А Солоха стоїть собі на рундуку, біля куни, маківку у руках мне і же-ниха жде. Пан Микита на неї зирк! Так у нього у животі і похолонуло. Хороша краля!

Дививсь, сердешний, на неї, та, здохнувши важко, і каже:

— Що то за проява стойт?

— Мню, — каже писар, — яко сія есть єдина із семидесяти дщерей царя Ірода, іх же він, окаянний, породи погуби ради рода християнського. Єдина суть лихорадка, друга лихоманка, третя трясця, четверта напрасниця, п'ята поганка, і прочий, ім же ність числа. Аз же мню...

— Та не мни-бо, пане писарю, а кажи діло. Чи це перевертень, чи се вона справді така?

— Єй, господине! Єгда воззрю на неї умними очима, то зрю панну Олену, хорунжівну, Йосиповну, превелепінну дівицю; єгда же раз-смотряю її гріховними, плотськими очима, то обрітаю її із'ідомою паршами паче усіх мерзостей усього лиця землі. Аз же мню, яко сія есть обаваніє Явдохи велемудрої, рикше Зубихи, єже устрої посміяння ради тресугубо-анахтемськи-проклятої відьми київської.

— Так що ж, пане писарю, брати?

— Та беріть, добродію. Аще совість не зазрить, беріть. Створіте со-вокуплені, а по совокупленії усякоє обаваніє іщезає, яко дим, і рас-точається, яко прах перстний.

От пан Уласович підтяг живіт та підійшов до Солохи та й каже:

— Чи не соізволяєте, панночко, зо мною шлюб прийняти?

А Солоха і загугнявила:

— Соізволяю.

Мерщій побравшись за рученьки, як голуб з голубкою, і ввійшли у церкву та до стільця.

Не забарілись і їх обкрутити. Панотець і каже: «А поцілуйтесь!» Пан Забрьоха не дуже розглядав, обтер уси та свою гарну молоду цмок! На усю церкву та з радощів і викинув попові аж п'ять алтин, та усе денежками, і пішов зі своєю молодою у Безверхий хутір. А старший

боярин, пан Пістряк, кишки рве зо сміху, та біга по селу, та збира свій поїзд, щоб швидше на посаг молодих садовити.

XIII

Смутний і невеселій стояв, понуривши голову аж до грудей, пан конотопський сотник, Микита Уласович Забрьоха, у Безверхому хуторі біля панських хат, дивлячись, що панна хорунжівна, Олена Йосипівна, сидить на посаді з паном суддєнком, Дем'яном Омеляновичем Халявським, а біля нього стоїть... Солоха! Дівка гарна, чепурна, одягна... бо що було на ній до вінця позичено, чи плахта, чи свита, чи намисто, чи скіндячки, то усе люди своє познімали, а вона й зосталась голомоза, боса, сорочка чорна, дірява, розхристана, і тільки що шматком старої плахти зап'ялась, та й годі. От усе убрання на ній! Оттак-то йому удружила Явдоха Зубиха, конотопська відьма, за той бешкет, що він їй і на річці, і над річкою при усій громаді зробив. А й не він же то, коли по правді сказати, то поравсь з нею пан Пістряк; він і пана сотника на се навів; ну, та знаєте, що на світі усе так йде: що писар збездільнича, так йому і нічого; а суддя здуру, не знаючи діла, підпише, так він і у відвіті; на ньому усе лихо і складеться.

Стояв-стояв пан Уласович довгенько і розуму не приложить, що йому теперечки на світі і робити! Забіг би на край світу, та уже шлюбу не розірве: казав-бо при вінчанні, що «не покину її аж до смерті». А як гляне у вікно — його панна Олена сидить край пана Халявського; як послуха, що дружечки приспівують вже не так, як учора, замість Микитки та вже Дем'янка, а сліпий скрипник, сидячи у сінях, що є духу скрипить Дербентський марш, а бісова відьма, Явдоха Зубиха, замість матері сидить у червоних юхтових чоботях з підковами у п'ядь, а на голові кибалка, що усе-то зять, пан Халявський, надарував, та ще вона визирне до нього у віконце та й глузує над ним: так аж об поли б'ється руками і зубами клаца.

Пан Ригорович мав було покинути і своє боярство і притулитися до чужого весілля, бо бачив, що тут і страва усяка мудра, і горілки ба-гацько, і поштують наподряд усіх, не розбираючи, хто першу п'є, а хто вже і п'яту. Піткнувсь було, так йому і чарки понюхати не дали, і у хату ходу не дали: «Іди, — кажуть, — собі на своє весілля». От він подумав, що, каже, «живе покину, а мертвого піду съкати», плонув їм через поріг та й пішов до свого поїзду.

От їх дружко зібрав усіх і каже:

— А що ж, пане сотнику! Якого пива наварили, таке будемо й пити. Чого тутечка будемо розглядати? Треба своє діло справляти. Поїдемо лишень у Конотоп, треба як почали, так по закону і скінчати; вже й нерано.

Поїхали, приїхали, сяк-так дали порядок, достали дечого у пана Уласовича з материизни, прикрили грішне Солошине тіло, стала хоч трохи не з так бридка; посадили молодих за стіл; страви ж було усякої

наварено, була ж і горілка, була и варена. Таки нічого сказати: було діло з порядком.

Чи співали дружечки, чи не співали, чи танцювали парубки з дівчатами, чи не танцювали, а мерщій поділили коровай та й положили молодих спати... Здихнув не раз тяжко та важко пан Уласович, згадуючи, на яких би то м'якесеньких подушечках спав би він з панною хорунжівною, і усе... і теє... а тут довелось лягти на своїй паничівській перині та ще з коростявою Солохою... Та ще на ту біду, збираючись на панні Йосиповні женитись, Пазьку, таки наньмичку свою, що йому усегда після обід у головці съкала, відпустив до пана писаря до того ж діла. А сидячи на посаді зі своєю Солохою, як вздрів Пазьку, що прийшла на весілля дивитися, так... аж оскома його узяла...

Ну, сяк-так переночувала. Яка не була Солоха, а прийшлося тій, що замість матері, по закону хомут надівати, як водиться часом по весіллям у городі...

Ще ж дужче пана Уласовича узяв жаль, як пан Халявський зі своєю молодою прибіг тарадайкою у город покриватися. Попереду везуть на превисоченному дрюці запаску шовкову та червону-червону, як є сама настояща калина... і коням чуби, і музиці і руки, і скрипку, і чуб, і уси червоними лентами поперев'язовали; і покривали молодих у церкві. А в пана Микити Уласовича Забрьохі, хоч є і стъожки, є й хустки, та ба! не вивезло. Повів Солоху покривати дружко... на сміття, по закону. Лихо нашому панові Забрьосі, та й годі!!!

Зібралися люди, лагодяться калач розділяти, змовляються, чим пана Забрьоху даровати: «Сякий-такий, а він є сотник над сотнею, старшина, жменею прядива не відбудеш; а коли «є так, то він таки своє коли-небудь віддячить». От радяться промеж себе: той хоче баранця, той порося, той телушку дати, і вже пан Пістряк, звичайно, як писар, узявши вугіль у руки, хоче записувати на стіні, хто що подарує; а дружко збирається викрикати такими голосами, яку хто скотину подарує... аж ось і вбіг козак із Чернігова і зараз подав письмо до пана сотника від самісінського пана полковника чернігівського.

Надувсь наш пан Забрьоха, мов індик, і став шикати, щоб усі замовчали, і каже: «Цітьте лишень, мовчті! Пане писарю! А прочитайте сей лепорт. Бач, мені ніколи: я теперечки на посаді сижу, я молодий. А читай, читай! Чи нема якої новини або якої милости? Та голосніш читай!»

Поки пан Пістряк читав по складам та зопинявся над словотитла, так ще нічого; як же став по верхам читати, так ну! — фіть! фіть... та й тільки. Там було таке писано, що пана Забрьоху, таки нашого Микити Уласовича, зачим не послухав пана полковника чернігівського та не прийшов з хваброю Конотопською сотнею у Чернігів, як йому було писано, а замість того зополіскував у ставку конотопських молодиць та старих баб, мов плаття, та з півдесятка їх на смерть утопив; а далі, як вишукав промеж них відьму, та ій і піддався, і чортяці душу

закріпостив, та й літав у вирій, мов той птах заморський, що усі люди бачили, і дивувались, і полякались, а деяким малим дітям і переполох виливали так-то добре кумандовав пан сотник над своєю сотнею; так за те його з сотничества і змінили...

Як се почув народ, так і вжахнулися, і стоять, роти пороззявлювавши, а наш сердешний Забрьоха сидить, мов гарячим борщем похлинувся... і казати б то, і у горлі застряло, і поблід, і посинів, і запінівся, і слізози пустив. А Ригорович йому і каже: «От так же, пане сот... чи то пак вже, пане Микито! Так тобі і треба. Ти вже було дуже розібралася, і вже й писаря не слухав, і мав умніший його бути, та, бач, у вирій літав, та сотничество і пролітав. Се ж ще на першому листку так писано, а ось перевернемо на другий, що то там прочитаємо. Може, й наш верх буде. Цитте ж усі, слухайте; кого начитаю над вами сотником, так зараз покланяйтесь йому і на ралець з гостинцями ідіте».

Та й перевернув папір, уси розгладив, озирнув усіх, щоб дивилися на нього, і кахикнув тричі по-школярськи, і став читати... Як же начитав, що конотопським сотником настановили не його, як він бажав і широко надіявся, і з тим і Забрьоху скрутив з сотничества, а з другої сотні узяли судденка, Дем'яна Омеляновича пана Халявського, та й письмо упустив, і голову похилив, і довго думав, думав, далі підняв голову та й каже собі: «Дарма! Підіб'юсь під нового та й буду над ним орудувати. Недовго буде пановати. Пошию і сього у дурні, його і змінять, тоді вже, певно, я буду. Оставайся ж, пане сот... чи то пак, пане Микито, зі своєю Солохою, а я піду до нового пана сотника, Дем'яна Омеляновича, і той подарунок, що лагодив тобі на весілля, понесу йому на ралець. А хто, хлопці, за мною?»

— Я! я! я! я! — заревла громада і потягли з хати, невважаючи, що й чарки поналивані і калач дружко покраяв. І що то сказати: усі, і дружко, і піддружий, і бояри, і усі розійшлися; заставсь сам Микита із Солохою; нікому було й страви істи, що на обід понаварювали.

Оттаке-то було весілля у Микити Уласовича Забрьохи, що був колись у славному сотенному містечкові паном сотником!

XIV

Смутний і невеселій увійшов на другий день у хату до Микити Уласовича Забрьохи пан конотопський писар Прокіп Ригорович Пістряк. Та, ввішедши, так і поточився на лаву, схиливсь на стіл та й заголосив...

— Не задавай жалю, Ригорович! — каже йому Уласович. — Тут і так нудно на світ дивитись. Чого-бо ти виєш, неначе собака? Хіба чи не напала і на твою Пазьку короста, як на мою Солоху?

— Бодай усі на світі і Солохи, і Пазьки, і Явдохи, усі, усі покоростиві, то мені й байдуже. Горе, Уласовичу! Горе постиже мою утробу до раздраженія!

— А мені що за нужда? — казав Микита, згадавши, як відійшов від нього Пістряк, почувши, що його змінили, і не дав йому ніякої порадоньки, та ще у вічі і на сміявся.

— Не возпом'яни моїх первих беззаконній, друже. Нині і аз, грішний, у простоті содержуся.

— Як так? — спитав Уласович; а Пістряк по-своєму, по-письменницьки, і розказав, як він прийшов до нового сотника прехваброї Конотопської сотні, Дем'яна Омеляновича пана Халявського, і як той, каже, «воззрів на нього гордим оком і нечистим серцем, аки на пса смердяща», і звелів йому писати до вельможного пана полковника лепорт об такім і об такім ділі. Ригорович захотів помудрувати і, щоб з першої пори зануздати пана сотника по-своєму, щоб не дуже бришкав проти писаря, написав по-своєму. Пан сотник розчуухав, що не так, бо й сам був письменний, каже писареві: «Не так!» — а писар йому ув одвіт: «Так! Я вже знаю, що по-моєму лучче буде!» Пан сотник крикнув: «Пиши по-моєму!» — а писар каже: «Я на те писар, я знаю, як і що треба!» Як же пан сотник розлютується, як крикне: «Такти вже не писар, сякий-такий сину!» і почав коренити і батька, і матір, поперед Забрьошиних, а далі Й Пістрякових, і ввесь род іх, а далі самого Пістряка лаяв-ляяв на усі боки, та у потилицю і вигнав його з хати, і змінив його з писарства, а замість його настановив підписчого, хлопця, блазня, «его же, — так закінчив Пістряк, — не єдиножди за возлобіє чухрав і по лядвіям поруганіє чиних».

— Скажи мені на милость, Ригорович, — питав Микита Уласович, — хто се нам таку капоштукуюкрутив?

— Оле мені! — здихнувши, казав Пістряк. — Враг рода чоловічеського, Явдоха Зубиха, великоіменитая відьма преславної слободи Конотопа. Сия-то увозмездила, що й полетів еси, аки птиця пернатая; вона обуяла і панну хорунжівну, нині паню Халявську, та ще — ох! — і сотничку, воєже би іміті непреткновенное наміреніе соїтися з тобою у брак; вона і до убитку тебе препроведе; вона і глумленіе над нами вчинила, похитивши в нас двері; вона превратила гнусообразную твою паню Солоху — нехай здорова буде! — замість ліпообразної панни Олени і одружи тебе з нею; вона, вона всьому злу суть і вина, і причина, і предмет. А все сіє учини ув отмщеніе за по-руганіє над лядвіями єя. Вотще ми її, друже, замість прочуханки, не сожгохом, яко язичницю хварисейку, садукеїку і митарку, у пещі халдейськай!

— Так подаймо на неї лепорт! — казав Забрьоха. — Нехай вона нам заплатить за безчестя, що нас позміняли та ще мене на Солосі оженили. Нехай її посадять у колоду...

— Овва! — здихнув Ригорович і каже: — Не імати нині власті над нею ніхто. Пані сотничка учинила їй парчеве возглавіє, сиріч очіпок, і нову намітку, і плахту; а пан сотник Халявський пристави к ній раба і даде коня і mestника, і ділателя, щоб і дрова рубав, і воду возив, і кота

годував. І дана їй властъ на усьому лиці земному і чаклувати, і обаяти, і глумитися цілосъ урем'я і полврнемені.

— Так знаєш, що зробимо? Закличем її, мов добре, до себе в гости. Перш почастуєм, а далі надаєм тусанів, і щоки її попіб'єм, і зуби останні повибиваєм.

— Плюнь, друже, на сю Явдоху! А паче усього повели, господине, унести носатку чого-небудь. Ось випиймо журби ради, то лучче буде паче і обаче.

— Та ѹ випиймо ж!

От Уласович і гукнув на Солоху, а вона їм уточила і унесла, чого треба було. Стали кружати. Повиціджуваючи гарненько скільки там носаток, з журби ледве розійшлися по хатах. І після того що день, то ѹ сходилися журитися, та знай куликали, бо нічого їм було більш робити. Минулося панство!

ЗАКІНЧЕНІ

А сюю повість, або казку, та розказував мені покійний Панас Месюра — коли знаєте; і вона дуже довга. Там є таке, що ѹ пан Халявський, Дем'ян таки Омелянович, от що настановили сотником у славному сотенному містечкові Конотопі намістъ Микити Уласовича пана Забрюхи, дуже швидко перед начальством щось процвіндрив, і його з сотенства змінили. А його жінка, себто Олена Йосиповна, що була панна хорунжівна і попереду жила у Безверхому хуторі, що на Сухій Балці, так щось там... якось-то... гм! Проброїла... не знаю, що і як... тільки мужик їй і очіпок збив, усі патли пообривав, і очі попідбивав, а далі підрізану водив по усьому Конотопу по вулицям, а писарю, що намістъ Прокопа Ригоровича Пістряка став, молодий парень, собою чорнявий та красивий, та узяв та півголови йому уподовж оббрив, та ѹ прогнав від себе...

Усім же їм се сталося ось за що. Пану Забрюсі — щоб не дававсь на писаря, а робив сам, як він є начальник, та щоб робив по правді, щоб слухав, що приказано від начальства, а то йому начальство предписує у поход іти, може, боронити народ від неприятеля, а він узявсь за поліскувати жінок, бач, топити відьом, щоб вернули дощ на землю; буцімто відьми можуть проти небесної сили яку капостъ на світі зробити? Усе йде по Божому повелінню. Та щоб не топив народу; бо, поки до відьми добрався, скільки душ згубив позанапрасно? Щоб не удавався в чаклування, покинувши Бога милосердного, бо чортяка зараз через свою наньмичку, Зубиху, попорався над ним добре, що і у вирій полетів, мов гусак, людям на сміх!

Пістряку Ригоровичу — щоб не обдурував свого начальника, не пошивав його у дурні, а щоб робив і казав перед ним усьо правду. Щоб, розсердившися на людей, не робив їм біди, як тут з жінками: на кого сердився, а скільки душ занапастив, у воді потопив, і сиріт зоставив? А що найпуще, щоб не пив так цупко горілки. І пану Халявському

з його жінкою не минулося; не пожили у ладу. Зачим зараз кинулися до відьми? Зачим через чаклування та ворожіння, покинувши Закон Святий, собі побралися? Еге! Хоч і прийняли шлюб, та як не через Божу волю, а через Явдоху та через її реп'яхи, та кісточки сушеної жаби, так воно усе і пало прахом.

А що Зубисі досталося, так нехай Бог боронить! Поки пан Халявський був конотопським сотником, так пожила у розкоші. Був їй і батрак, була й наньмичка, від сотника панчиною приставлена, і на ралець ходили до неї люди зараз після сотнички, і ніхто не смів її не тільки відьмою або чим взвивати, та ще й величали її по менню: Семеновна або пані Зубиха. От до чого було прийшло! Як же пана Халявського змінили, так і на неї увесь мир плюнув. Та вона таки швидко зачахла, зачавліла і скоро дуба дала. Та ще не зараз і вмерла. Що вже страждала! Умира і не вмира; і руками, і ногами не двига; а стогне на всю хату, так що і на вулицю чути було. А тут ще кіт її розходився та няявчить за нею скільки є духу... От там-то не страшно було!.. Далі зірвали стелю... тут де взявся ворон, та чорний-чорний; улетячи у хату, надлєтів над неї, крилами махнув... тут їй і амінь... тільки зуби вискалила!.. а кіт так і лопнув, як пузир; а ворон, хто його зна, де і дівсь!.. Нікуди її по-людськи ховати; виволокли за село, зарили ниць у яму, прибили осиковим кілком та зверху і заплішили, щоб ще не скочила. Собаці собача смерть!

От вам і конотопська відьма!

Література українського романтизму

Романтизм — це художній напрям у літературі й мистецтві, який виник на прикінці XVIII ст. майже одночасно в країнах Західної Європи, а в Східній Європі розвинувся на початку XIX ст. Особливе місце в українській літературі належить Харківській школі романтиків: І. Срезневський, Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров, О. Корсун, Й. Бодянський, О. Афанасьев-Чубинський, П. Гулак-Артемовський, В. Забіла, М. Петренко. Романтики поєднали в цілісні художні структури епос, лірику, драму (з'явилися ліро-епічні твори, ліро-епіко-драматичні жанри), удосконалили силабо-тонічну систему віршування, утвердили в літературі нові жанри (побутова й історична балада, історична поема, драма й трагедія, ліро-епічна поема, інтимна й громадянська лірика, дума, медитація, елегія, ідилія, романс, тріолет, сонет, посвята, послання).

У цей період серед представників Харківської школи романтиків значного поширення й популярності набула романська лірика, а також лірика особистої журби (елегії, послання, посвяти, медитації), у яких якнайповніше розкривався внутрішній світ людини, її душевні переживання, настрої смутку, меланхолії.

У 20–40-і роки XIX ст. склалася концепція романтичного історизму у зв'язку з національно-візвольними рухами народів у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Українські романтики утвердили усвідомлення українського народу як нації з власною історією, особливим складом душі, самобутніми мовою, естетичними й етичними принципами, власною культурою та історичним призначенням. Особливого значення в цей час набула праця М. Костомарова «Книга буття українського народу», у якій викладені романтичні ідеї виразного національно-політичного забарвлення, покладені в основу Кирило-Мефодіївського братства.

ПЕТРО ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ (1790–1865)

Петро Петрович Гулак-Артемовський народився в м. Годорищі (нині Черкаська область) у сім'ї священика. Навчався в Києво-Могилянській академії, викладав у приватному пансіоні в Бердичеві, працював домашнім учителем у сім'ях польських поміщиків, з 1817 р. пов'язав свою долю з Харківським університетом. Захистив магістерську дисертацію, викладав польську словесність, історію, географію, статистику, працював деканом словесного факультету, потім його ректором.

Визначним літературним досягненням П. Гулака-Артемовського стала поява першої віршової байки в українській літературі «Пан та Собака» (1818), близкучого зразка сатиричного твору. Інші відомі байки — «Солопій та Хівря, або Горох при дорозі», «Тюхтій та Чванько», «Батько та Син» — утвердили жанр класичної байки в українській літературі, який згодом розвинули Л. Боровиковський, Є. Гребінка, Л. Глібов.

Петро Гулак-Артемовський першим започаткував романтичний тип художньої творчості в українській літературі українською баладою «Твардовський». Сюжет романтичного твору Гулака-Артемовського «Рибалка» побудований на українській народній демонології: міфічна водяна істота русалка зачаровує Рибалку, зваблює юнака таємничим підводним світом, у якому він і безслідно зникає. Твір, пройнятий елегійним настроєм, насичений народнопісенними мотивами, мовними засобами, казковими, фантастичними елементами, експресивною лексикою.

РИБАЛКА

МАЛОРОСІЙСЬКА БАЛАДА

Das Wasser rauscht, das Wasser flißt,
Ein Fischer saß daran,
Sah nach der Angel ruhevoll,
Kühl bis ans Herz hinan.

Goethe¹

Вода шумить!.. Вода гуля!..
На березі Рибалка молоденький
На поплавець глядить і примовля:
— Ловіться, рибочки, великі і маленькі!

Що рибка смик — то серце тьох!..
Серденко щось Рибалочці віщує:
Чи то тугу, чи то переполох,
Чи то коханнячко?.. Не зна він, — а сумує!

Сумує він, — аж ось реве,
Аж ось гуде, і хвиля утікає!..
Аж гульк!.. з води Дівчинонька пливе,
І косу зчісує, і брівками моргає!..

Вона й морга, вона й співа:
— Гей, гей! не надь, Рибалко молоденький,
На зрадний гак ні щуки, ні лина!..
Нашо ти нівечиш мій рід і плід любенький?

Коли б ти знав, як Рибалкам
У морі жити із рибками гарненько,
Ти б сам пірнув на дно к линам
І парубоцькеє oddав би нам серденко!

¹ Вода шумить, вода тече, коло неї сидить Рибалка і дивиться на вудку із спокійним серцем. Гете (*nim.*).

Ти ж бачиш сам, — не скажеш: *ні*, —
Як сонечко і місяць червоненький
Хлюпощуться у нас в воді на дні
І з води на світ виходять веселеньки!

Ти ж бачиш сам, як в темну ніч
Блищать у нас зірочки під водою,
Ходи ж до нас, покинь ти удку пріч, —
Зо мною будеш жити, як брат живе з сестрою!

Зирни сюди!.. Чи се ж вода?..
Се дзеркало, — глянь на свою уроду!..
Ой, я не з тим прийшла сюда,
Щоб намовлять з води на парубка невзгоду!

Вода шумить!.. Вода гуде...
І ніженьки по кісточки займає!..
Рибалка встав. Рибалка йде,
То спиниться, то вп'ять все глибшенко пірнає!..

Вона ж морга, вона й співа...
Гульк!.. — приснули на синім морі скалки!..
Рибалка хлюп!.. За ним шубовсть вона!..
І більше вже ніде не бачили Рибалки!..

ЄВГЕН ГРЕБІНКА

(1812–1848)

Євген Павлович Гребінка зростав у дворянській сім'ї на хуторі Убіжище Гребінківського району на Полтавщині. Закінчив Ніжинську гімназію вищих наук, де навчалися М. Гоголь, В. Забіла, О. Афанасьев-Чужбинський. Тут були написані його перші твори-вірші, байки «Будяк і коноплиночка», «Пшениця». Працював чиновником від освіти в Петербурзі, викладав російську словесність у військових навчальних закладах столиці. У Петербурзі створив гурток мистецької й літературної інтелігенції; тоді надзвичайної популярності набули літературні вечори Євгена Гребінки. Письменник узяв безпосередню участь у вирішенні життєвої і творчої долі Тараса Шевченка: у викупі його з кріпацтва, у першому виданні «Кобзаря» 1840 р.; в альманасі «Ластівка» надрукував окремі твори Т. Шевченка. Помер Є. Гребінка в Петербурзі ще зовсім молодим від туберкульозу, похований в с. Мар'янівці на рідній Полтавщині.

Видатним явищем для української літератури стала поява альманаху Євгена Гребінки «Ластівка» (1841), у якому були надруковані твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Боровиковського, В. Забіли, О. Афанасьєва-Чужбинського, українські народні пісні, приказки, загадки.

В історію української літератури Євген Гребінка увійшов насамперед як прославлений байкар зі своєю збіркою «Малороссийские приказки» («Ведмежий суд», «Віл», «Ячмінь», «Рибалка», «Мірошник», «Дві пташки в клітці»). Євген Гребінка писав прозові твори російською мовою — оповідання, нариси, повісті («Ніжинський полковник Золотаренко»), історичний роман «Чайковський», вірші, пісні, романси.

У поетичному доробку Є. Гребінки є ряд віршів українською мовою, у яких передано найтонші порухи людської душі, сумні медитації, тугу за щастям, елегійні мотиви: «Човен», «Маруся», «Заквітчалась дівчина», «Ліс». Усесвітньо відомими стали романси на його слова «Очи чёрные» і «Ні, мамо, не можна нелюба любить!» («Українська мелодія»), які ще за життя письменника стали улюбленими народними піснями.

* * *

«Як байкопис, Гребінка займає перше місце в нашім письменстві. Його байки визначаються ярким національним і навіть спеціально лівобережним українським колоритом, здоровим гумором» (І. Франко).

УКРАЇНСЬКА МЕЛОДІЯ

«Ні, мамо, не можна нелюба любить!
Нешчасная доля із нелюбом жить.
Ох, тяжко, ох, важко з ним річ розмовляти!
Хай лучче я буду ввесь вік діувати!»

«Хіба ж ти не бачиш, яка я стара?
Мені в домовину лягати пора.
Як очі закрию, що буде з тобою?
Останешся, доню, одна, сиротою!»

А в світі якеє життя сироті?
І горе, і нужду терпітимеш ти.
Я, дочку пустивши, мовляв, на поталу,
Стогнат під землею, як горлиця, стану».

«О мамо, голубко, не плач, не ридай,
Готуй рушники і хустки вишивай.
Нехай за нелюбом я щастя utracu;
Ти будеш весела, одна я заплачу!»

Ген там, на могилі, хрест Божий стойть,
Під ним рано й вечір матуся квілить:
«О Боже мій милий! що я наробила!
Дочку, як схотіла, із світа згубила!»

МИКОЛА КОСТОМАРОВ (1817–1885)

Микола Іванович Костомаров увійшов у історію української культури як поет, прозаїк, драматург, публіцист, історик, фольклорист, професор Київського та Петербурзького університетів (літературний псевдонім Ієремія Галка). Як поет М. Костомаров заявив себе у ранній період творчості. Дві збірки віршів («Украинские баллады Иеремии Галки» і «Ветка. Малорусские стихотворения Иеремии Галки») виразно представляють Костомарова-романтика.

У зв'язку з його арештом за участь у Кирило-Мефодіївському братстві в 1847 р. збірки було заборонено й вилучено з продажу.

Елегійними настроями пройнятий вірш М. Костомарова «Соловейко». Тут наявний внутрішній сюжет — думки, переживання, прагнення до ідеалу героя-співця, який асоціюється з образом соловейка, що є центральний в елегії. Головні мотиви поезії — мотив самотності, творчості, нерозділеного кохання. Елегія «Соловейко» — класичний зразок української романтичної лірики з усіма характерними її ознаками.

* * *

«Скоро я прийшов до переконання, що історію треба вивчати не тільки за мертвими літописами і записками, а й у живому народі. Але з чого почати? Звичайно, з вивчення свого руського народу; а оскільки я жив тоді в Україні, то й розпочав його з української гілки.

Мене вразили й захопили непідробні чари української народної пісні, я аж ніяк не підозрював, щоб така витонченість, така глибина і свіжість почуттів були у творах народу... Українські пісні до того охопили все мое чуття й уяву, що за якийсь місяць я вже знав напам'ять збірник Максимовича, потім узявся за його другий збірник, ознайомився з історичними думами і ще більше пристрастився до поезії цього народу» (M. Костомаров).

СОЛОВЕЙКО

Зелений сад, зелений сад,
Зеленая могила!
Зелений сад вдяга весна,
Могила забриніла!

Як гарно слухать, коли він
Маленький соловейко
В квітках затлямка, засвистить
Так приязно, любенько!

А тут вони ведуть танок!
Хто гласи їх розлічить?
Хто передом із їх іде?
Хто зорі перелічить?

Той на тополі, ті в кущах,
Ті в вербах, ті в калині...
Один біля могили сам
Співає на ялині.

Щебече він: не то співець
Віршами люб'язними
Кохання й радість розділя
З серцями приязними.

Затиха він — не то біди
Оплакує людській;
Жаль ллється в серце, як в квітки
Крапельки дощовій.

От застогнав, і от замовк...
Терликнув — вп'ять залився...
Не то співець в останній раз
Із миром розпростишся!

I в небо думкою влетів,
Між зорями співає,
А страний спів його людей
Уже не порушає.

Співає пташка, і ніхто
Не взяв її в примітку!
Співа співець — ніхто йому
З душі не кине квітку!

Одно серденко між всіма
Глас пташин розпізнало;
Одно серденко пісня та
Співцева розрушала.

I цілий день смутна, тиха
Самотня могила,
А вранці зомята трава,
Де дівчина сиділа.

ВІКТОР ЗАБІЛА (1808–1869)

Віктор Миколайович Забіла народився на хуторі під Борзною на Чернігівщині в родині дрібного поміщика. Навчався в Ніжині, служив у Київському драгунському полку, потім жив на хуторі. З творчого доробку поета-романтика, який налічує майже сорок творів, за життя письменника було опубліковано лише п'ять, у тому числі його знаменитий «Соловей» («Не щебечи, соловейку...»). Свій біль, тугу за щастям, гіркі роздуми про майнову нерівність, що губить людське щастя, поет виливав у романтических творах. До віршів «Соловей» і «Гуде вітер вельми в полі» написав музику російський композитор Михайло Глинка, після чого пісні набули широкої популярності.

Поезія «Соловей» у формі уявного монологу ліричного героя із соловейком оспівує не згасле до кінця життя кохання, його страждання через втрату «милої дівчиноньки». Через образи природи, на тлі якої змальовано стан душі юнака, посилюється психологізм твору.

Багата мова, наспівний ритм, близькість поетики на народної пісні, глибокий ліризм твору В. Забіли «Соловей» сприяли тому, що він став улюбленим народним романсом «Не щебечи, соловейку».

СОЛОВЕЙ

Не щебечи, соловейку,
Під вікном близенько;
Не щебечи, малюсенький,
На зорі раненько.
Як затъюкаєш, як свиснеш,
Неначе заграєш;
Так і б'ється в грудях серце,
Душу роздираєш.
Як засвищеш голосніше,
А далі тихенько:
Аж у душі похолоне,
Аж замре серденько.
Зовсім трошки перестанеш,
Лунь усюди піде;
Ти в темну ніч веселися,
І як сонце зійде.
Твоя пісня дуже гарна,
Ти гарно й співаєш,
Ти, щасливий, спарувався

І гніздечко маеш!
А я бідний, безталанний,
Без пари, без хати:
Не дostaлось менi в свiтi
Весело спiвати.
Сонце зiйде — я нуджуся,
I заходить — плачу:
Котру люблю дiвчиноньку,
Tiєї не бачу.
Довго й чутки вже не маю
Про мiлу дiвчину;
Цiлий вiк свiй усе плачусь
На лиху годину.
Не щебечи, соловейку,
Як сонце пригрiє!
Не щебечи, малюсенький,
I як вечорiє!
Ти лети, спiвай тим людям,
Котрi веселяться;
Вони пiснею твоєю
Будуть забавляться.
А менi такая пiсня
Душу роздирає! —
Гiрше б'ється моє серце,
Аж дух завмирає.
Пугач менi так годиться:
Стогне, не спiває;
Нехай стогне коло мене
Да смерть возвiщає.

МИХАЙЛО ПЕТРЕНКО

(1817 — рiк смертi невiдомий)

Михайло Миколайович Петренко народився в м. Слов'янську Харківської губернії (тепер Донецька область). Бiографiчнi данi про нього дуже скiупi. Закiнчив юридичний факультет Харкiвського унiверситету. Iз спадщины M. Петренка збереглося майже двадцять поезiй. Першi його твори були надрукованi в альманасi «Снiп» (1841) пiд назвою «Думки». Основну ж частину поетичного доробку — 16 вiршiв — A. Метлинський надрукував у «Южном русском сборнике» (1848). Нi за життя поета, нi пiсля його смертi не вийшло друком жодної збiрки його вiршiв.

Найвiдомiший його твiр — поезiя «Небо» («Дивлюсь я на небо») — покладений на музику Людмилою Александровою. Вiрш набув широкої

популярності як українська народна пісня літературного походження. Тема недолі, скарги на життя, незадоволення земним буттям, бажання заховатися від сирітського горя — усім цим наповнений вірш. Тут переважають мотиви втечі від реалій, пошуку щастя. Твір пронизаний романтично-меланхолійним смутком, журливим настроєм нездійсненої мрії життя.

НЕБО

В минуту жизни трудную,
Теснится ль в сердце грусть.

М. Ю. Лермонтов

Дивлюся на небо та й думку гадаю,
Чому я не сокіл, чому не літаю,
Чому мені, Боже, ти крилець не дав?
Я б землю покинув і в небо злітав!
Далеко, за хмари, подальше од світу,
Шукать собі долі, на горе привіту,
І ласки у зірок, у сонця просить,
У світі їх яснім все горе втопить.
Бо долі ще змалку здаюся нелюбий,
Я наймит у неї, хlopцюга приблудний;
Чужий я у долі, чужий у людей...
Хіба ж хто кохає нерідних дітей?..
Кохаюся лихом, привіту не знаю,
І гірко, і марно свій вік коротаю,
І в горі спізнав я, що тільки одна —
Далеке небо — моя сторона.
Й на світі сім гірко; як стане ще гірше,
Я очі на небо, — мені веселіше,
І в думах забуду, що я сирота,
І думка далеко, високо літа!..
Коли б мені крилля, орлячі ті крилля:
Я землю б покинув і на новосілля
Орлом бистрокрилим у небо польнув
І в хмарах навіки од світа втонув!

Діяльність «Руської трійці»

Важливий внесок у становлення нової літератури в Західній Україні, у національно-культурне відродження здійснили представники прогресивного літературного угруповання, відомого в історії як «Руська трійця», з головними її організаторами — Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем, Яковом Головацьким. На початку 30-х років XIX ст. львівський семінарист М. Шашкевич став натхненником, ідеологом та організатором «Руської трійці», гуртка вільнодумних студентів, членами якого стали: І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Устиянович, М. Кульчицький, Й. Охрімович, О. Шухевич, М. Мінчакевич, Й. Левицький та ін. Вони почали активно збирати усну народну творчість, відкидали помилкові погляди на українську мову як діалект польської та російської.

Шашкевич, Вагилевич і Головацький упорядкували альманах «Русалка Дністрова»: підготували до друку народні пісні, власні оригінальні твори, переклади сербських пісень, літературно-критичні, фольклористичні, історичні статті. 1837 рік став визначною датою першої публікації українською мовою альманаху західноукраїнських письменників.

МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ (1811–1843)

Маркіян Семенович Шашкевич народився в с. Підлісся Золочівського повіту на Львівщині в родині священика. Початкову освіту здобув у дяка, потім німецька школа в Золочеві, домініканська гімназія у Львові, Бережанська гімназія, філософський факультет Львівського університету та одночасно Львівська духовна семінарія. Прожив усього 32 роки (помер від сухот). Його творчий і науковий доробок невеликий — понад тридцять віршів, незакінчена поема «Перекинчик бісурманський», казка «Олена», переспіви й переклади. Маркіяну Шашкевичу належить перший в Україні переклад «Слова про похід Ігорів», з якого зберігся лише «Плач Ярославни». У громадянській ліриці поета звучать мотиви національно-культурного відродження, розкрито глибокоособистісне відчуття історії, властиве романтикам («Споминайте, браття милі», «Руська мова», «О Наливайку», «Чом, козаче молоденъкий»), в інтимній ліриці — фольклорні мотиви розлуки закоханих, сирітства, самотності («Розпука», «Поза тихий за Дунай», «Туга за милою», «До милої»), у пейзажній — замілювання красою рідного краю, оповите тugoю розлуки («Підліссе», «Над Бугом», «Веснівка»).

Медитацію «Веснівка» вважають перлиною пейзажної лірики поета. Вірш побудований у формі діалогу першої весняної квітки-проліска з весною, яку «цвітка дрібная» називала ненькою. Величальні календарно-обрядові

пісні весняного циклу — веснянки — улюблений фольклорний пісенний жанр українців, який привертає увагу й професійних поетів. Першим до інтерпретації народних веснянок звернувся Маркіян Шашкевич своєю «Веснівкою». Пізніше поетичні цикли під назвою «Веснянки» написали Іван Франко та Павло Грабовський.

* * *

«Доба національного пробудження й становлення нової літератури в Західній Україні припадає на 30–50-і роки XIX ст., тобто охоплює час від початку діяльності «Руської трійці» до творчого дебюту її основоположника Ю. Федъковича» (*Є. Нахлік*).

* * *

«Русалка Дністрова» стала свого часу явищем наскрізь революційним... Ціла «Русалка» — се немов один неясний прорив чуття людського серед загального затупіння та одичіння. Се її найбільша, найреволюційніша віха» (*І. Франко*).

* * *

«Як поет, оповідач, кореспондент і проповідник Шашкевич людина наскрізь симпатична, щира і проста, огріта неложною любов'ю до рідного народа і непохитно певна своєї дороги як у штуці, так і в життю» (*І. Франко*).

ВЕСНІВКА

Цвітка дрібная
Молила неньку,
Весну раненьку:
«Нене рідная!
Вволи ми волю —
Дай мені долю,
Щоб я зацвіла,
Весь луг скрасила,
Щоби я була,
Як сонце, ясна,
Як зоря, красна,
Щоби-м згорнула
Весь світ до себе!»
«Доню, голубко!
Жаль мені тебе,
Гарная любко;
Бо вихор свисне,

Мороз потисне,
Буря загуде —
Краса змарніє,
Личко зчорніє,
Головоньку склониш,
Листоныки зрониш, —
Жаль серцю буде».

* * *

Споминайте, браття милі,
Славній часи старі!..
Ніби Прута бистрі хвилі,
Плили руські лицарі.

Бліскали шеломи в сонці,
Червонилися щити, —
Славні Русі оборонці
Йшли на ворога в світи.
Чи на Дон той каламутний,
Чи на Литву, на ятвяг,
Чи на Krakів баламутний,
Вічно скорий до зневаг.

Від копит шляхи стогнали,
Від прапорів нісся шум,
Аж до неба підлітали
Гомони лицарських дум!

Споминаймо, браття милі...
Може, спомин спосіб дасть
Воскресити в новій силі
Руську славу, руську владу!

МИКОЛА ГОГОЛЬ

(1809–1852)

Микола Васильович Гоголь народився в с. Великі Сорочинці на Полтавщині в сім'ї письменника, управителя маєтків. З 1821 по 1828 р. навчався в Ніжинській гімназії вищих наук. Тут розпочинається творча діяльність письменника. У Петербурзі виходять друком його знамениті «Вечори на хуторі біля Диканьки» з підзаголовком «Повісті, видані пасічником Рудим Паньком» («Сорочинський ярмарок», «Вечір проти Івана Купала», «Втрачена грамота», «Майська ніч, або утоплена»), збірки повістей «Миргород», «Арабески», комедія «Ревізор», поема «Мертві душі», «Шинель».

У творах М. Гоголя на українську тематику з ґрунтовним використанням українського фольклору — джерела повістей митця, виражено глибини національного духу українців. Знання усної народної творчості дали змогу майстру виводити картини дійсності в глибокому взаємопереплетенні з вимислом, але мовби на реальному ґрунті життя. Особливо привабливий ліризм, проникливість і любов автора до зображеного, що неминуче спрямлює враження на читача, захоплюючи його уяву.

* * *

«Я захоплююся заздалегідь, коли уявляю, як закиплять труди мої в Києві. Там скінчу я історію України й півдня Росії і напишу всесвітню історію. А скільки зберу там легенд, повір'їв, пісень! Якими цікавими можна зробити університетські записи, скільки можна умістити в них подробиць, цілком нових про сам край! ...Туди! Туди! До Києва! Там, або навколо нього, звершалися діяння віковічності нашої... Багато можна буде зробити добра» (М. Гоголь).

* * *

«...Пісня для Малоросії все: і поезія, і історія, і батьківська могила, ...з них можна пізнати справжній побут, стихій характеру, всі найдонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описаного народу» (М. Гоголь).

* * *

«Його метою було передати чарівний світ української ментальності..., поєднуючи це з просторими етнографічними описами весняних, літніх і різдвяних дійств. Відповідно описуються ярмарки, вечорниці, сватання, весілля, парубоцькі ігри, у яскравих картинах при не менш барвистих та зідеалізованих описах природи» (Вал. Шевчук).

ВЕЧІР ПРОТИ ІВАНА КУПАЛА

Бувальщина, розказана дячком ***ської церкви

За Хомою Григоровичем водилася дивовижна особливість: він до смерті не любив переповідати одне й те ж саме. Бувало, часом як ублагаєш його розказати щось вдруге, то він або додасть нового, або переінакшить так, що й упізнати не можна. Якось один з тих панків — нам, простим людям, важко й назвати їх: писаки вони — не писаки, а от те ж саме, що й гендляри на наших ярмарках. Нахапають, напросять, накрадуть усякої всячини, та й випускають книжечки, не товщі за буквар, кожного місяця або тижня. Один з цих панків і виманив у Хоми Григоровича цю саму історію, а він зовсім і забув про неї. Аж приїжджає з Полтави той самий панич у гороховому каптані, про котрого я говорив, і одну повість котрого ви, мабуть, уже прочитали; привозить із собою невеличку книжечку і, розгорнувши посередині, показує нам. Хома Григорович хотів уже був осідлати свій ніс окулярами, та, згадавши, що він забув їх підмотати нитками і обліпити воском, передав мені. Я, бо ж грамоту сяк-так розумію і не ношу окулярів, уявся читати. Не встиг перегорнути й двох сторінок, як він зненацька зупинив мене за руку.

— Страйвайте! Спочатку скажіть мені, що це ви читаєте?

Скажу правду, я трохи отетерів від такого запитання.

— Як, що читаю, Хомо Григоровичу! Вашу бувальщину, ваші власні слова.

— Хто вам сказав, що це мої слова?

— Та чого ж іще, тут і надруковано: розказану таким-то дячком.

— Плюйте ж на голову тому, хто це надрукував! Бреше, сучий москаль. Чи я ж так говорив? Що то вже, як у кого чортма клепки в голові! Слухайте, я вам розкажу її зараз.

Ми присунулися до стола, і він почав:

Дід мій (царство йому небесне! щоб він на тому світі їв самі тільки буханці пшеничні та маківники в меду) умів прегарно розповідати. Бувало, як почне — цілий день не зрушив би з місця і все б слухав. Вже не пара якому-небудь теперішньому базіці, що як почне москаля везти, та ще й мовою такою, неначе йому три дні істи не давали, то хоч берися за шапку та з хати. Наче тепер пам'ятаю — покійна стара, мати моя, була ще жива, — як довгими зимовими вечорами, коли надворі аж тріщав мороз і замуровував наглухо вузькі шибики нашої хати, сиділа вона біля гребеня, виводячи рукою довгу нитку, гойдаючи ногою колиску і наспівуючи пісню, яку ніби тепер я чую. Каганець, тремтячи й спалахуючи, неначе лякаючися чогось, світив нам у хаті. Веретено хурчало; а ми всі, діти, зібралися докупи, слухали діда, який через старість не злазив понад п'ять років зі своєї печі. Та ні дивовижні розповіді про давню старовину, про наїзди запорожців, про ляхів, про молодецькі діла Підкови, Півторакожуха і Сагайдачного не захоплювали

нас так, як розповіді про яку-небудь стародавню чудернацьку пригоду, від яких завжди дрож проходив по тілу і волосся ворушилося на голові. Часом страх, було, такий візьме від них, що звечора все здається бог знає яким страхіттям. Бувало, вночі вийдеш чого-небудь з хати, то так і думаєш, що на постелі твоїй умостився спати виходець з того світу. І, щоб мені не довелося розповідати це вдруге, якщо не здавалася часом здалеку власна свитка, покладена в голови, дияволом, що згорнувся в клубок. Та головне у ділових розповідях було те, що за життя своє він ніколи не брехав і що, було, не скаже, то саме так було.

Одну з його дивовижних історій перекажу тепер вам. Знаю, що багато набереться таких розумників, які пописують по судах і читають навіть громадянську грамоту, котрі, якщо дати їм у руки звичайний часослов, не розібрали б ні аза в ньому, а показувати на ганьбу свої зуби — е уміння. Їм усе, що не розкажеш, — смішки. Отаке невірство розійшлося по світу! Та на що — от не люби мене, Боже і Пречиста Діво! Ви, може, навіть не повірите: раз якось згадав про відьом — що ж! знайшовся урвиголова, відьмам не вірити! Та, дякувати Богу, от я скільки живу вже на світі, бачив таких іновірців, яким провозити попа в решеті було легше, ніж нашому братові понюхати табаки; а й ті відхрещувалися од відьом. Та хай присниться їм, — не хочу тільки вимовити, що саме, нічого й говорити про них.

Років, — де там! — більше ніж сто тому, говорив покійний дід мій, нашого села й не пізнав би ніхто: хутір, найбідніший хутір! Хаток з десьять, не пообразуваних, не вкритих, стирчало то там, то там серед поля. Ані тину, ані повітки добрячої, де б поставити худобу чи воза. Це ж ще багатії так жили; а подивилися б на нашу братію, на голоту: викопана в землі яма — от вам і хата! Тільки по диму й можна було дізнатися, що там живе чоловік божий. Ви спітаєте, чому вони жили так? Бідність не бідність: тому що тоді козакував майже кожен і набирає у чужих землях чимало добра; а здебільшого тому, що не було потреби обзаводитися доброю хатою. Якого народу тоді не вештaloся по всіх усюдах: кримці, ляхи, литвинство! Траплялося, що й свої наїдуть купами і обдирають своїх-таки. Усякого було.

У тому хуторі з'являвся часто чоловік, або, краще, диявол у людській подобі. Звідки він, чого приходив, ніхто не зінав. Гуляє, пиячить і враз пропаде, як у воду, і слуху немає. Там, зирк — знову мов з неба упав, вештається по вулицях у селі, якого тепер і сліду немає і яке було, може, не далі як за сто кроків від Диканьки. Назирає зустрічних козаків: регіт, пісні, гроші сиплються, горілка, як вода... Причепиться було до гарних дівчат: надарує стрічок, сережок, намиста — дівати нікуди! Щоправда, гарні дівчата трохи задумувалися, беручи подарунки: Бог знає, може, справді перейшли вони через нечисті руки. Рідна тітка моєго діда, що тримала у той час шинок на теперішній Опішнянській дорозі, у якому часто гуляв Басаврюк, так звали того бісівського чоловіка, якраз говорила, що ні за що на світі не погодилася б

узяти від нього подарунків. Знов же, як і відмовитися: кожного візьме страх, як нахмурить він, було, свої щетинисті брови і кине спідлоба такий погляд, що, здається, забіг би бог знає куди; а візьмеш, то на другу ніч і чимчикує в гості який-небудь приятель з болота, з рогами на голові, і давай душити за шию, коли на шій намисто, кусати за пальець, коли на ньому перстень, чи тягти за косу, коли в неї вплетена стрічка. Бог з ними тоді, з тими подарунками! Та от лиxo — і здихатися не можна: кинеш у воду — пливe чортячий перстень чи намисто поверх води і до тебе ж у руки.

У селі була церква, як загадую, трохи чи не святого Пантелейона. Жив тоді при ній ієрей, блаженної пам'яті отець Афанасій. Помітивши, що Басаврюк навіть у Великодню неділю не бував в церкві, надумав був покартати його, накласти церковне покаяння. Де там! Насилу ноги виніс.

— Слухай, паночче! — grimнув він йому у відповідь: — Знай краще свої справи, ніж втрутатися в чужі, якщо не хочеш, щоб козляча горлянка твоя була залиплена гарячою кутею!

Що робити з окаянним? Отець Афанасій оголосив тільки, що кожного, хто буде водитися з Басаврюком, буде вважати за католика, ворога Христової церкви і всього людського роду. В тому селі був у одного козака, на прізвище Корж, наймит, якого люди звали Петром Безрідним, — може, тому, що ніхто не пам'ятив його батька й матері. Церковний староста казав, правда, що вони на другий же рік померли від чуми; та тітка мого діда знати цього не хотіла і з усієї сили намагалася наділити його ріднею, хоч бідному Петрові вона була так потрібна, як нам торішній сніг. Вона казала, що батько його й тепер на Запорожжі, був у полоні в турків, натерпівся мук бог знає яких і якимсь чудом, переодягнися євнухом, утік. Чорнобривим дівчатам та молодицям мало було діла до рідні його. Вони говорили тільки, що коли б одягти його в новий жупан, підперезати червоним поясом, надіти на голову шапку з чорного смушку з гарним синім верхом, почепити збоку турецьку шаблю, дати в одну руку малахай, а в другу люльку в лепській оправі, то заткнув би він за пояс усіх парубків тодішніх. Та от лиxo, що бідний Петrusь тільки й мав, що сіру світку, у якій було більше дірок, ніж у якого жида в кишені злотих. Та й це б ще невелике лиxo; а от лиxo: у старого Коржа була дочка-красуня, та така, що, я гадаю, навряд чи доводилося вам бачити. Тітка покійного діда розповідала, — а жінці, самі знаєте, легше поцілуватися з чортом, не в гнів кажучи, ніж назвати когось красунею, — що повненькі щоки в козачки були свіжі й яскраві, як мак найніжнішої рожевої барви, коли, вмившися божою росою, палає він, розправляє листочки і чепуриться перед сонечком вранці; що брови, — мов чорні шнурочки, що їх купують тепер для хрестиків та дукачів дівчата наші у москалів, які ходять по селях з коробками, — рівно посхильявшись, немов дивилися у ясні очі; що ротик, на який, дивлячись, облизувалася тодішня молодь, мовби на те

й створений був, щоб виводити солов'їні пісні; що волосся її, чорне, як крило ворона, і м'яке, як молодий льон (тоді ще дівчата наші не заплітали його в дрібушки, перевиваючи красивими, яскравими скин-дячками), падало дрібними кучерями на шитий золотом кунтуш. Ех, не доведи Господи проголошувати мені більше на криласі алліуя, якби тут-таки не поцілував її, незважаючи на те, що сивина пробирається по всьому старому лісі, котрий вкриває мою маківку, і під боком моя стара, як більмо в оці. Ну, та коли де парубок і дівка живуть близько одне від одного... самі знаете, що буває. Було, ні світ ні зоря, підкови червоних чобіток і помітні на тому місці, де розмовляла Пидорка зі своїм Петрушем. Але Коржеві й на думку не спало б щось недобре, коли б — ну, це вже й видно, що не хто інший, як лукавий підбив, — не надумав Петрусь, не роздививши гарненько в сінях, вліпити поцілунок, як кажуть, від щирого серця, у рожеві губки козачки, і той-таки самий лукавий, щоб йому, собачому синові, приснівся хрест святий, напоумив здуру старого хріна відчинити двері з хати. Остовпів Корж, роззявивши рота і ухопивши рукою за двері. Клятий поцілунок ніби приголомшив його зовсім. Йому здався він гучніший, ніж удар макогона об стіну, яким звичайно в наш час селянин проганяє кутю, за браком фузей та пороху.

Отяминувши, зняв він зі стіни дідівський нагай і вже хотів був покропити ним спину бідного Петра, як де не взявся шестилітній Пидорчин брат, Івась, прибіг і злякано схопив рученятами його за ноги, закричавши:

— Тату, тату! Не бий Петруся!

Що маєш робити? У батька серце не кам'яне: повісивши нагай на стіну, вивів він його потихеньку з хати:

— Якщо ти мені коли-небудь опинишся в хаті або хоч тільки під вікнами, то, слухай, Петре, їй-богу, пропадуть чорні вуси, та й оселедець твій, — от уже він два рази обмотується навколо вуха, — не буду я Терентієм Коржем, якщо не попрощаєшся з твоєю маківкою! — Сказавши це, дав він йому леген'юкою рукою стусана в потилицю, так що Петрусеві потемніло в очах, і він полетів сторч головою.

От тобі й доцілувалися! Зажурилися наші голуб'ята; а тут і чутка по селу, що до Коржа унадився ходити якийсь лях, обшитий золотом, з вусами, з шаблею, зі шпорами, з кишенями, що бряжчали, як дзвінок від торбинки, з якою паламар наш, Тарас, ходить щодня по церкви. Ну, відома річ, чого ходять до батька, коли у нього є чорнобрива дочка. От одного разу Пидорка схопила, заливаючися слізми, на руки Івася свого:

— Івасю мій мілий, Івасю мій любий! Біжи до Петруся, мое золоте дитя, як стріла з лука; розкажи йому все: любила б його карі очі, цілуvala б його біле личко, та не велить доля моя. Не один рушник облила гіркими слізами. Тоскно мені. Тяжко на серці. І рідний батько — ворог мені: силує йти за нелюбого ляха. Скажи йому, що й весілля

тогують, тільки не буде музик на нашому весіллі; будуть дяки співати, замість кобзів і сопілок. Не піду я танцювати з нареченим своїм, понесуть мене. Темна, темна моя буде хата: з кленового дерева, і замість димаря хрест стоятиме.

Мов скам'янівши, не зрушивши з місця, слухав Петро, коли невинне дитя лепетало йому Пидорчині слова.

— А я думав, нещасний, іти в Крим та Туреччину, навоювати золота і з добром приїхати до тебе, моя красуне. Та не бути тому. Лихе око подивилося на нас. Буде ж, моя люба рибонько, буде і в мене весілля: тільки й дяків не буде на тому весіллі; ворон чорний закряче, замість попа, надо мною; чисте поле буде моя хата; сиза хмара — моя стріха; орел виклює мої карі очі; перемиочуть дощі козацькі кісточки, і вихор висушить їх. Та що я? на кого? кому скаржитися? Так уже, мабуть, Бог велів, — пропадати то пропадати! — Та й побрів прямісінько в шинок.

Тітка покійного діда трохи здивувалася, побачивши Петrusя в шинку, та ще в таку пору, коли добрі люди йдуть до утрені, і витріщила на нього очі, мов спросоння, коли сказав він дати кухоль сивухи, мало не з піввідра. Тільки даремно думав бідний залити своє горе. Горілка щипала його за язик, як кропива, і здавалася йому гіркішою, ніж полин. Кинув від себе кухоль на землю.

— Годі журитися тобі, козаче! — grimнуло щось басом над ним.

Оглянувся: Басаврюк! у! яка пика! Волосся — щетина, очі — як у вола!

— Знаю, чого треба тобі: от чого! — Тут брязнув він з бісівською посмішкою шкіряним гаманом, який висів у нього біля пояса. Здригнувся Петро. — Ге, ге, ге! та як горить! — заревів він, пересипаючи на руку червінці. — Ге, ге, ге! та як дзвенить! Адже ж і діла тільки одного вимагатиму за цілу гору таких цяцьок.

— Дияволе! — закричав Петро. — Давай його, на все готовий!

Ударили по руках.

— Дивися, Петре, ти наспів якраз вчасно: завтра Івана Купала. Одну тільки цю ніч на рік і цвіте папороть. Не прогав! Я тебе буду чекати опівночі у Ведмежому яру.

Мені здається, кури так не дожидають тієї години, коли молодиця винесе їм зерна, як ждав Петrusь вечора. Тільки й знов, що дивився, чи не довшає тінь від дерева, чи не рум'яниться, сідаючи, сонечко, — і що далі, то нетерпеливіше. Як же й довго! Мабуть, день Божий загубив десь кінець свій. От уже й сонця немає. Небо тільки червоніє з одного боку. І воно вже тъмариться. У полі холоднішає. Примеркає, примеркає і — смеркло. Насилу! З серцем, яке мало не вискачувало з грудей, зібрався він у дорогу й обережно спустився густим лісом у глибокий яр, що називався Ведмежим. Басаврюк уже ждав там. Темно, хоч в око стрель. Один за одним пробиралися вони по грузьких болотах, чіпляючись за густі терники і спотикаючись майже на кожному кроці. От і рівне місце. Роздивився Петро: ніколи ще йому не доводилося заходити сюди. Тут зупинився і Басаврюк.

— Бачиш ти, он стоять перед тобою три пагорки. Багато буде на них квітів різних; та, борони тебе нетутешня сила, зірвати хоч одну. Але тільки зацвіте папороть, хапай її і не озирайся, що б тобі позаду не причулося.

Петро хотів було спитати... зирк — і нема вже його. Підійшов до трьох пагорків, — де ж квіти? Нічого не видно. Дикий бур'ян чорнів навколо і глушив усе своєю гущиною. Та от спалахнула на небі бліскавиця, і перед ним з'явилася ціла грядка квітів, все чудних, все небачених; тут же і просте листя папороті. Та завагався Петро і в роздумі став перед ним, узявшися обома руками в боки.

«Що ж тут незвичайного? Десять разів на день буває бачиш це зілля, — яке ж тут диво? Чи не надумала чортяча пика поглузувати?»

Зирк — червоні маленька квіткова брунька і, неначе жива, рухається. Справді, дивно! Рухається і дедалі більшає, більшає і червоніє, як жар. Спалахнула зірочка, щось тихо затріщало, і квітка розгорнулася перед його очима, мов полум'я, осяявши й інші навколо себе.

«Тепер пора!» — подумав Петро і простяг руку. Дивиться, тягнуться з-за нього сотні волохатих рук теж до квітки, і позад нього щось перебігає з місця на місце. Зажмуривші очі, смикнув він за стеблинку, і квітка зосталася у нього в руках. Усе стихло.

На пні з'явився Басаврюк, що сидів увесь синій, як мрець. Хоч би поворухнув одним пальцем. Очі нерухомо втуплені в щось, видне тільки йому самому; рот наполовину роззявлений, і ані слова. Навколо не шелесне. Ух, страшно!.. Та от почувся свист, від якого похололо в Петра всередині, і здалося йому, неначе трава зашуміла, квіти почали між собою розмовляти голоском тоненьким, мов срібні дзвіночки; дерева загриміли сипучою лайкою... Обличчя Басаврюкове раптом ожило; очі блиснули.

— Насилу повернулася, яга, — буркнув він крізь зуби. — Дивися, Петре, стане перед тобою зараз красуня: роби все, що скаже, а то пропадеш навіки! — Тут розвів він сучкуватою палицею кущ тернику, і перед ними з'явилася хатка, як кажуть, на курячих лапках. Басаврюк ударив кулаком, і стіна захиталася. Великий чорний собака вибіг назустріч і, виючи, обернувшись на кішку, кинувся у вічі їм. — Не лютуй, не лютуй, стара чортіхо! — промовив Басаврюк, додавши таке слівце, що добрий чоловік і вуха б заткнув. Зирк, замість кішки, баба з обличчям зморщенім, як печене яблуко, вся зігнута в дугу; ніс з підборіддям — мов щипці, якими лущать горіхи. «Славна красуня!» — подумав Петро, і мурашки побігли по спині у нього. Відьма вихопила в нього квітку з рук, нахилилася і щось довго шепотіла над нею, сприскуючи якоюсь водою. Іскри посыпалися у неї з рота; піна з'явилася на губах.

— Кидай! — сказала вона, віддаючи квітку йому. Петро підкинув, і, — що за чудо? — квітка не впала прямо, але довго здавалася вогняною кулькою посеред темряви і, неначе човен, плавала у повітрі; на-

решті, потихеньку почала спускатися нижче і впала так далеко, що ледве помітна була зірочка, не більша за макове зернятко.

— Тут! — глухо захрипіла баба. А Басаврюк, подаючи йому заступ, промовив:

— Копай тут, Петре. Тут побачиш ти стільки золота, скільки ані тобі, ані Коржеві й не снилося.

Петро поплював на руки, схопив заступ, натиснув ногою і вивернув землю, вдруге, втретє, ще раз... щось тверде!.. Заступ дзвенить і не йде далі. Тут очі його почали розрізняти невелику, ковану залізом, скриню. Уже хотів він був дістати її рукою, та скриня почала опускатися в землю і дедалі глибше, глибше; а позад ньогочувся регіт, більше схожий на змінне сичання.

— Ні, не бачити тобі золота, поки не дістанеш крові людської! — сказала відьма і підвела до нього дитя, років шести, накрите білим простирадлом, показуючи знаком, щоб він одрубав йому голову.

Остовпів Петро. Хіба жарти відрізати ні за що, ні про що людині голову, та ще безневинній дитині! Спересердя зірвав він простирадло що накривало її голову, — і що ж? Перед ним стояв Івась. І рученята склало бідолашне дитя навхрест і голівку похилило... Мов скажений, підскочив до відьми Петро і вже підняв був руку...

— А що ти обіцяв за дівчину?.. — grimнув Басаврюк і ніби кулю всадив йому в спину.

Відьма тупнула ногою: синє полум'я вихопилося із землі; середина її вся освітилася і стала неначе з кришталю вилита; і все, що було під землею, стало видно, як на долоні. Червінці, самоцвіти в скринях, у казанах, купами були навалені під тим самим місцем, де вони стояли.

Очі його запалали... розум помутився... як божевільний, ухопився він за ніж, і безневинна кров близнула йому межі очі...

Диявольський регіт загримів з усіх боків. Потворні страховоща зграями стрибали перед ним. Відьма, вчепивши рука в обезглавлений труп, як вовк, пила з нього кров...

Голова його пішла обертом! Зібравши всі сили, кинувся він тікати. Все освітилося перед ним червоним світлом. Дерева усі в крові, здавалося, горіли й стогнали. Небо, розжарившись, тримтіло... Вогняні плями, як блискавки, кружляли у нього перед очима. Вибивши з сили, вбіг він у свою халупку і, як сніп, повалився на землю. Мертвий сон охопив його.

Два дні й дві ночі спав Петро без просипу. Прокинувшись на третій день, довго оглядав він кутки своєї хати; та даремно намагався що-небудь згадати: пам'ять його була, — як кишеня старого скнари, у якого копійки не видуриши. Потягнувшись трохи, почув він, що біля ніг брязнуло. Дивиться: два мішки із золотом. Тут тільки, неначе крізь сон, згадав він, що шукав якийсь скарб, що було йому самому страшно в лісі. Та якою ціною, як здобув він його, цього ніяк не зрозуміти.

Побачив Корж мішки і — розніжився.

— Сякий-такий Петрусь, немазаний! Та хіба я не любив його? Та чи не був він у мене, як син рідний? — і почав плести старий шкарбан небувальщину, так, що того до сліз розібрало. Дивно тільки здавалося Пидорці, коли стала розповідати, як цигани, проходячи мимо, укraли Івася. Він не міг навіть згадати обличчя його, так обморочило кляте чортовиння! Гаятися було нічого, полякові дали під ніс дулю та й заварили весілля: напекли шишок, понашивали рушників та хусток, викотили бочку горілки; посадили за стіл молодих; розрізали коровай; заграли на бандурах, цимбалах, сопілках, кобзах — і почалося...

У старовину весілля були — куди нашим. Тітка моого діда, було, розкаже — гай, гай! Як дівчата у пишному головному уборі з жовтих, синіх та рожевих стрічок, поверх яких нав'язувався золотий галун, у тонких сорочках, вишитих по всьому шву червоним шовком і винизаних дрібними срібними квіточками, у сап'янових чоботях на високих залізних підковах, плавно, наче пави, і шумно, як вихор, скакали в горниці. Як молодиці з корабликом на голові, верх якого зроблений був увесь із сuto золотої парчі, з невеликим вирізом на потилиці, з якого визирав золотий очіпок, з двома висунутими, один вперед, другий назад, ріжками з найдрібнішого чорного смушку, у синіх, з краюго полутабенека, з червоними клапанами кунтушах, гордовито взявшись в боки, виступали поодинці і розмірено вибивали голпака. Як парубки у високих козацьких шапках, у тонких сукняних свитках, попідперізувані шитими сріблом поясами, з лольками в зубах, загравали з ними та точили баляси. Сам Корж, дивлячися на молодих, не втерпів, щоб не згадати давнини. З бандурою в руках, потягуючи люльку і водночас приспівуючи, з чаркою на голові, пішов дідуган, під гучний крик гуляк, навприсядки. Чого не вигадають випивши? Почнуть було надягати машкари, Боже ти мій, на людину не схожі! Куди теперішнім переодяганням, які бувають на весіллях наших. Що тепер? Тільки й того, що вдають циганок та москалів. Ні, от, було, один одягнеться жидом, а другий чортом, почнуть спочатку ціluватися, а потім схопляться за чуби... Бог з вами! Сміх нападе такий, що за живіт берешся. Поодягаються по-турецькому та по-татарському, все горить на них, як жар... А як почнуть дуріти та викидати штуки... ну, тоді, хоч святих винось. З тіткою покійного діда, яка сама була на цьому весіллі, трапилася цікава історія; була вона одягнена тоді в татарське широке вбрання і з чаркою в руках частувала гостей. От одного і підбив лукавий хлюпнути на неї ззаду горілкою; другий, — теж, видно, не промах, — викресав у момент вогню та й підпалив... Полум'я спалахнуло, бідолашна тітка, перелякавши, стала мерщій скидати з себе, при всіх, плаття... Галас, реріт, розгардіяш зчинився, як на ярмарку. Словом, старі люди не пам'ятали ніколи ще такого бучного весілля.

Почали жити Пидорка з Петруsem, мов пан з панею. Всього доволі, усе сяє... Одначе ж добрі люди хитали злегка головами, дивлячися на життя їх.

— Від чорта не буде добра, — говорили всі в один голос. — Звідки, як не від спокусника люду православного, прийшло до нього багатство? Де йому було взяти таку купу золота? Чому раптом саме того дня, коли забагатів він, Басаврюк зник, як у воду впав?

От і скажіть, що люди вигадують! Адже справді, не минуло й місяця, Петруся ніхто пізнати не міг. Чому, що з ним сталося, Бог знає. Сидить на одному місці, і хоч би слово з ким. Усе думає і неначе хоче щось пригадати. Коли Пидорці пощастиль змусити поговорити про що-небудь, неначе й забудеться, і почне розмову, і розвеселиться навіть; та ненароком гляне на мішки: «Стривай, стривай, забув!» — кричить, і знову задумаеться, і знову силкується щось згадати. А часом, коли довго сидить на одному місці, здається йому, то от-от все знову пригадується... і знову все зникло. Здається: сидить у шинку, несуть йому горілку; пече його горілка; гідка йому горілка. Хтось підходить, б'є по плечу його... А далі все неначе туманом повивається перед ним. Піт котиться градом по обличчю його, і він у знемозі сідає на своє місце.

Що не робила Пидорка, — і радилася з ворожбита, і переполох виливали, і соняшницю заварювали, — нічого не помагало.

Так збурло й літо. Багато козаків обкосилося і обжалося, завзятіші за інших і в похід подалися. Зграї качок ще товпилися на болотах наших; та кропив'яночка уже і сліду не було. В степах зачервоніло. Скирти хліба то там, то там, мов козацькі шапки, бовваніли по полю. Траплялися по дорозі й вози, накладені хмизом та дровами. Земля затужавала і де-не-де стала промерзати. Уже й сніг почав сипатися з неба, і гілля дерев вкривалося інеєм, неначе заячим хутром. От уже в ясний морозний день червоногрудий снігур, мов чепуристий польський шляхтич, прогулювався по снігових кучугурах, витягаючи зерно, і діти величезними киями ганяли по льоду дерев'яні дзиги, тимчасом як батьки їх спокійно вилежувалися на печі, виходячи часом із запаленою люлькою в зубах лайнути, як годиться, православний морозець або провітритися і промолотити в сінях залежалий хліб.

Нарешті, сніги почали танути і щука хвостом лід розбилася, а Петро такий же, як і раніше, і що далі, то суворіший. Неначе прикутий, сидить посеред хати, поставивши біля ніг мішки свої. Здичавів; заріс волоссям; став страшний; і все думає про одно, все силкується згадати щось, і сердиться, і злиться, що не може згадати. Часто дико підводиться зі свого місця, поводить руками, втуплює у щось очі свої, неначе хоче затримати його; губи ворушаться, мов хочуть промовити якесь давно забуте слово, — і нерухомо зупиняються... Лють охоплює його, як навіжений, гризе й кусає собі руки і з досади рве пасмами волосся, поки, стихнувши, не впаде, неначе в забутті, а потім знову починає пригадувати, і знову лють, і знову мука... Що за напасть Божа? Життя не стало Пидорці. Страшно ій було залишатися спочатку самій у хаті; та потім звикла бідолашна до свого

лиха. Але колишньої Пидорки вже пізнати не можна було. Ані рум'янцю, ані посмішки; знесилися, зачахла, виплакала ясні очі. Якось, хтось уже, мабуть, зглянувся над нею, порадив піти до ворожки, що жила у Ведмежому яру, про яку йшла слава, що вона вміє лікувати всі на світі хвороби. Вирішила спробувати востаннє; слово по слову, умовила бабу йти із собою.

Це було надвечір, саме проти Купала. Петро непритомний лежав на лаві й не помічав зовсім нової гості. Аж ось поволі почав підводитися і придувлятися. Враз увесь затремтів, як на дібі; волосся піднялося... і він зайшовся таким реготом, що страх вріався в серце Пидорці.

— Згадав, згадав! — закричав він у страшній веселості і, замахнувшись сокирою, кинув нею з усієї сили в бабу. Сокира на два вершки вгрузла в дубові двері. Баба зникла, і дитя років семи, у білій сорочці, з накритою головою, стало посеред хати... Простирадло злетіло...

— Івасю! — закричала Пидорка і кинулася до нього; та привид увесь, з ніг до голови, вкрився кров'ю і освітив усю хату червоним світлом... Перелякані, вибігла вона в сіни; та, опам'ятавшися трохи, хотіла була допомогти йому; даремно! двері зачинилися за нею так міцно, що несила була відчинити.

Збіглися люди; почали стукати, висадили двері: хоч би одна душа. Уся хата повна диму, і посередині тільки, де стояв Петрусь, купа попелу, з якої де-не-де підімалася ще пара. Кинулися до мішків: самі биті черепки лежали замість червінців. Витріщивши очі й порозявлявши роти, не насмілюючись поворухнути вусом, стояли козаки, не наче вкопані в землю. Такий острах нагнало на них це диво.

Що було далі, не згадаю. Пидорка дала обітницю йти на прощу; зібрала майно, що залишилося після батька, і через кілька днів її справді вже не було в селі. Куди пішла вона, ніхто не міг сказати. Послужливі бабусі відправили були її вже туди, куди й Петро подався; та якось козак, приїхавши з Києва, розповів, що бачив у Лаврі черницию, всю висохлу, як скелет, яка безперестану молилася і в якій земляки, за всіма прикметами, впізнали Пидорку; що ніхто ще не чув від неї жодного слова, а прийшла вона пішки і принесла оправу до ікони Божої матері, оздоблену такими яскравими самоцвітами, що всі зажмурювалися, на неї дивлячись.

Дозвольте, цим ще все кінчилося. Того самого дня, коли лука-вий забрав до себе Петруся, з'явився знову Басаврюк; тільки всі навтіки від нього. Дізналися, що це за птах: не хто інший, як сатана, що прибрав людської подоби для того, щоб відкупувати скарби, а через те, що скарби не даються нечистим рукам, так ось він і приманює собі молодців. Того ж року всі покидали землянки свої і перебралися в село; але й там, однаке, не було спокою від проклятого Басаврюка.

Тітка покійного діда говорила, що якраз сердився він найбільше на неї за те, що кинула колишній шинок на Опішнянській дорозі, і всіма силами намагався відомстити їй.

Якось сільські старшини зібралися в шинок і, як кажуть, розмовляли за чинами біля стола, посеред якого поставлений був, гріх сказати, щоб малий, смажений баран. Гомоніли про се й про те, було й про диковинки різні, і про чуда. От і приверзлося, — ще б нічого, коли б одному, а то таки всім, — що баран підвів голову, блудливі очі його ожили і засвітилися, і, вмить з'явившися, чорні щетинисті вуси значуще заморгали на присутніх. Усі одразу пізнали на баранячій голові Басаврюкову пику; тітка діда мого навіть думала вже, що от-от попросить горілки... Шановні старшини за шапки та мерщій додому.

Іншим разом сам церковний староста, що любив часом побалакати віч-на-віч з дідівською чаркою, не встиг ще й двох разів дістати dna, як бачить, що чарка кланяється йому в пояс. Чорт з тобою! Давай хреститися!.. А тут з жінкою його теж диво: тільки що почала вона замішувати тісто у величезній діжі, як діжа враз вистрибнула: «Стій, стій!» — де там! Узвівши в боки гордовито, пішла навприсядки по всій хаті...

Смійтесь; однаке не до сміху було нашим дідам. І дарма, що отець Афанасій ходив по всьому селу із святою водою і ганяв чорта кропилом по всіх вулицях, а все ще тітка покійного діда довго скаржилася, що хтось, як тільки вечір, стукає в дах і шкрябає стіну.

Та що там! От тепер на цьому самому місці, де стоїть село наше, здається, все спокійно; але ж ще не давно, — ще покійний батько мій і я пам'ятаю, — як повз розвалений шинок, що його нечисте плем'я довго після того поправляло своїм коштом, доброму чоловікові пройти не можна було. Із закуреного димаря стовпом шугав дим, і, піднявши високо, так, що глянути — шапка впаде, розсипався гарячим жаром по всьому степу, і чорт, — не треба було б і згадувати його, собачого сина, — так схлипував жалісно у своїй конурі, що злякані гайворони зграями підіймалися із сусіднього дубового лісу і з диким криком гасали по небу.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(1814–1861)

Тарас Григорович Шевченко — геніальний син України, мислитель, пророк національного відродження в Україні, неперевершений поет, митець-новатор, талановитий драматург і повістяр, оригінальний художник, один із найвидатніших майстрів українського живопису та графіки, борець за волю України, за утвердження української нації.

Тарас Шевченко народився в с. Моринцях Звенигородського повіту (нині Черкаська область), помер у

Петербурзі, похований у Каневі. Рано залишивши круглим сиротою, скитався по людях, пройшов шлях від кріпака-козачка, солдата до уславленого поета, художника-академіка. Враження дитинства і юності поет узяв за основу автобіографічних творів, написаних у період та після заслання («І виріс я на чужині...», «Якби ви знали, паничі...», «І золотої, й дорогої...», «Мені тринадцятий минало...»), російськомовних повістей «Художник», «Музыант».

Ранній, романтичний період поетичної творчості характеризується тематичним розмаїттям: призначення поезії, місце та роль поета в суспільному житті (вірші «Думи мої, думи мої...», «Перебендя», елегія «На вічну пам'ять Котляревському», послання «До Основ'яненка»); пошуки щастя, конфлікт високої людської мрії та жорсткої дійсності (вірші-думки «Тече вода в синє море...», «Нашо мені чорні брови...»; балади «Причинна», «Тополя»); трагічна доля жінки-матері, зганьбленої паном-поміщиком (соціально-побутові поема «Катерина»); поетизація славного історичного минулого України (історичні поеми «Іван Підкова», «Гамалія», «Гайдамаки», послання «До Основ'яненка»).

У період «трьох літ» Т. Шевченко створив світові шедеври-зразки політичної сатири: «Кавказ», «Наймичка», «Єретик», «І мертвим, і живим...», «Великий льох», «Давидові псалми», поезії «Минають дні, минають ночі...», «Три літа», «Як умру, то поховайте...». У поезії Кобзаря висловлено любов до України, віру в її світле майбутнє.

Художня спадщина Шевченка актуальна в усі часи як для України, так і для світу.

* * *

«На довгий час молодий художник, якому минав тоді шістнадцятий рік, розлучився з рідним краєм. Що ж узяв він звідси із собою в життя?

З малих літ полюбив Тарас природу, красу України і як художник, і як поет відображав її у своїх пізніших творах. Але серед цього земного «раю» життя бідних кріпаків було пеклом. На самому собі, на долі

своїх батьків, братів і сестер пізнав Тарас Григорович, що таке кріпацтво. У своїй багатою пам'яті зберіг він невичерпні скарби усної народної творчості-численні пісні, казки, легенди, перекази. Власне, український фольклор дав йому знання з тих «предметів», яких не було в дяківській «школі»: рідної мови, літератури, історії. З молоком матері за своїв він рідну українську мову, яка згодом стала його літературною мовою. І хоч довелося Шевченкові жити на литовській, російській, казахській землі, він зберіг цю мову до останніх днів свого життя. Разом із тим... він бездоганно володів [російською мовою], писав листи, літературні твори, щоденник. Кріпацьке оточення Шевченка, усна народна творчість формували його соціальну і національну свідомість» (С. Кирилюк).

* * *

«Поява Шевченкового “Кобзаря” 1840 р. у Петербурзі мусить уважатися епохальною датою в розвою українського письменства, другою після “Енеїди” Котляревського. Ся маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої, холодної води, заясніла невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову» (І. Франко).

* * *

«Він був сином мужика — і став володарем у царстві духа.
Він був кріпаком — і став велетнем у царстві людської культури.
Він був самоуком — і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.

Доля переслідувала його в житті, скільки лищ могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в ржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в Бога в зневіру і пессимізм.

Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише посмерті — невмирущу славу і всерозквітачу радість, яку в мільйонів людських сердць все наново збуджуватимуть його твори.

Отаким був і є для нас, українців, Тарас Шевченко» (І. Франко).

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА

(Скорочено)

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив!
Нема Січі; очереті
У Дніпра питаютъ:
«Де-то наши діти ділісь,
Де вони гуляють?»
Чайка скиглить літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім.
На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують;
Питаються у буйного:
«Де наші панують?
Де панують, бенкетують?
Де ви забарілись?
Вернітесь! Дивітесь —
Жита похилились,
Де пásлися ваші коні,
Де тирса шуміла,
Де кров ляха, татарина
Морем червоніла...
Вернітесь! — «Не вернуться! —
Загralо, сказало
Сине море. — Не вернуться,
Навіки пропали!»
Правда, море, правда, сине!
Такая їх доля:
Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля,
Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани!
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить...
Тілько ворог, що сміється...
Сміяся, лютий враже!

Та не дуже, бо все гине —
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чий ми діти.
Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люди, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.
Чи так, батьку отамане?
Чи правду співаю?
(...)
Співай же їм, мій голубе,
Про Січ, про могили,
Коли яку насипали,
Кого положили.
Про старину, про те диво,
Що було, минуло...
Утни, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!
Утни, батьку, орле сизий!
Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу,
Нехай ще раз послухаю,
Як те море грає,
Як дівчина під вербою
Гриця заспіває.
Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,
Поки ляже в чужу землю,
В чужій домовині.

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину,
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай, не знає.
Згадай лихо, та й байдуже...
Минулось... Пропало...
Згадай добрє, — серце в'яне:
Чому не осталось?
Отож гляну та згадаю:
Було, як смеркає,
Защебече на калині —
Ніхто не минає.
Чи багатий, кого доля,
Як мати дитину,
Убирає, доглядає,
Не мине калину.
Чи сирота, що до світа
Встає працювати,
Опиниться, послухає,
Мов батько та мати
Розпитують, розмовляють, —
Серце б'ється, любо...
І світ Божий як Великдень,
І люди як люди!
Чи дівчина, що милого
Щодень виглядає,
В'яне, сохне сиротою,
Де дітись, не знає,
Піде на шлях подивитись,
Поплакати в лози,
Защебече соловейко —
Сохнуть дрібні сльози.
Послухає, усміхнеться,
Піде темним гаєм...
Ніби з милим розмовляла...
А він, знай, співає,
Та дрібно, та рівно, як Бога благає,
Поки вийде злодій на шлях
погулять

З ножем у халяві, — піде руна гаєм,
Піде і замовкне — нашо щебетать?
Запеклу душу злодія не спинить,
Тільки стратить голос, добру
не навчить.
Нехай же лютує, поки сам загине,
Поки безголов'я ворон
прокричить.
Засне долина. На калині
І соловейко задріма.
Повіє вітер по долині —
Пішла дібровою руна,
Руна гуляє, Божа мова.
Встануть сердеги працювати,
Корови підуть по діброві,
Дівчата вийдуть воду брати,
І сонце гляне, — рай та й годі!
Верба сміється, свято скрізь!
Заплаче злодій, лютий злодій.
Було так перш — тепер дивись:
Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину,
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай, не знає.
Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак
щебетав;
Замовк неборака, сиротами кинув
І гори, і море, де перше витав,
Де ватагу пройдисвіта
Водив за собою, —
Все осталось, все сумує,
Як руїни Трої.
Все сумує, — тільки слава
Сонцем засіяла.
Не вмре кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;

Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!
Праведна душа, прийми мою мову
Не мудру, та щиру, прийми, привітай.
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одне слово
Та про Україну мені заспівай.
Нехай усміхнеться серце на чужині,
Хоч раз усміхнеться, дивлячись, як ти
Всю славу козацьку за словом єдиним
Переніс в убогу хату сироти.
Прилинь, сизий орле, бо я одинокий
Сирота на світі, в чужому краю.
Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік — човна не дають.
Згадаю Енея, згадаю родину,
Згадаю, заплачу, як тая дитина.
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.
А може, я й темний, нічого не бачу,
Злая доля, може, по тім боці плаче,
Сироту усюди люде осміють.
Нехай би сміялись, та там море грає,
Там сонце, там місяць ясніше сія,
Там з вітром могила в степу розмовляє,
Там не одинокий був би з нею й я.
Праведна душа, прийми мою мову
Не мудру, та щиру, прийми, привітай.
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одне слово
Та про Україну мені заспівай.

ДУМКА

Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі, дівочі?
Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють.
Серце в'яне, нудить світом,
Як пташка без волі.

Нащо ж мені краса моя,
Коли нема долі?
Тяжко мені сиротою
На сім світі жити;
Свої люде — як чужії,
Ні з ким говорити;
Нема кому розпитати,
Чого плачуть очі;
Нема кому розказати,
Чого серце хоче,

Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує;
Ніхто його не питає,
Не знає, не чує.
Чужі люди не спитають —
Та ѿ нас то питати?
Нехай плаче сиротина,
Нехай літа тратить!
Плач же, серце, плаchte, очі,

Поки не заснули,
Голосніше, жалібніше,
Щоб вітри почули,
Щоб понесли буйнесенькі
За синє море
Чорнявому зрадливому
На лютее горе!

ПРИЧИННА

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підйма.
І блідний місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі
То виринав, то потопав.
Ще треті піvnі не співали,
Ніхто нігде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може, жде козаченька,
Щоб залоскотати.
Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Й сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя опівночи,
Спала ѵиглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіщався вернутися,
Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою покрились

Козацькії очі,
Не вимили біле личко
Слізоньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки з'їли —
Така його доля.
Дарма щоніч дівчинонька
Його виглядає.
Не вернетесь чорнобривий
Та ѿ не привітає,
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже,
Не на ліжко, в домовину
Сиротою ляже!

Така її доля... О Боже мій милий!
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькії очі?.. Прости сироту!
Кого ж її любити? Ні батька,
ні неньки,
Одна, як та пташка в далекім
краю.
Пошли ж ти її долю — вона
молоденька,
Бо люде чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба
любить?
Чи винен той голуб, що сокіл
убив?
Сумує, воркує, білим світом
нудить,

Літає, шукає, дума — заблудив.
Щаслива голубка: високо літає,
Полине до Бога — милого
ппитать.

Кого ж сиротина, кого запитає,
І хто їй розкаже, і хто тес знає,
Де милий ночує: чи в темному
гаю,
Чи в бистрім Дунаю коня напова,
Чи, може, з другою, другую кохає,
Її, чорнобриву, уже забува?
Якби-то далися орлинії крила,
За синім би морем милого
 знайшла;
Живого б любила, другу б
 задушила,
А до неживого у яму б лягла.
Не так серце любить, щоб з ким
 поділиться,
Не так воно хоче, як Бог нам дає:
Воно жить не хоче
 журиться.

«Журись», — каже думка, жалю
 завдає.
О Боже мій милий! така твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить:
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочити.
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм,
Кругом, як в усі, все мовчить.
Аж гульк — з Дніпра
 повиринали

Малії діти, сміючись.
«Ходімо гріться! — закричали. —
Зйшло вже сонце!» (Голі скрізь;
З осоки коси, бо дівчата).

.....
«Чи всі ви тута? — кличе мати. —
Ходім шукати вечерять.
Пограємось, погуляймо
 Та пісеньку заспіваймо:

Ух! Ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.
Місяченку!
Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти:
У нас козак в очереті,
В очереті, в осоці,
Срібний перстень на руці;
Молоденький, чорнобривий,
Знайшли вчора у діброві.
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулятись доволі.
Поки відьми ще літають,
Поки півні не співають,
Посвіти нам... Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить.
Ух! Ух!

Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила».

Зареготались нехрещені...
Гай обізвався; галас, зик,
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба... Нічичирк...
Схаменулись нехрещені,
Дивляться — мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
Ото ж тая дівчиночка,
Що сонна блудила:
Отаку-то їй причину
Ворожка зробила!
На самий верх на гіллячці
Стала... В серце коле!
Подивилася на всі боки
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали;
Взяли її, сердешнью,
Та й залоскотали.
Довго, довго дивовались
На її уроду...

Треті півні: кукуріку! —
Шелеснули в воду.

Зашебетав жайворонок,
Угору леточи;
Закувала зозуленька,
На дубу сидячи;
Зашебетав соловейко —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатар співає.
Чорніє гай над водою,
Де ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;
Пішов шелест по діброві;
Шепчуть густі лози.
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі.
Знати, добре спить, що не чує,
Як кує зозуля,
Що не лічить, чи довго жити...
Знати, добре заснула.

А тим часом із діброви
Козак виїжджає;
Під ним коник вороненський
Насилу ступає.
«Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А може, вже одчинила —
Не мені, другому...
Швидше, коню, швидше, коню,
Поспішай додому!»
Утомився вороненський,
Іде, спотикнеться, —
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
«Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже мицій!
Бач, заснула виглядавши,
Моя сизокрила!»
Кинув коня та до неї:
«Боже ти мій, Боже!»

Кличе її та цілує...
Ні, вже не поможе!
«За що ж вони розлучили
Мене із тобою?»
Зареготавсь, розігнався —
Та в дуб головою!

Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідути,
Як проводжала сина мати,
Як бивсь татарин уночі.
Ідуть — під дубом зелененьким
Кінь замордований стойть,
А біля його молоденький
Козак та дівчина лежить.
Цікаві (нігде правди діти)
Підкралися, щоб ізлякати;
Коли подивляться, що вбитий, —
З перепохону втікати!

Збиралися подруженьки,
Слізоньки втирають;
Збиралися товариши
Та ями копають;
Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони.
Поховали громадою
Як слід, по закону.
Насипали край дороги
Дві могили в житі.
Нема кому запитати,
За що іх убито.
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тій русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

ЛЛЕЯ

«За що мене, як росла я,
Люде не любили?
За що мене, як виростла,
Молодую вбили?
За що вони тепер мене
В палатах вітають,
Царівною називають,
Очей не спускають
З мого цвіту? Дивуються,
Не знають, де діти!
Скажи мені, мій братику,
Королевий Цвіте!»
«Я не знаю, моя сестро».
І Цвіт Королевий
Схилив свою головоньку
Червоно- рожеву
До білого пониклого
Личен'я Лілеї.
І заплакала Лілея
Росою- слізою...
Заплакала і сказала:
«Брате мій, з тобою
Ми давно вже кохаемось,
А я й не сказала,
Як була я людиною,
Як я мордувалась.

Моя мати... чого вона,
Вона все журилась
І на мене, на дитину,
Дивилася, дивилася
І плакала? Я не знаю,
Мій брате єдиний!
Хто ій лихо заподіяв?
Я була дитина,
Я гралася, забавлялася,
А вона все в'яла,
Та нашого злого пана
Кляла-проклинала.
Та й умерла... А мене пан
Взяв догодувати.
Я виростла, викохалася
У білих палатах.

Я не знала, що байстрия я,
Що його дитина.
Пан поїхав десь далеко,
А мене покинув.
І прокляли його люде,
Будинок спалили...
А мене, не знаю за що,
Убити не вбили,
Тілько мої довгі коси
Остригли, накрили
Острижену ганчіркою.
Та ще й реготались.
Жиди навіть нечистії
На мене плювали.
Отаке-то, мій братику,
Було мені в світі.
Молодого, короткого
Не дали дожити
Люде віку. Я умерла
Зимою під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині,
Цвітом білим, як сніг, білим!
Аж гай звеселила.
Зимою люде... Боже мій!
В хату не пустили.
А весною, мов на диво,
На мене дивились.
А дівчата заквітчались
І почали звати
Лілеєю-снігоцвітом;
І я процвітати
Стала в гаї, і в теплиці,
І в білих палатах.
Скажи ж мені, мій братику,
Королевий Цвіте,
Нащо мене Бог поставив
Цвітом на сім світі?
Щоб людей я веселила,
Тих самих, що вбили
Мене й матір?.. Милосердий
Святий Боже, милий!»
І заплакала Лілея,

А Цвіт Королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву

На білес пониклес
Личенько Лілеї.

ГАЙДАМАКИ

Все йде, все минає —
 і краю немає,
Куди ж воно ділось?
 Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого
 не знає.
Живе... умирає... Одно зацвіло,
 А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше
 вставало,
І зорі червоні, як перше плили,
 Попливуть і потім, і ти, білолицій,
По синьому небу вийдеш погулять,
 Вийдеш подивитися в жолобок,
 криницю
І в море безкрає, і будеш сіять,
 Як над Вавилоном, над його
 садами,
І над тим, що буде з нашими
 синами;
Ти вічний без краю!..
 Люблю розмовляти,
Як з братом, з сестрою,
 розмовляти з тобою,
Співати тобі думу,
 що ти ж напшептаєш.
(...)
Сини мої! орли мої!
Летіть в Україну, —
Хоч і лихо зострінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,
Не дастъ погибати,
А тут... а тут... Тяжко, діти!
Коли пустятъ в хату,
То, зострівши, насміються —
Такі, бачте, люди:
Все письменні, дрюковані,

Сонце навіть гудять:
«Не відтіля, — каже, — сходить,
Та не так і світить,
Отак, — каже, — було б треба...»
Що маєш робити?
Треба слухать, може, й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали...
Розумні, та й годі!
А що ж на вас вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують
Та й кинуть під лаву.
«Нехай, — скажуть, —
 спочивають,
Поки батько встане
Та розкаже по-напому
Про свої гетьмані.
А то дурень розказує
Мертвими словами
Та якогось-то Ярему
Веде перед нами
У постолах. Дурень! дурень!
Били, а не вчили.
Од козацтва, од гетьманства
Високі могили —
Більш нічого не осталось,
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці співають.
Дарма праця, пане-брате:
Коли хочеш грошей
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радость нашу,
Султан, паркет, шпори, —
От де слава! А то співа:
«Грає синє море»,
А сам плаче, за тобою

I твоя громада
У сіряках!..» Правда, мудрі!
Спасибі за раду.
Теплий кожух, тілько шкода
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте... кричіть собі,
Я слухать не буду
Ta й до себе не покличу:
Ви розумні люди —
A я дурень; один собі
У моїй хатині
Заспіваю, зарідаю,
Як мала дитина.
Заспіваю — море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю — розвернулась
Висока могила,
Aж до моря запорожці
Степ широкий вкрили.
Отамани на вороних
Перед бунчуками
Вигравають... A пороги
Меж очеретами
Ревуть, стогнуть, розсердились,
Щось страшне співають.
Послухаю, пожурюся,
У старих спитаю:
«Чого, батьки, сумуєте?»
«Невесело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна...»
I я плачу. A тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами
I гетьмані — всі в золоті,
У мою хатину
Прийшли, сіли коло мене
I про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будували,

Як козаки на байдаках
Пороги минали,
Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі
Ta як, люльки закутивши
В Польщі на пожарі,
В Україну верталися,
Як бенкетували.
«Грай, кобзарю, лий,
шинкарю!»
Козаки гукали.
Шинкар знає, наливає
I не схаменеться;
Кобзар вшкварив, а козаки —
Aж Хортиця гнеться —
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають;
Кухоль ходить, переходить,
Tak i висихає.
«Гуляй, пане, без жупана,
Гуляй, вітре, полем,
Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
Поки встане доля».
Взявшись в боки, навприсідки
Парубки з дідами.
«Отак, діти! добре, діти!
Будете панами»,
Отамани на бенкеті,
Неначе на раді,
Похожають, розмовляють;
Вельможна громада
Не втерпіла, ударила
Старими ногами.
A я дивлюсь, поглядаю,
Сміюся слізами.
Дивлюся, сміюся, дрібні утираю, —
Я не одинокий, є з ким
в світі жити;
У моїй хатині, як в степу безкрайм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить,
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Tихесенко Гриця дівчина співає —
Я не одинокий, є з ким
вік дожить.

От де мое добро, гроші,
От де моя слава,
А за раду спасибі вам,
За раду лукаву.
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб виливати журбу, сльози.
Бувайте здорові,

Піду синів випровожатъ
В далеку дорогу.
Нехай ідуть — може, найдуть
Козака старого,
Що привіта моїх діток
Старими сльозами.
Буде з мене. Скажу ще раз:
Пан я над панами.
(...)

ІНТРОДУКЦІЯ

Характеристика політичного стану в суспільстві, розкриття причин повстання.

ГАЛАЙДА

Знайомство з наймитом Яремою, його коханою дівчиною Оксаною.

КОНФЕДЕРАТИ

«Одчиняй, проклятий живе!
Бо будеш битий... Одчиняй!
Ламайте двері, поки вийде
Старий паскуда!»
 «Постривай!
Стривайте, зараз!»
 «Нагаями
Свиняче ухо! Жартувать,
Чи що, ти хочеш?»
 «Я? З панами?
Крий Боже! Зараз, дайте встать,
Ясновельможні
 (нишком — свині)».
«Пане полковнику, ламай!»
Упали двері... А нагай
Малює вздовж жидівську спину.
«Здоров, свине, здоров, живе,
Здоров, чортів сину!»
Та нагаєм, та нагаєм.
А жив зогнув спину:
«Не жартуйте, мості-пане!»
«Добривечір в хату!
Ще раз шельому! ще раз!.. Годі!
Вибачай, проклятий!
Добривечір! А де дочка?»

«Умерла, панове».
«Лжеш, Іудо! Нагаями!»
Посипались знову.
«Ой паночки-голубчики,
Єй-богу, немає!»
«Брешеш, шельмо!»
 «Коли брешу,
Нехай Бог карає!»
«Не Бог, а ми. Признавайся!»
«Нащо б мав ховати,
Якби жива? Нехай, Боже,
Щоб я був проклятий!..»
«Ха-ха-ха-ха!.. Чорт, панове,
Літаню співає.
Перехрестись!»
 «Як же воно?
Далебі, не знаю».
«Отак, дивись...»
 Лях хреститься,
А за ним Іуда.
«Браво! браво! Охрестили.
Ну, за таке чудо
Могоричу, мості-пане!
Чуєш, охрещений?
Могоричу!»

«Зараз, зараз!»
Ревутъ, мов скажені,
Ревутъ ляхи, а поставець
По столу гуляє.
«Єще Польща не згінела!» —
Хто куди гукає.
«Давай, жиде!»

Охрещений
Із льюху та в хату,
Знай, шмigляє, наливає,
А конфедерати,
Знай, гукають: «Жиде, меду!»
Жид не схаменеться.
«Де цимбали? Грай, псявіро!»
Аж корчма трясеться —
Краков'яка оддирають,
Вальса та мазура.
І жид гляне, та нищечком:
«Шляхетська натура!»
«Добре, годі! Тепер співай!»
«Не вмію, ей-богу!»
«Не божись, собача шкуро!
«Яку ж вам? Небогу?

Була собі Гандзя,
Каліка-небога,
Божилася,
Молилася,
Що болілі ноги;
На панщину не ходила,
А за парубками
Тихесенько,
Гарнесенько,
Поміж бур'янами».

«Годі! годі! Це погана:
Схизмати співають».
«Якої ж вам? Хіба оцю?
Стривайте, згадаю...

Перед паном Хведором
Ходить жид ходором,
І задком,
І передком

Перед паном Хведірком».
«Добре, годі! Тепер плати!»
«Жартуєте, пане:
За що платити?»
«Що слухали.
Не кривись, поганий!
Не жартуєм. Давай гроши!»
«Де мені їх взяти?
Ні шеляга; я панською
Ласкою багатий».
«Лжеш, собако! Признавайся!
Анute, панове,
Батогами!»
Засвистіли,
Хрестять Лейбу знову.
Періщили, періщили,
Аж пір'я летіло...
«Ей же богу, ні шеляга!
Їжте мое тіло!
Ні шеляга! Гвалт! Рятуйте!»
«Ось ми порятуєм».
«Постривайте, я щось скажу».
«Почуєм, почуєм,
Та не бреши, бо, хоч здохни,
Брехня не поможе».
«Ні, в Вільшаній...»
«Твої гроши?»

«Moї.. ховай Боже!
Ні, я кажу, що в Вільшаній...
Вільшанські схизмати
По три сем'ї, по чотири
Живуть в одній хаті».
«Ми це знаєм, бо ми самі
Їх так очухрали».
«Та ні, не те... вибачайте...
Щоб лиха не знали,
Щоб вам гроши приснилися...
Бачте, у Вільшаній
У костьолі... у титаря...
А дочка Оксана!
Ховай Боже! Як панночка!
Що-то за хороше!
А червінців! хоч не його,
Так що? Аби гроши».

«Аби гроші, однаково!
Правду Лейба каже;
А щоб певна була правда,
Нехай шлях покаже.
Одягайся!»
Поїхали
Ляхи у Вільшану.

Один тілько під лавою
Конфедерат п'янний
Не здужа встать, а курника,
П'янний і веселий:
«My żyjemy, my żyjemy,
Polska nie zginęła».

ТИТАР

«У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
Вийди, серденко, —
Я виглядаю;
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь, голубко,
Та поворкуєм,
Та посумуєм;
Бо я далеко
Сю ніч мандрюю.
Виглянь же, пташко,
Мое серденко,
Поки близенько,
Та поворкуєм...
Ох, тяжко, важко!»
Отак, ходя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає; а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють; серед неба
Горить білолицій;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
Ледве-ледве ходить,
Не дивиться, не слухає...
«Нашо мені врода,
Коли нема долі, нема талану!
Літа молодії марно пропадуть.

Один я на світі без роду, і доля —
Стеблина-билина на чужому полі.
Стеблину-билину вітри рознесуть:
Так і мене люди не знають, де діти.
За що ж одцурались?
Що я сирота.
Одно було серце,
одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась».
І хлинули слози.
Поплакав сердега, утер рукавом.
«Оставайсь здорована. В далекій
дорозі
Найду або долю, або за Дніпром
Ляжу головою... А ти не
заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карі очі, ті очі козачі,
Що ти цілуvalа, серденко мое!
Забудь мої слози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася;
другого шукай;
Я тобі не пара; я в сірій свитині,
А ти титарівна. Кращого вітай,
Вітай, кого знаєш... Така моя
доля.
Забудь мене, пташко, забудь,
не журись.
А коли почуєш, що на чужім полі
Поляг головою, — нишком
помолись.
Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помолися!»
Та й заплакав сіромаха,
На кий похилившись,

Плаче собі тихесенько...
Шелест!.. Коли гляне:
Попід гаєм, мов ласочка,
Крадеться Оксана.
Забув, побіг, обнялися.
«Серце!» — та й зомліли.
Довго-довго тільки — «серце» —
Та й знову німіли.
«Годі, пташко!»

 «Ще трошечки,
Ще... ще... сизокрилий!
Вийми душу!.. ще раз... ще раз...
Ох, як я втомилася!»
«Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла!»
Послав світку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.
«Сідай же й ти коло мене».
Сів, та й обнялися.
«Серце мое, зоре моя,
Де це ти зоріла?»
«Я сьогодні забарилася:
Батько занедужав;
Коло його все поралась...»
«А мене й байдуже?»
«Який-бо ти, ей же богу!»
І слози блиснули.
«Не плач, серце, я жартую».
«Жарти!»
 Усміхнулась,
Прихилилась головкою
Та й ніби заснула.
«Бач, Оксано, я жартую,
А ти й справді плачеш.
Ну, не плач же, глянь на мене:
Завтра не побачиш.
Завтра буду я далеко,
Далеко, Оксано...
Завтра вночі у Чигрині
Свячений достану.
Дасть вій мені срібло-злото,
Дасть він мені славу;
Одягну тебе, обую,
Посажу, як паву,
На дзиглику, як гетьманшу,

Та й дивитись буду;
Поки не вмру, дивитимусь».
«А може, й забудеш?
Розбагатієш, у Київ
Поїдеш з панами,
Найдеш собі шляхтяночку,
Забудеш Оксану!»
«Хіба краща є за тебе?»
«Може, й є — не знаю».
«Гнівиш Бога, мое серце:
Кращої немає
Ні на небі, ні за небом,
Ні за синім морем
Нема кращої за тебе!»
«Що се ти говориш?
Схаменися!»

 «Правду, рибко!»
Та й знову, та й знову.
Довго вони, як бачите,
Меж мови-розмови
Цілувались, обнімались
З усієї сили;
То плакали, то божились,
То ще раз божились.
Їй Ярема розказував,
Як жить вони будуть
Укупочці, як золото
І долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
Як він буде панувати,
Коли не загине.
Аж обридло слухаючи,
Далебі, дівчата!
«Ото який! Мов і справді
Обридло!»

 А мати
Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаєте, —
Гріха на всю губу!
 Тоді, тоді... Та цур йому,
А дуже цікаве!
А надто вам розказати би,
Як козак чорнявий

Під вербою, над водою,
Обнявши, сумує;
А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує;
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
«Серце мое, доле моя!
Соколе май милий!
Мій!..» — Аж верби
нагиналися

Слухать тую мову.
Ото мова! Не розкажу,
Мої чорноброві,
Не розкажу против ночі,
А то ще присниться.
Нехай собі розійдуться
Так, як ізійшлися, —
Тихесенько, гарнесенько,
Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні слози,
Ні щирі козачі.
Нехай собі... Може, ще раз
Вони на сім світі
Зострінуться... Побачимо...

А тим часом світить
З усіх вікон у титаря.
Що-то там твориться?
Треба глянути та розказати...
Бодай не дивиться!
Бодай не дивитись,
бодай не казати!
Бо за людей сором,
бо серце болить.
Гляньте, подивіться:
то конфедерати,
Люде, що зібрались волю
боронити
Боронять, прокляти...
Будь проклята мати.
І день, і година, коли понесла,
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря
в хаті
Пекельній діти.

У печі пала
Огонь і світить на всю хату,
В кутку собакою дрижить
Проклятий жид; конфедерати
Кричать до титаря: «Хоч жити?
Скажи, де гроші?»

Той мовчить.
Налигачем скрутили руки,
Об землю вдарили — нема,
Нема ні слова.

«Мало муки!
Давайте приску! Де смола?
Кропи його! Отак! Холоне?
Мерщій же приском посипай!
Що? скажеш, шельмо?..

I не стогне!
Завзята бестія! Стривай!
Насипали в халяви жару...
«У тім'я цвяшок закатай!»
Не витерпів святої кари,
Упав сердега. Пропадай,
Душа, без сповіді святої!
«Оксано, дочко!» — та й умер.
Ляхи задумалися, стоя,
Хоч і запеклі.

«Що ж тепер?
Панове, ради! Поміркуєм,
Тепер з ним нічого робить,
Запалим церкву!»

«Гвалт! рятуйте!
Хто в Бога вірує!» — кричить
Надворі голос єсили.
Ляхи зомліли. «Хто такий?»
Оксана в двері: «Вбили! вбили!»
Та й пада крижем. А старший
Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшли. Сам позаду,
Бере зомлілую...

Де ж ти,
Яремо, де ти? подивися!
А він, мандруючи, співа,
Як Наливайко з ляхом бився.
Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана.

Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають та й замовчать.
Біліє місяць; люде сплять,
І титар спить... Не рано встане:
Навіки, праведний, заснув.

Горіло світло, погасало,
Погасло...
Мертвий мов здригнув.
І сумно-сумно в хаті стало. (...)

СВЯТО В ЧИГИРИНІ

Туга поета за гетьманським ладом в Україні; гайдамаки зібралися в Чигирині перед повстанням освятити ножі; елементи драматичного твору (полілоги старшин, запорожця, кобзаря, гайдамаків).

ТРЕТИ ПІВНІ

Початок загальнонародного повстання («Гомоніла Україна, // Довго гомоніла»); Ярема вирушає в гайдамаки.

ЧЕРВОНИЙ БЕНКЕТ

Розгортання повстання («Задзвонили в усі дзвони // По всій Україні; // Закричали гайдамаки: “Гине шляхта, гине!”»); Ярема дізнається про смерть титара й полон Оксани, записується в гайдамаки, тужить за коханою.

ГУПАЛІВЩИНА

Загальнонародний характер повстання; Ярема з гайдамаками мандрує повстанською Україною; зустріч із підлітком з Керелівки.

БЕНКЕТ У ЛИСЯНЦІ

Гонта і Залізняк на чолі повстання; жорстока помста гайдамаків («Кари ляхам, кари!»); бенкет серед трупів; зустріч із Лейбою, який показує, де Оксана; Ярема рятує Оксану.

ЛЕБЕДИН

«Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю.
Батька ляхи замучили,
А мене... боюся,
Боюсь згадать, моя сиза...
Узяли з собою,
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилася, я плакала,

Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла...
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
Що побачу знову, —
Вдвоє, втроє б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!

Може, я грішила,
Може, Бог за те й карає,
Що я полюбила —
Полюбила стан високий
І карі очі —
Полюбила, як уміла,
Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька
Молилася в неволі —
Ні, бабусю, а за його,
За милого, долю.
Карай, Боже! Твою правду
Я витерпіть мушу.
Страшно сказати: я думала
Занапастить душу.
Якби не він, може б... може,
І занапостила.
Тяжко було! Я думала:
«О Боже мій милий!
Він сирота — хто без мене
Його привітає?
Хто про долю, про недолю,
Як я, розпитає?
Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
Добре слово скаже?»
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:
«Я сирота: без матері,
Без батька осталась,
І він один на всім світі,
Один мене любить;
А почус, що я вбилась,
То й себе погубить».
Так я думала, молилася,
Ждала, виглядала:
«Нема його, не прибуде,
Одна я осталась...»
Ta й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,
Зажурилась.

«Бабусенько!
Скажи мені, де я?»
«В Лебедині, моя пташко,

Не вставай: ти хвора».
«В Лебедині! Чи давно я?»
«Ба ні, позавчора».
«Позавчора?.. Стривай, стривай...
Пожар над водою...
Жид, будинок, Майданівка...
Зовуть Галайдою...»
«Галайдою Яремою
Себе називає
Той, що привіз...»
«Де він, де він?
Тепер же я знаю!..»
«Через тиждень обіцяється
Прийти за тобою».
«Через тиждень! через тиждень!
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася
Лихая година!
Той Галайда — мій Ярема!..
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила — кати ляхи
Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайду.
Знають вони, знають,
Хто такий, і відкіля він,
І кого шукає!..
Мене шукав, мене нашов.
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як весело на світі,
Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько...
Ще три дні осталось.
Ох, як довго!..
Загрібай, мамо, жар, жар,
Буде тобі дочки жаль, жаль...
Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,
Чи весело?»
«Я тобою,
Пташко, веселюся».
«А чом же ти не співаєш?»

«Я вже одспівала...»

Задзвонили до вечерні;
Оксана осталась,
А черниця, помолившись,
В храм пошкандибала.

Через тиждень в Лебедині
У церкві співали:
Iсаія, ликуй! Вранці
Ярему вінчали;
А ввечері мій Ярема
(От хлопець звичайний!),
Щоб не сердитъ отамана,
Покинув Оксану:

Ляхів кінча; з Залізняком
Весілля справляє
В Уманщині, на пожарах.
Вона виглядає —
Виглядає, чи не ѹде
З боярами в гості —
Перевезти із келії
В хату на помості.

Не журися, сподівайся
Та Богу молися.
А мені тепер на Умань
Треба подивитись.

ГОНТА В УМАНІ

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи:
«Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі».

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селях голі плачуть діти —
Батьків немає. Шелестить
Пожовклє листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;
Нігде не чути людської мови;
Тільки звір виє по селу,
Гризучи трупи. Не ховали,
Вовків ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі...
Не спинила хуртовина
Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зострічають...
Рай, та й годі! А для кого?
Для людей. А люде?

Не хотять на його ѹ глянути,
А глянути — огудяТЬ.
Треба кров'ю домальовать,
Освітить пожаром:
Сонця мало, ряstu мало
І багато хмари.
Пекла мало!.. Люде, люде!
Коли то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люде!

Не спинила весна крові,
Ні зlostі людської.
Тяжко глянути; а згадаєм —
Так було і в Трої.
Так і буде.

Гайдамаки
Гуляють, карають;
Де пройдуть — земля горить,
Кров'ю підплыває.
Придбав Максим собі сина
На всю Україну.
Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.
Максим ріже, а Ярема
Не ріже — лютує:

З ножем в руках, на пожарах
І днює й ночує.
Не милує, не минає
Нігде ні одного;
За титаря ляхам платить,
За батька святого;
За Оксану... Та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізняк: «Гуляй, сину,
Поки доля встане!
Погуляєм!»

Погуляли —

Купою на купі
Од Києва до Умані
Лягли ляхи трупом.

Як та хмара, гайдамаки
Умань обстутили
Опівночі; до схід сонця
Умань затопили;
Затопили, закричали:
«Карай ляха знову!»
Покотились по базару
Кінні *narodowi*;
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас. На базарі,
Як посеред моря
Кровавого, стойть Гонта
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: «Добре, діти!
Отак іх, проклятих!»
Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза езуїта
І двох хлопців. «Гонто, Гонто!
Оце твої діти.
Ти нас ріжеш — заріж і їх:
Вони католики.
Чого ж ти став? Чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх, бо виростуть,
То тебе заріжуть...»
«Убийте пса! а собачат
Своєю заріжу.
Клич громаду. Признавайтесь:

Що, ви католики?»
«Католики... бо нас мати...»
«Боже мій великий!
Мовчіть, мовчіть! Знаю, знаю!»
Зібралась громада.
«Мої діти — католики...»
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору,
Панове громадо!
Я присягав, брав свячений
Різать католика.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ви ляха не ріжете?...»
«Будем різать, тату!»
«Не будете! не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католиками;
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга». Махнув ножем —
І дітей немає!
Попадали зарізані.
«Тату! — белькотали. —
Тату, тату... ми не ляхи!
Ми...» — та й замовчали.
«Поховать хіба?»
«Не треба!

Вони католики.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матір не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила?..
Ходім, брате!»

Взяв Максима,
Пішли вздовж базару

I обидва закричали:
«Кари ляхам, кари!»
І карали: страшно, страшно
Умань запалала.
Ні в будинку, ні в костильолі,
Нігде не осталось,
Всі полягли. Того лиха
Не було ніколи,
Що в Умані робилося.
Базиліан школу,
Де учились Гонти діти,
Сам Гонта руйнує:
«Ти поїла моїх діток! —
Гукає, лютує. —
Ти поїла невеликих,
Добру не навчила!..
Валіть стіни!»

Гайдамаки

Стіни розвалили —
Розвалили, об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.
До самої ночі ляхів мордували;
Душі не осталось. А Гонта
кричить:
«Де ви, людоїди?
Де ви поховались?
З'їли моїх діток, — тяжко мені
жити!
Тяжко мені плакать!
ні з ким говорить!
Сини мої любі, мої чорнобриві!
Де ви поховались? Крові мені,
крові!
Шляхетської крові, бо хочеться
пити,
Хочеться дивитись, як вона
чорніє,
Хочеться напитись... Чом вітер
не віє,
Ляхів не навіє?.. Тяжко мені
жити!
Тяжко мені плакать! Праведній
зорі!

Сховайтесь за хмару; я вас не
займав,
Я дітей зарізав!.. Горе мені, горе!
Де я прихилюся?»

Так Гонта кричав,
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи:
Де що запопали, страви нанесли
І сіли вечерять. Остатня кара,
Остатня вечера!

«Гуляйте, сини!
Пийте, поки п'ється,
бийте, поки б'ється! —
Залізняк гукає. — Ану, навісний,
Ушквар нам що-небудь,
нехай земля гнеться,
Нехай погуляють мої козаки!»

І кобзар ушкварив:

«А мій батько орандар,
Чоботар;
Моя мати пряха
Та сваха;
Брати мої, соколи,
Привели
І корову із діброви,
І намиста нанесли.
А я собі Христя
В намисті,
А на лиштві листя
Та листя,
І чоботи і підкови,
Вийду вранці до корови,
Я корову напою,
Подою,
З паробками постою,
Постою.

Ой гоп по вечері,
Замикайте, діти, двері,
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!»

Всі гуляють. А де ж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п'є з козаками?

Чому не співає?
Нема його; тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи.
А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
Став; розрива купу
Ляхів мертвих: шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа,
Криється в пожарі
За костьолом. Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх,
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховає
І як Гонта плаче.
Виніс в поле, геть од шляху;
Свячений виймає,
І свяченим копа яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить.
Неначе сплять одягнені.
Чого ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде
Або скарб ховає?
Аж труситься. Із Умані
Де-де чуть — гукають
Товариші гайдамаки:
Гонта мов не чує,
Синам хату серед степу
Глибоку будує.
Та й збудував. Бере синів,
Кладе в темну хату,
Й не дивиться, ніби чує:

«Ми не ляхи, тату!»,
Поклав обох; із кишені
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі
Розкрив, ще раз подивився...
Тяжко-важко плаче:
«Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивітесь: ви за неї
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?
Доле моя, доле!
Доле моя нещаслива!
Що ти наробила?
Нащо мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
Нехай вони б поховали,
А то я ховаю».
Поцілував, перехрестив,
Покрив, засипає:
«Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
Сука мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти.
Та благайте, просіть Бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий.
Просіть, сини! Я прощаю,
Що ви католики».
Зрівняв землю, покрив дерном,
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
«Спочивайте, виглядайте,
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде.

І мене вб'ють... коли б швидче!
Та хто поховає?
Гайдамаки!.. Піду ще раз,
Ще раз погуляю!..»

Пішов Гонта похиливши;
Іде, спотикнеться,

Пожар світить; Гонта гляне,
Гляне — усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався.
Утер очі... Тілько мріє
В диму, та й сховався. (...)

ЕПІЛОГ

Наслідки повстання; основне джерело написання поеми — народні передкази; долі керівників повстання — за народною версією.

КАВКАЗ

Искреннему моему Якову де Бальмену

Кто дастъ главъ моѣй воду,
И очестъ моимъ источникъ слезъ,
И плачуся и день, и нощь, о побиѣнныхъ...

Иеремии. Глава 9, стих 1

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день Божий добре ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові —
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.
Не понесе слави Бога,
Великого Бога.

Не нам на прою з Тобою стати!
Не нам діла Твої судити!
Нам тілько плакать, плакать,
плакать,
І хліб насущний замісить
Кровавим потом і сльозами.

Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить.
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений?
І нам даси жити!
Ми віруєм Твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! встане воля!
І Тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.
А поки що течуть ріки,
Кровавії ріки!

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.

Отам-то милостивії ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало

З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерних гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріki — море розлилось,
Огненнє море! Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псалям,
І нашим батюшкам-царям
Слава.

І вам слава, сині гори,
Кригою окути.
І вам, лицарі велики,
Богом не забуті.
Борітесь — поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!

Чурек і сакля — все твоє;
Воно не прошене, не дане,
Ніхто й не возьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.
А в нас!.. На те письменні ми,
Читаєм Божій глаголі!..
І од глибо[ко]ї тюрми
Та до високого престола —
Усі ми в золоті і голі.
До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!
Нам тілько *сакля* очі коле:
Чого вона стойть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! Чом ви нам
Платить за сонце не повинні!
Та й тілько ж то! Ми не погане,
Ми настоящі християне,
Ми малим ситі!.. А зате!
Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа, як на те —

Одна Сибір неісходима,
А тюром! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує! У нас
Святую Біблію читає
Святий чернець і научає,
Що цар якийсь-то свині пас
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив. Тепер на небі.
От бачите, які у нас
Сидять на небі! Ви ще темні,
Святым хрестом не просвіщенні,
У нас навчіться!.. В нас дери,
Дери та дай,
І просто в Рай,
Хоч і рідню всю забери!
У нас! чого то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французв лаєм. Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких,
Таки хрещених... *но простих*.
Ми не гішпани; крий нас Боже,
Щоб крадене перекупатъ,
Як ті жиди. Ми по закону!..
По закону апостола
Ви любите брата!
Суеслови, лицеміри,
Господом прокляті.
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!
Та й лупите по закону
Дочці на кожушок,
Байстрюкові на придане,
Жінці на патинки.
Собі ж на те, що не знають
Ні діти, ні жінка!

За кого ж Ти розіп'явся,
Христе, Сине Божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з Тебе насміялись?
Воно ж так і сталось.

А за її ката довелось пролити
Кров добру, не чорну.
Довелось запить
З московської чаші московську
отруту!
О друже мій добрий!
друже незабутий!
Живою душою в Україні витай,
Літай з козаками
понад берегами,
Розкриті могили в степу назирай.
Заплач з козаками дрібними
сьозами
І мене з неволі в степу виглядай.
А поки що мої думи,
Моє люте горе
Сіяниму — нехай ростуть
Та з вітром говорять.
Вітер тихий з України
Понесе з росою
Мої думи аж до тебе!..
Братньою сльозою
Ти їх, друже, привітаєш,
Тихо прочитаєш...
І могили, степи, море,
І мене згадаєш.

Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.
Над землею летять літа,
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
Високі могили —
Твоя слава... і про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
Де ти стояв? чого стояв?
І на сміх не скаже!!

А дітям надію в степу oddala.

А надію...

Вітер по полю розвіяв,

Хвиля морем рознесла.

Нехай же вітер все розносить
На неокраїнім крилі,
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі.

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний,
Проспав єси степи, ліси
І всю Україну.

Спи ж, повитий жидовою,
Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Підростуть, гетьмані.
Помолившись, і я б заснув...

Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.
Не рвіть, думи, не паліте,
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Мое тихе слово.

Може, викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло. —
І в тяжкі упруги...
Може, зорю переліг той,

А на перелозі...

Я посію мої слози,

Мої щирі слози.

Може, зійдуть, і виростуть
Ножі обояндні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне...
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

Може... може... а меж тими
Меж ножами рута
І барвінок розів'ється —
І слово забуте,
Мое слово тихо-сумне,
Богобоязливе,
Згадається — і дівоче
Серце боязливе
Стрепенеться, як рибонька,
І мене згадає...
Слово мое, слози мої,
Раю ти мій, раю!

Спи, Чигрине, нехай гинуть
У ворога діти,
Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі.

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ

(Містерія)

(Скорочено)

Положиль еси нась [поношені] состідомъ
нашымъ, подражненіе и поруганіе сущымъ
окресть нась. Положиль еси нась въ
притчу во языцъхъ, покиванію главы въ
людехъ.

Псалом 43, ст. 14 и 15

Як сніг, три пташечки летіли
Через Суботове і сіли
На похиленому хресті
На старій церкві. «Бог простить:

Ми тепер душі, а не люди,
А відціля видніше буде,
Як той розкопуватимуть льох.
Коли б вже швидче розкопали,

Тойді б у Рай нас повпускали,
Бо так сказав Петрові Бог:
“Тойді у Рай іх повпускаеш,
Як все москаль позабирає,
Як розкопа великих льох”».

I

Як була я людиною,
То Прісцею звалась;
Я отутечки родилася,
Тут і виростала,
Отут, було, на цвінтари
Я з дітьми гуляю
І з Юруsem-гетьманенком
У піжмурки граєм.
А гетьманша, було, вийде
Та й кликне в будинок,
Онде клуня. А там мені
І фіг, і родзинок —
Всього мені понадає
І на руках носить...
А з гетьманом як приїду
Із Чигрина гости,
То це й шлють, було, за мною.
Одягнуть, обуть,
І гетьман бере на руки,
Носить і цілус.
Отак-то я в Суботові
Росла, виростала!
Як квіточка; і всі мене
Любили й вітали.
І ні кому я нічого,
Ніже злого слова,
Не сказала. Уродлива
Та ще й чорноброда.
Всі на мене залиялись
І сватати стали,
А у мене, як на тее,
Й рушники вже ткалися.
От-от була б подавала,
Та лихо зустріло!
Вранці-рано, в Пилипівку,
Якраз у неділю,
Побігла я за водою...

Вже й криниця тая
Замуліла і висохла!
А я все літаю..
Дивлюсь — гетьман з старшиною.
Я води набрала
Та вповні шлях і перейшла;
А того й не знала,
Що він ішав в Переяслов
Москві присягати!..
І вже ледви я, наледви
Донесла до хати
Оту воду... Чом я з нею
Відер не побила!
Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла
Тію клятою водою!
От за що караюсь,
От за що мене, сестрички,
І в Рай не пускають.

II

А мене, мої сестрички,
За те не впустили,
Що цареві московському
Коня напоїла
В Батурині; як він ішав
В Москву із Полтави.
Я була ще недолітком,
Як Батурин славний
Москва вночі запалила,
Чечеля убила,
І малого, і старого
В Сеймú потопила.
Я меж трупами валялась
У самих палатах
Мазепиних... Коло мене
І сестра, і мати
Зарізані, обнявшися,
Зо мною лежали;
І насилиу-то, насилиу
Мене одірвали
Од матері неживої.
Що вже я просила

III

Московського копитана,
Щоб і мене вбили.
Ні, не вбили, а пустили
Москалям на грище!
Насилу я схovalася
На тім пожарищі.
Одна тілько й осталася
В Батурині хата!
І в тій хаті поставили
Царя ночувати,
Як вертавсь із-під Полтави.
А я йшла з водою
До хатини... а він мені
Махає рукою.
Каже коня напоїти,
А я й напоїла!
Я не знала, що я тяжко,
Тяжко согрішила!
Ледве я дійшла до хати,
На порозі впала.
А назавтра, як цар вийшов,
Мене поховали
Та бабуся, що осталась
На тій пожарині,
Та ще й мене привітала
В безверхій хатині.
А назавтра й вона вмерла
Й зотліла у хаті,
Бо ні кому в Батурині
Було поховати.
Уже й хату розкидали
І сволок з словами
На угілля попалили!..
А я над ярами
І степами козацькими
І досі літаю!
І за що мене карають,
Я й сама не знаю?
Мабуть, за те, що всякому
Служила, годила...
Що цареві московському
Коня напоїла!..

А я в Каневі родилася.
Ще й не говорила,
Мене мати ще сповиту
На руках носила,
Як їхала Катерина
В Канів по Дніпрові.
А ми з матір'ю сиділи
На горі в діброві.
Я плакала; я не знаю,
Чи істі хотілось,
Чи, може, що в маленької
На той час боліло.
Мене мати забавляла,
На Дніпр поглядала;
І галеру золотую
Мені показала,
Мов будинок. А в галері
Князі, і всі сіли,
Воєводи... і меж ними
Цариця сиділа.
Я глянула, усміхнулась...
Та й духу не стало!
Й мати вмерла, в одній ямі
Обох поховали!
От за що, мої сестриці,
Я тепер караюсь,
За що мене на митарство
Й досі непускають.
Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця!..
Скажіте, сестриці?

«Смеркається. Полетимо
Ночувати в Чуту.
Як що буде робитися,
Відтіль буде чути».
Схопилися, білесенькі,
І в ліс полетіли,
І вкупочці на дубочку
Ночувати сіли.

(...) Стойть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало;
Москалики, що заздріли,
То все очухрали.
Могили вже розривають
Та грошей шукають,
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають.
Що й за труди не находять!
Отак-то, Богдане!
Занапастив еси вбогу
Сироту Україну!
За те ж тобі така й дяка.
Церков-домовину
Нема кому полагодить!!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою

Ляха задавила!
Байстрюки Єкатерини
Сараною сіли.

Отаке-то, Зіновію,
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже.
Кажуть, бачиш, що все-то те
Таки й було наше,
Що вони тілько наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може, й справді!
Нехай і так буде!
Так сміються ж з України
Сторонній люди!
Не смійтесь, чужі люди!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

СОН

(Комедія)
(Скорочено)

Духъ истины, его же міръ
не можетъ прѣяти, яко не видѣть
его, ниже знаетъ его.

Іоанна, глава 14, стих 17

У всякого своя доля
І свій шлях широкий,
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.
Той тузами обирає

Свати в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата.
А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка, підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазурі в печінки, —

І не благай: не вимолять
Ні діти, ні жінка.
А той, щедрий та розкошний,
Все храми мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..
А братія мовчить собі,
Витрішивши очі!
Як ягнята: «Нехай, — каже, —
Може, так і треба». —
Так і треба! бо немає
Господа на небі!
А ви в ярмі падаєте
Та якогось раю
На тім світі благаєте?
Немає! немає!
Шкода ї праці, схаменіться.
Усі на сім світі —
І царята, і старчата —
Адамові діти.
І той... і той... А що ж то я?!

Ось що, добрі люди:
Я гуляю, бенкетую
В неділю і в будень.
А вам нудно! жалкуєте!
Єй-богу, не чую,
І не кричіть! Я свою п'ю,
А не кров людську!
(...)

Та ї сон же, сон, напричуд
дивний,
Мені приснився —
Найтверезіший би упився,
Скупий жидюга дав би гривню,
Щоб позирнуть на ті дива.
Та чорта з два!
Дивлюся: так буцім сова
Летить лугами, берегами,
та нетрями,
Та глибокими ярами,
Та широкими степами,
Та байраками.
А я за нею, та за нею,

Лечу й прощаюся з землею.
«Прощай, світе, прощай, земле,
Неприязний краю,
Мої муки, мої люті
В хмарі заховаю.
А ти, моя Україно, —
Безталанна вдово,
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову.
На розмову тихо-сумну,
На раду з тобою;
Опівночі падатиму
Рясною росою.
Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане,
Поки твої малі діти
На ворога стануть.
Прощай же ти, моя нене,
Удово-небого,
Годуй діток; жива правда
У Господа Бога!

Летим. Дивлюся, аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани mrіють,
Меж ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все-то те, вся країна,
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою,
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає...
І нема тому почину,
І краю немає!
Ніхто його не додбає
І не розруйнє...
І все то те... Душа моя,

Чого ти сумуеш?
Душа моя убогая,
Чого марне плачеш,
Чого тобі шкода?

Хіба ти не бачиш,
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися; а я полечу
Високо, високо за синій хмари;
Немає там владі, немає там карі,
Там сміху людського

і плачу не чутъ.

Он глянь, у тім раї,
що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки
знімають,
З шкуркою знімають,
бо нічим обуть
Княжат недорослих;
а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
Бо його, бач, трохи!

А онде під тином
Опухла дитина, голоднєє мре,
А мати пшеницю на панщині жне.
А он бачиш? Очі! Очі!
Нащо ви здалися,
Чом ви змалку не висохли,
Слізми не злилися?
То покритка, попідтинню
З байстрям шкандibaе,
Батько й мати одцурались,
Й чужі не приймають!
Старці навіть цураються!!
А панич не знає,
З двадцятою, недолітком,
Душі пропиває!

Чи Бог бачить із-за хмари
Наши слізози, горе?
Може, й бачить, та помага,
Як і оті гори
Предковічні, що политі
Кровию людською!..
Душа моя убогая!

Лишенько з тобою.
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати,
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати??

Лети ж, моя дума, моя лота муко,
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Своє товариство —

ти з ними росла,
Ти з ними кохалась, їх тяжкі руки
Тебе повивали. Бери ж їх, лети
Ta по всьому небу орду розпусти.

Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову рига змії,
Трупом землю криє.
А без тебе я де-небудь
Серце заховаю
Ta tim часом пошукаю
На край світа раю.

I знов лечу понад землею,
I знов прощаюся я з нею.

Тяжко матір покидати
У безверхій хаті,
А ще гірше дивитися
На слізози та лати.

Лечу, лечу, а вітер віє,
Передо мною сніг біліє,
Кругом бори та болота,
Туман, туман і пустота.
Людей не чутъ, не знатъ і сліду
Людської страшної ноги.

(...)
Заворушилася пустиня.
Мов із тісної домовини
На той остатній Страшний суд
Мертвці за правдою встають.

To не вмерлі, не убиті,
Не суда просити!
Hi, то люди, живі люди,
В кайдани залиті.

Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому!.. То катаржні.
А за що? Те знає...
Вседержитель... А може, ще
Й Він не добачає.

Онде злодій штемпований
Кайдани волочить;
Он розбойник катуваний
Зубами скречоче,
Недобитка товариша
Зарізати хоче!
А меж ними, запеклими,
В кайдани убраний
Цар всесвітній! Цар волі, цар,
Штемпом увінчаний!
В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!

(...)

І знов лечу. Земля чорніє,
Дрімає розум, серце мліє.
Дивлюся: хати над шляхами
Та городій з стома церквами,
А в городах, мов журавлі,
Замощтували москалі;
Нагодовані, обуті
І кайданами окуті,
Моштрутуться... Далі гляну:
У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий... Долітаю —
To город безкрай.

Чи то турецький,
Чи то німецький,
А може, те, що й московський.
Церкви, та палати,
Ta пани пузаті,
I ні однісінької хати.

Смеркалося... огонь огнем
Кругом запалало, —

Аж злякавсь я... «Ура! ура!
Ура!» — закричали.
«Цу-цу, дурні! схаменіться!
Чого се ви раді!
Що горите?» — «Экой хохол!
Не знає параду.
У нас парад! сам изволит
Сьогодні гуляти!»
«Та де ж вона, тая цяця?»
«Вон видиш — палаты».
Штовхаюсь я; аж землячик,
Спасибі, признався,
З циновими ґудзиками:
«Де ты здесь уязлся?»
«З України». — «Так як же ти
Й говорить не вміш
По-здешнему?» —
«Ба ні, — кажу, —
Говорить умію,
Та не хочу». — «Экой чудак!
Я всі входи знаю,
Я тут служу, коли хочеш,
В дворец попытаюсь
Ввесты тебе. Только, знаєш,
Мы, брат, просвищенны, —
Не поскупись полтинкою...»
Цур тобі, мерзенний
Каламарю... І зробився
Я знову незримий
Ta й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!
Так от де рай! Уже нащо
Золотом облиті
Блюдолизи; аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає; обок його
Цариця-небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Ta ще, на лихо, сердешне,
Хита головою.
Так оце-то та богиня!
Лишенко з тобою.
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,

Та й повірив *тупорилим*
Твоїм віршемазам.
Ото дурний! а ще й битий!
На квиток повірив
Москалеві; от і читай,
І йми ти їм віри!
За богами — панства, панства
В серебрі та златі,
Мов кабани годовані,
Пикаті, пузаті!..
Аж потіють, та товпляться,
Щоб то близьче стати
Коло *самих*: може, вдарять
Або дулю дати
Благоволяти; хоч маленьку,
Хоч півдулі, аби тілько
Під самуу пику.
І всі у ряд поставали,
Ніби без'язікі —
Анітленъ. Цар цвенькає;
А диво-цариця,
Мов та чапля меж птахами,
Скаче, бадьориться.
Довгенько вдвох похожали,
Мов сичі надуті.
Та щось нишком розмовляли —
Здалека не чути —
О отечестві, здається,
Та нових *петлицях*,
Ta o mуштрах ще новіших!..
A потім цариця
Сіла мовчки на дзиглику.
Дивлюсь, цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопити!..
Облизався неборака;
Та меншого в пузо —
Аж загуло!.. А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицях,
Ta й давай місити

Недобитків православних,
А ті голосити;
Та верещать; та як ревнуть:
«Гуля наш батюшка, гуля!

Ура!.. ура!.. ура! а-а-а...»

Зареготався я, та й годі;
А й мене давнули
Таки добре. Перед світом
Усе те заснуло;
Тіль[ки] де-де православні
По углах стогнали
Та, стогнучи, за батюшку
Господа благали.
Сміх і сльози! От пішов я
Город озирати.
Там ніч, як день. Дивлюся:
Палати, палати
Понад тихою рікою;
А берег ушитий
Увесь каменем. Дивуюсь,
Мов несамовитий!
Як-то воно зробилося
З калюжі такої
Таке диво?.. Отут крові
Пролито людської —
І без ножа. По тім боці
Твердиня й дзвіниця,
Мов та швайка загостrena,
Аж чудно дивиться.
І дзигарі теленькають.
От я повертаюсь —
Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває!
А на коні сидить охляп,
У світі — не світі,
І без шапки. Якимсь листом
Голова повита.
Кінь басує — от-от річку,
От... от... перескочить.
А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати. Хто ж це такий?
От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
Первому — вторая

Таке диво наставила.
Тепер же я знаю:
Це той *первий*, що розпинав
Нашу Україну,
А *вторая* доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Найились обое,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?
Тяжко-тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.
(...)
Уже вбогі ворушились,
На труд поспішали,
І москалі на розпуттях
Уже моштувались.
Покрай улиць поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а додому!
Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.
А я стою, похилившись,
Думаю, гадаю,
Як то тяжко той насущний
Люди заробляють.
От і братія сипнула
У сенат писати,
Та підписувати, та драти
І з батька і брата.
А меж ними і землячки
Де-де проглядають.
По-московській так і ріжуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку
Цвенькатъ не навчили
По-німецькій, — а то тепер
І кисни в чорнилах!
П'явки! п'явки! Може, батько
Остатню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови.
Україно! Україно!

Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом политі,
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!.. Плач, Україно!
Бездітна вдовице!
Піти лишень подивиться
До царя в палати,
Що там робиться. Прихόджу,
Старшина пузата
Стойть рядом; сопе, хропе,
Та понадувалось,
Як індики, і на двері
Косо поглядало.
Аж ось вони й одчинились.
Неначе з берлоги
Медвід виліз, ледве-ледве
Переносить ноги.
Та одутій, аж посинів,
Похмілля прокляте
Його мучило. Як крикне
На самих пузатих —
Всі пузаті до одного
В землю провалились!
Він вилупив баньки з лоба —
І все затрусилось,
Що осталось; мов скажений,
На менших гукає —
І ті в землю; він до дрібних —
І ті пропадають!
Він до челяді — і челядь,
І челядь пропала;
До москалів — москалики,
Тілько застогнало,
Пішли в землю; диво дивне
Сталося на світі.
Дивлюся я, що дальш буде,
Що буде робити
Мій медведик! Стойть собі,
Голову понурив,
Сіромаха. Де ж ділася
Медвежа натура?
Мов кошеня, такий чудний.
Я аж засміявся.

Він і почув, та як зикне —
Я перелякався
Та й прокинувсь... Отаке-то
Приснилося диво.
Чудне якесь!.. таке тілько

Сниться юродивим
Та п'яницям. Не здивуйте,
Брати любі, милі,
Що не своє розказав вам,
А те, що приснилось.

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОЖДЕННИМ ЗЕМЛЯКАМ МОЇМ В УКРАЇНІ І НЕ В УКРАЇНІ МОЄ ДРУЖНЕЄ ПОСЛАННЄ

Аще кто речеть, яко люблю Бога,
а брата своего ненавидить, ложь есть.

*Соборно[е] послание Йоанна.
Глава 4, с. 20*

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянний,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухи, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгають
І Господа зневажають,
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,
Які будуть жнива!
Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивітесь на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтесь, братайтесь!
У чужому kraю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тілько
На чужому полі.

В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрячих, гречкосіїв,
І сонця-правди дозрівати
В німецькі землі, не чужії,
Претеся знову!.. Якби взять
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тойді оставсь би сиротою
З святыми горами Дніпро!

Ох, якби те сталось,
щоб ви не верталисъ,
Щоб там і здихали,
де ви поросли!

Не плакали б діти,
мати б не ридала,
Не чули б у Бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого
гною
На чистій, широкій, на вольній
землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.
Схаменіться! будьте люди,
Бо лиxo вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люди,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцуряється брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленеться
Своїми синами!
Умийтеся! образ Божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тілько, щоб панувати...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засудять, і премудрих
Немудрі одурят!

Якби ви вчились так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:
«І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані Раю,
Немає й Бога, тілько я!»

Та куций німець узловатий,
А більш нікого!..» — «Добре,
братье,
Що ж ти таке?»
«Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм.
Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: «Ви моголи».
«Моголи! моголи!»
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: «Ви слав'яне».
«Слав'яне! слав'яне!»
Славних прадідів великих
Правнуки погані!
І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А своєї
Дас[т]ъбі... Колись будем
І по-своєму глаголать,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже, —
Отойді ми заходимось!..
Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люде.
А гвалту! а крику!
«І гармонія, і сила,
Музика та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народа!
Що ті римляне убогі!
Чортзна-що — не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,

Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!»
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивітесь лишень добро,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не мінайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пані
Ясновельможні гетьмані.
Чого ж ви чванитесь, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучше, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з іх, бувало, й лій топили.
Може, чванитесь, що братство
Віру заступило,
Що Синопом, Трапезондом
Галушки варило.
Правда!.. правда, наїдались.
А вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить, —
Вам байдуже. Аби добра
Була для горбду!
А чванитесь, що ми Польщу

Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Ta й вас роздавила!

Так от як кров свою лили
Батьки за Мόскву і Варшаву,
I вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Заміс[т]ь пива праведну
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре, ведіть, показуйте,
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте!.. за науку,
Не турбуйтесь, буде
Материна добра плата.
Розпадеться луда
На очах ваших неситих,
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злому
На всій землі безконечній
Веселого дому.

Я ридаю, як згадаю
Ділá незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я oddав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитай[те],
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали!

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня
Давняя година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

КАТЕРИНА

(Скорочено)

Василю Андреевичу Жуковскому
на память 22 апреля 1838 года

I

Кохайтесь, чорнобриві,
Ta не з москалями,
Bo москалі — чужі люди,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
A дівчина гине...
Якби сама, ще б нічого,
A то й стара мати,
Що привела на світ Божий,
Мусить погибати.
Серце в'яне співаючи,
Коли знає, за що;
Люде серця не побачать,
A скажуть — ледащо!
Кохайтесь ж, чорнобриві,
Ta не з москалями,
Bo москалі — чужі люди,
Згнущаються вами.

Не слухала Катерина
Hі батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.
Полюбила молодого,
В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Tам занапастила.
Кличе мати вечеряти,
A донька не чує;
De жартує з москаликом,
Tам і заночує.
Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
Поки слава на все село
Недобрая стала.
Нехай собі тії люди,
Що хотять, говорять:
Вона любить, то й не чує,
Що вкralося горе.
Прийшли вісти недобрії —
В поход затрублили.

Пішов москаль в Туреччину;
Катрусю накрили.
Незчулася, та й байдуже,
Що коса покрита:
За милого, як співати,
Любо й потужити.
Обіцявся чорнобривий,
Коли не загине,
Обіцявся вернутися.
Тойді Катерина
Буде собі московкою,
Забудеться горе;
А поки що, нехай люде,
Що хотять, говорять.
Не журиться Катерина —
Слізоньки втирає,
Бо дівчата на улиці
Без неї співають.
Не журиться Катерина —
Вмиється слъзою,
Возьме відра, опівночі
Піде за водою,
Щоб вороги не бачили;
Прийде до криниці,
Стане собі під калину,
Заспіває *Гриця*.
Виспівує, вимовляє,
Аж калина плаче.
Вернулася — і раденька,
Що ніхто не бачив.
Не журиться Катерина
І гадки не має —
У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.
Виглядає Катерина...
Минуло півроку;
Занудило коло серця,
Закололо в боку.
Нездужає Катерина,
Ледве-ледве дишеш...
Вичуняла, та в запечку
Дитину колише.
А жіночки лихо дзвоняять,
Матері глузують,
Що москалі вертаються

Та в неї ноочують:
«В тебе дочка чорнобрива,
Та ще й не єдина,
А муштрує у запечку
Московського сина.
Чорнобривого придбала...
Мабуть, сама вчила...»
Бодай же вас, цокотухи,
Та злидні побили,
Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила. (...)

II

Батько й мати проганяють Катерину з байстрам із дому.

(...) Пішла селом,
Плаче Катерина;
На голові хустиночка,
На руках дитина.
Вийшла з села — серце мліє;
Назад подивилась,
Покивала головою
Та й заголосила.
Як тополя, стала в полі
При битій дорозі;
Як роса та до схід сонця,
Покапали слъози.
За слъзами за гіркими
І світа не бачить,
Тілько сина пригортаває,
Цілує та плаче.
А воно, як янгелятко,
Нічого не знає,
Маленькими ручицями
Пазухи шукає.
Сіло сонце, з-за діброви
Небо червоніє;
Утерлася, повернулась,
Пішла... Тілько мріє.
В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих річей
Ні батько, ні мати... (...)

III

Кричать сови, спить діброва,
Зіроньки сіяють,
Понад шляхом, щирицею,
Ховрашки гуляють.
Спочивають добрі люди,
Що кого втомило:
Кого — щастя, кого — слози,
Все нічка покрила.
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок мати;
Де ж Катруся пригорнула:
Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі під копою
Сина забавляє,
Чи в діброві з-під колоди
Вовка виглядає?
Бодай же вас, чорні брови,
Нікому не мати,
Коли за вас таке лихо
Треба одбувати!
А що дальше спіткається?
Буде лиxo, буде!
Зустрінуться жовті піски
І чужій люде;
Зустрінеться зима люта...
А той чи зустріне,
Що пізнає Катерину,
Привітає сина?
З ним забула б чорнобрива
Шляхи, піски, горе:
Він, як мати, привітає,
Як брат, заговорить... (...)

За Києвом, та за Дніпром,
Попід темним гаем,
Ідуть шляхом чумаченьки,
Пугача співають.
Іде шляхом молодиця,
Мусить бути, з проші.
Чого ж смутна, невесела,
Заплакані очі?
У латаній свитиночці,
На плечах торбина,

В руці ціпок, а на другій
Заснула дитина.
Зострілася з чумаками,
Закрила дитину,
Питається: «Люде добрі,
Де шлях в Московщину?»
«В Московщину? Оцей самий.
Далеко, небого?»
«В саму Москву, Христа ради,
Дайте на дорогу!»
Бере шага, аж труситься:
Тяжко його брати!..
Та й навіщо?.. А дитина?
Вона ж його мати!
Заплакала, пішла шляхом,
В Броварях спочила
Та синові за гіркого
Медяник купила.
Довго, довго, сердешная,
Все йшла та питала;
Було й таке, що під тином
З сином ночувала...

(...) Де ж Катруся блудить?
Попідтиню ночувала,
Раненько вставала,
Поспішала в Московщину;
Аж гульк — зима впала.
Свище полем заверюха,
Іде Катерина
У личаках — лиxo тяжке! —
І в одній свитині.
Іде Катря, шкандибає;
Дивиться — щось mrіє...
Либонь, ідуть москалики...
Лихо!.. Серце мліє...
Полетіла, зострілася,
Пита: «Чи немає
Мого Йвана чорнявого?»
А ті: «Мы не знаем».
І, звичайно, як москалі,
Сміються, жартують:
«Ай да баба! Ай да наши!
Кого не надуют!»
Подивилась Катерина:

«І ви, бачу, люде!
Не плач, сину, мое лихо!
Що буде, то й буде.
Піду дальше – більш ходила...
А може, й зостріну;
Оддам тебе, мій голубе,
А сама загину». (...)

IV

(...) Реве, свище заверюха,
По лісу завило;
Як те море, біле поле
Снігом покотилось.
Вийшов з хати карбівничий,
Щоб ліс оглядіти,
Та де тобі! Таке лиxo,
Що не видно й світа.
«Еге, бачу, яка фуга!
Цур же йому з лісом!
Піти в хату... Що там таке?
От їх достобіса!
Недобра їх розносила,
Мов справді за ділом.
Ничипоре! Дивись лишень,
Які побілілі!»
«Що, москалі?...» —
 «Де москалі?»
«Що ти? Схаменися!»
«Де москалі-лебедики?»
«Ta он, подивися».
Полетіла Катерина
I не одяглася.
«Мабуть, добре Московщина
В тямку їй далася!
Бо уночі тілько й знає,
Що москаля кличе».
Через пеньки, заметами,
Летить, ледве дише,
Боса стала серед шляху,
Втерлась рукавами.
А москалі їй назустріч,
Як один верхами.
«Лихо мое! Доле моя!»
До їх... Коли гляне —
Попереду старший іде.

«Любий мій Іване!
Серце мое коханеє!
Де ти так барився?»
Та до його... За стремена...
А він подивився,
Та шпорами коня в боки.
«Чого ж утікаеш?
Хіба забув Катерину?
Хіба не пізнаєш?
Подивися, мій голубе,
Подивись на мене:
Я Катруся твоя люба.
Нащо рвеш стремена?»
А він коня поганяє,
Нібито й не бачить.
«Постривай же, мій голубе!
Дивись — я не плачу.
Ти не пізнав мене, Іване?
Серце, подивися,
Їй же богу, я Катруся!»
«Дура, отвяжися!
Возьмите прочь безумную!»
«Боже мій! Іване!
I ти мене покидаеш?
А ти ж присягався!»
«Возьмите прочь!
 Что ж вы стали?»
«Кого? мене взяти?
За що ж, скажи, мій голубе?
Кому хоч oddати
Свою Катрю, що до тебе
В садочок ходила,
Свою Катрю, що для тебе
Сина породила?
Мій батечку, мій братику!
Хоч ти не цурайся!
Наймичкою тобі стану...
З другою кохайся...
З цілим світом... Я забуду,
Що колись кохалась,
Що од тебе сина мала,
Покриткою стала...
Покриткою... Який сором!
I за що я гину!
Покинь мене, забудь мене,

Та не кидай сина.
Не покинеш?.. Серце мое,
Не втікай од мене...
Я винесу тобі сина».
Кинула стремена
Та в хатину. Вертается,
Несе йому сина.
Несповита, заплакана
Сердешна дитина.
«Осьде воно, подивися!
Де ж ти? Заховався?
Утік!.. нема!.. Сина, сина
Батько одцурався!
Боже ти мій!.. Дитя мое!
Де дінусь з тобою?
Москалики! голубчики!
Возьміть за собою,
Не цурайтесь, лебедики:
Воно сиротина;
Возьміть його та oddайте
Старшому за сина,
Возьміть його... бо покину,
Як батько покинув, —
Бодай його не кидала
Лихая година!
Гріхом тебе на світ Божий
Мати породила;
Виростай же на сміх людям!»
На шлях положила.
«Оставайся шукати батька,
А я вже шукала».
Та в ліс з шляху, як навісна!
А дитя осталось,
Плаче бідне... А москалям
Байдуже; минули.
Воно й добре; та на лихо
Лісничі почули.

Біга Катря боса лісом,
Біга та голосить;
То проклина свого Івана,
То плаче, то просить.
Вибігає на возлісся;
Кругом подивилася
Та в яр... біжить... Серед ставу

Мовчки опинилася.
«Прийми, Боже, мою душу,
А ти — мое тіло!»
Шубовство в воду!..
Попід льодом
Геть загуркотіло.
Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала.
Дунув вітер понад ставом —
І сліду не стало. (...)

V

Ішов кобзар до Києва
Та сів спочивати;
Торбинками обвішаний
Його повожатий,
Мале дитя, коло його
На сонці куняє,
А тим часом старий кобзар
Icusa співає.
Хто йде, іде — не минає:
Хто бублик, хто гроши;
Хто старому, а дівчата
Шажок міхонощі.
Задивляться чорнобриві —
І босе, і голе.
«Дала, — кажуть, — бровенята,
Та не дала долі!»

Їде шляхом до Києва
Берлин шестернею,
А в берліні господиня
З паном і сем'єю.
Опинився против старців —
Курява лягає.
Побіг Івась, бо з віконця
Рукою махає.
Дає гроши Івасеві,
Дивується пані.
А пан глянув... Одвернувся...
Пізнав, препоганий,
Пізнав тії карі очі,
Чорні бровенята...
Пізнав батько свого сина,
Та не хоче взяти.

Пита пані, як зоветься?
«Івась». — «Какой милый!»
Берлин рушив, а Івася
Курява покрила...

Полічили, що достали,
Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом.

НАЙМИЧКА

ПРОЛОГ

У неділю вранці-рано
Поле крилося туманом;
У тумані, на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.
Щось до лона пригортає
Та з туманом розмовляє:

«Ой тумане, тумане, —
Мій латаний талане!
Чому мене не скриваєш
Отут серед лану?
Чому мене не задавиш,
У землю не вдавиш?
Чому мені злої долі,
Чом віку не збавиш?
Ні, не дави, туманочку!
Сховай тільки в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив
Моеї недолі!..
Я не одна, — єсть у мене
І батько, і мати...
Єсть у мене... туманочку,
Туманочку, брате!..
Дитя моє! мій синочку,
Нехрещений сину!
Не я тебе хреститиму
На лиху годину.
Чужі люди хреститимуть,
Я не буду знати,
Як і зовуть... Дитя моє!
Я була багата...
Не лай мене; молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу слезами
І пошлю до тебе».

Пішла полем ридаючи,
В тумані ховалась
Та крізь сльози тихесенько
Про вдову співала,
Як удова в Дунаєві
Синів поховала:

«Ой у полі могила;
Там удова ходила,
Там ходила-гуляла,
Трути-зілля шукала.
Трути-зілля не найшла,
Та синів двох привела,
В китаечку повила
І на Дунай однесла:
“Тихий, тихий Дунай!
Моїх діток забавляй.
Ти, жовтенський пісок,
Нагодуй моїх діток;
І скупай, і сповий,
І собою укрий!”»

I

Був собі дід та баба.
З давнього-давна, у гаї над ставом,
Удвох собі на хуторі жили.
Як діточок двоє,
Усюди обое.
Ще з малечку удвох ягњата пасли.
А потім побралися,
Худоби діждалися,
Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели
І пасіку чималу —
Всього надбрали.
Та діточок у їх бігма,
А смерть з косою за плечима.

Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане?
Хто заплаче, поховає?
Хто душу спом'яне?
Хто поживе добро чесно
В добрую годину
І згадає, дякуючи,
Як своя дитина?..
Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті,
А ще гірше старітися
У білих палатах,
Старітися, умирати,
Добро покидати
Чужим людям, чужим дітям
На сміх, на роstrату!

ІІ

I дід, і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.
Сіяло сонце, в небесах
Ані хмариночки, та тихо,
Та любо, як у раї.
Схovalося у серці лихо,
Як звір у темнім гаї.

В такім раї чого б, бачся,
Старим сумувати?
Чи то давнє яке лихо
Прокинулось в хаті?
Чи вчорашнє, задавлене
Знов поворушилось,
Чи ще тільки заклюнулось —
І рай запалило?

Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збираються до Бога,
Та хто в далеку дорогу
Їм добре коней запряже?

«А хто нас, Насте, поховає,
Як помремо?»
«Сама не знаю!»

Я все оце міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись...
Кому понадбали
Добра цього?..»
«Стривай лишень!
Чи чуеш? щось плаче
За ворітми... мов дитина!
Побіжім лиш!.. Бачиш?
Я вгадував, що щось буде!»

I разом схопились
Та до воріт... Прибігають —
Мовчки зупинились.
Перед самим перелазом
Дитина сповита —
Та їй не туго, їй новенькою
Світиною вкрита;
Бо то мати сповивала —
І літом укрила
Останньою світиною!..
Дивились, молились
Старі мої. А сердечне
Неначе благає:
Випручало рученята
Й до їх простягає
Манюсінькі... і замовкло,
Неначе не плаче,
Тілько пхика.

«А що, Насте?
Я й казав! От бачиш?
От і талан, от і доля,
І не одинокі!
Бери ж лишень та сповивай...
Ач яке, нівроку!
Неси ж в хату, а я верхи
Кинусь за кумами
В Городище...»

Чудно якось
Діється між нами!
Один сина проклинає,
З хати виганяє,
Другий свічечку, сердечний,
Потом заробляє

Та, ридаючи, становить
Перед образами —
Нема дітей!. Чудно якось
Діється між нами!

III

Аж три пари на радощах
Кумів назбирали
Та ввечері й охрестили
І Марком назвали.
Росте Марко. Старі мої
Не знають, де діти,
Де посадить, де положить
І що з ним робити.
Минає рік. Росте Марко —
І дійна корова
У розкоші купається.
Аж ось чорноброда
Та молода, біолиця
Прийшла молодиця
На той хутір благодатний
У найми проситься.
«А що ж, — каже, — возьмім,
Насте».

«Возьмімо, Трохиме,
Бо ми старі, нездужаєм,
Та таки й дитина,
Хоча воно вже й підросло,
Та все ж таки треба
Коло його піклуватись».

«Та воно-то треба.
Бо й я свою вже часточку
Прожив, слава Богу, —
Підтоптався. Так що ж тепер,
Що візьмеш, небого?
За рік, чи як?»

«А що дасте».

«Е, ні! треба знати,
Треба, дочка, лічить плату,
Зароблену плату,
Бо сказано: хто не лічить,
То той і не має.
Так отак хіба, небого?
Ні ти нас не знаєш,

Ні ми тебе. А поживеш,
Роздивишся в хаті,
Та й ми тебе побачимо —
Отоді й за плату,
Чи так, дочка?»

«Добре, дядьку».

«Просимо ж у хату».

Поєднались. Молодиця
Рада та весела,
Ніби з паном повінчалась,
Закупила села.
І у хаті, і надворі,
І коло скотини,
Увечері і вдосвіта;
А коло дитини
Так і пада, ніби мати;
В будень і в неділю
Головоньку йому зміє
Й сорочечку білу
Що день божий надіває.
Грається, співає,
Робить возики, а в свято —
То й з рук не спускає.
Дивуються старі мої
Та моляться Богу.
А наймичка невсипуша
Щовечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко-важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить,
Опіріч Марка маленького.
Так воно не знає,
Чого наймичка сльозами
Його умиває.
Не зна Марко, чого вона
Так його цілue —
Сама не з'їсть і не доп'є,
Його нагодує.
Не зна Марко, як в колисці
Часом серед ночі
Прокинеться, ворухнеться —
То вона вже скочить,
І укрисе, й перехрестить,

Тихо заколише;
Вона чує з тії хати,
Як дитина дишеш.
Вранці Марко до наймички
Ручки простягає
І мамою невсипущу
Ганну величає...
Не зна Марко, росте собі,
Росте, виростає.

IV

Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло;
І в хутір лихо завернуло,
І сліз чимало принесло.
Бабусю Настю поховали
І ледве-ледве одволали
Трохима-діда. Прогуло
Прокляте лиxo та й заснуло.
На хутір знову благодать
З-за гаю темного вернулась
До діда в хату спочивати.

Уже Марко чумакує
І восени не ночує
Ні під хатою, ні в хаті...
Кого-небудь треба сватати!
«Кого ж би тут?» — старий дума
І просить поради
У наймички. А наймичка
До царівни б рада
Слати старости: «Треба Марка
Самого спитати».
«Добре, дочко, спитаємо,
Та й будемо сватати».

Розпитали, порадились,
Та й за старостами
Пішов Марко. Вернулися
Люде з рушниками,
З святим хлібом обміненим.
Панну у жупані,
Таку кралю висватали,
Що хоч за гетьмана,

То не сором. Отаке-то
Диво запопали!

«Спасибі вам! — старий каже.
Тепер, щоб ви знали,
Треба краю доводити,
Коли й де вінчати,
Та й весілля. Та ще ось що:
Хто в нас буде мати?
Не дожила моя Настя!..»
Та й заливсь слезами.
А наймичка у порогу
Вхопилася руками
За одвірок та й зомліла.
Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:
«Мати... мати... мати!»

V

Через тиждень молодиці
Коровай місили
На хуторі. Старий батько
З усієї сили
З молодицями танцює,
Та двір вимітає;
Та прохожих, проїжжачих
У двір закликає,
Та вареною частує,
На весілля просить.
Знай, бігає, а самого
Ледве ноги носять.
Скрізь гармидер та реготня,
В хаті і надворі.
І жолоби викотили
З нової комори.
Скрізь порання: печуть, варять,
Вимітають, миють...
Та все чужі. Де ж наймичка?
На прощу у Київ
Пішла Ганна. Благав старий,
А Марко аж плакав,
Щоб була вона за матір.
«Ні, Марку, ніяко
Мені матір'ю сидіти:
То багаті люде,

А я наймичка... ще й з тебе
Сміятися будуть.
Нехай Бог вам помагає!
Піду помолюся
Усім святым у Києві,
Та й знову вернуся
В вашу хату, як приймете.
Поки маю сили,
Трудитимусь...»

Чистим серцем
Поблагословила
Свого Марка... заплакала
Й пішла за ворота.

Розвернулося весілля.
Музикам робота
І підковам. Вареною
Столи й лави миють.
А наймичка шкандибає,
Поспішає в Київ.
Прийшла в Київ — не спочила,
У міщанки стала,
Найннялася носить воду,
Бо грошей не стало
На молебстві є Варварі.
Носила-носила,
Кіп із вісім заробила
Й Маркові купила
Святу шапочку в пещерах
У Йвана святого,
Щоб голова не боліла
В Марка молодого;
І перстеник у Варвари
Невістці достала,
І, всім святым поклонившись,
Додому верталася.

Вернулася. Катерина
І Марко зостріли
За ворітми, ввели в хату
Й за стіл посадили;
Наповали й годували,
Про Київ питали,
І в кімнаті Катерина
Одпочить послала.

«За що вони мене люблять?
За що поважають?
О Боже мій милосердний!
Може, вони знають...
Може, вони догадались...
Ні, не догадались;
Вони добрі...»
І наймичка
Тяжко заридала.

VI

Тричі крига замерзала,
Тричі розставала,
Тричі наймичку у Київ
Катря провожала,
Так, як матір; і в четвертий
Провела небогу
Аж у поле, до могили,
І молила Бога,
Щоб швиденько верталася,
Бо без неї в хаті
Якось сумно, ніби мати
Покинула хату.

Після Пречистої в неділю,
Та після Першої Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
В брилі, на призьбі. Перед ним
З собакою унучок грався,
А внутика в юпку одяглась
У Катрину і ніби йшла
До діда в гості. Засміявшись
Старий і внучку привітав,
Неначе справді молодицю:
«А де ж ти діла паляницю?
Чи, може, в лісі хто одняв?
Чи попросту забула взяти?..
Чи, може, ще й не напекла?
Е, сором, сором, лепська мати!»
Аж зирк — і наймичка ввійшла
На двір. Побіг стрічати
З онуками свою Ганну.
«А Марко в дорозі?» —
Ганна діда питалася.

«В дорозі ще й досі».
«А я ледве додибала
До вашої хати,
Не хотілось на чужині
Одній умирati!
Коли б Марка діждатися...
Так щось тяжко стало!»
І внучатам із клуночка
Гостинці виймала:
І хрестики, й дукачики,
Й намиста разочок
Яриночці, і червоний
З фольги образочек,
А Карпóві соловейка
Та коників пару,
І четвертій уже перстень
Святої Варвари
Катерині, а дідові
Із воску святого
Три свічечки; а Маркові
І собі нічого
Не принесла: не купила,
Бо грошей не стало,
А заробить нездужала.
«А ось ще осталось
Півбуличка!»
Й по шматочку
Дітям розділила.

VII

Ввійшла в хату. Катерина
Ї ноги умила
Й полудноватъ посадила.
Не пила й не їла
Стара Ганна.
«Катерино!
Коли в нас неділя?»
«Після завтра».
«Треба буде
Акафіст наняти
Миколаєві святому
Й на часточку дати,
Бо щось Марко забарився...
Може, де в дорозі

Занедужав, сохраний Боже!»
Й покапали слізози
З старих очей замучених.
Ледве-ледве встала
Із-за стола.

«Катерино!
Не та вже я стала:
Зледащіла, нездужала
І на ноги встати.
Тяжко, Катре, умирati
В чужій теплій хаті!»

Занедужала небога.
Уже й причащали,
Й маслосвятіє служили —
Ні, не помагало.
Старий Трохим по надвір'ю,
Мов убитий, ходить.
Катерина ж з болящої
І очей не зводить;
Катерина коло неї
І днює й ночує.
А тим часом сичі вночі
Недобре віщують
На коморі. Болящая
Що день, що година,
Ледве чути, питаеться:
«Доню Катерино!
Чи ще Марко не приїхав?
Ох, якби я знала,
Що діждуся, що побачу,
То ще б підождала!»

VIII

Іде Марко з чумаками.
Ідучи, співає,
Не поспіша до господи —
Воли попасає.
Везе Марко Катерині
Сукна дорогої,
А батькові шитий пояс
Шовку червоного,
А наймичці на очіпок
Парчі золотої

I червону добру хустку
З білою габою.
А діточкам черевички,
Фіг та винограду,
А всім вкупі — червоного
Вина з Цареграду
Відер з троє у барилі,
I кав'яру з Дону —
Всього везе, та не знає,
Що діється дома!

Іде Марко, не журиться.
Прийшов — слава Богу!
I ворота одчиняє,
I молиться Богу.
«Чи чуєш ти, Катерино?
Біжи зустрічати!
Уже прийшов! Біжи швидче!
Швидче веди в хату!..
Слава тобі, Христе-Боже!
Насилу діждала!»
I *Отче наш* тихо-тихо,
Мов крізь сон, читала.

Старий воли випрягає,
Занози ховає
Мережані, а Катруся
Марка оглядає.
«А де ж Ганна, Катерино?
Я пак і байдуже!
Чи не вмерла?»
«Ні, не вмерла,
А дуже нездужа.
Ходім лишењь в малу хату,
Поки випрягає

Воли батько: вона тебе,
Марку, дождає».

Ввійшов Марко в малу хату
I став у порогу...
Аж злякався. Ганна шепче:
«Слава... слава Богу!
Ходи сюди, не лякайся...
Вийди, Катре, з хати:
Я щось маю розпитати,
Дешо розказати».

Вийшла з хати Катерина,
A Марко схилився
До наймички у голови.
«Марку! подивися,
Подивися ти на мене:
Бач, як я змарніла?
Я не Ганна, не наймичка,
Я...» —

Та й оніміла.
Марко плакав, дивувався.
Знов очі одкрила,
Пильно, пильно подивилася —
Сльози покотились.
«Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя маті».
Та й замовкла...

Зомлів Марко,
Й земля задрижала.
Прокинувся... до матері —
А мати вже спала!

СОН

Марку Вовчику

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочиватъ
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годуватъ.
Воно сповитеє кричало
У холодочку за снопом.

Розповила, нагодувала,
Попестила; і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться ій той син Іван
І уродливий, і багатий,
Не одинокий, а жонатий

На вольній, бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі;
Та на своїм веселім полі
Свою-таки пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть.
І усміхнулася небога,

Проснулася — нема нічого...
На сина глянула, взяла
Його тихенько сповила
Та, щоб дожати до ланового,
Ше копу дожинати пішла.

МАРІЯ

(Поема)

Радуйся, Ты бо обновила еси зачата
студно.

*Акафіст Пресвятій
Богородиці. Ікос 10*

Все упованіє мое
На Тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє Твоє,
Все упованіє мое
На Тебе, Мати, возлагаю.
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, Благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, Пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників. Подай ім силу
Твойого мученика-Сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самбога краю.
Достойно петая! Благаю!
Царице неба і землі!
Вонми їх стону і пошли
Благий конець, о Всеблагая!
А я, незлобний, воспою,
Як процвітуть убогі села,
Псалмом і тихим, і веселим
Святую доленьку Твою.
А нині плач, і скорбь, і слози
Душі убогої — убогий
Остатню лепту подаю.

У Йосипа, у тесляра
Чи в бондаря того святого,
Марія в наймичках росла.
Рідня була. Отож небога

Уже чимала піднялась,
Росла собі та виростала
І на порі Марія стала...
Рожевим квітом розцвіла
В убогій і чужій хатині,
В святому тихому раю.
Тесляр на наймичку свою,
Неначе на свою дитину,
Теслу, було, і струг покине
Та й дивиться; і час мине,
А він і оком не мигне
І думає: — Ані родини!
Ані хатиночки нема,
Одна-однісінька!.. Хіба...
Ще ж смерть моя не

за плечима?.. —

А та стоїть собі під тином
Та вовну білу пряде
На той бурнус йому святеший
Або на берег поведе
Козу з козяточком сердешним
І попасті і напоїть,
Хоч і далеко. Так любила ж
Вона той тихий Божий став,
Широку Тиверіаду,
І рада, аж сміється, рада,
Що Йосип, сидячи, мовчав,
Не боронив їй, не спиняв
На став іти; іде, сміється,
А він сидить та все сидить,

За струг сердега не береться...
Коза нап'ється та й напасеться.
А дівчина собі стоїть,
Неначе вкопана, під гаєм,
І смутно, сумно позирає
На той широкий Божий став,
І мовила: — Тиверіадо!
Широкий царю озерам!
Скажи мені, моя порадо!
Якай доля вийде нам
З старим Іосифом? О доле! —
І похилилась, мов тополя
Од вітру хилиться в яру.
— Йому я стану за дитину.
Плечми моїми молодими
Його старій підопру! —
І кинула кругом очима,
Аж іскри сипнули з очей.
А з добрих молодих плечей
Хітон полатаний додолу
Тихенько зсунувся. Ніколи
Такої Божої краси
Ніхто не узрить! Злая ж доля
Колючим терном провела,
Згнущалася над красотою!
О доленько! Понад водою
Ходою тихою пішла.
Лопух край берега найшла,
Лопух зорвала і накрила,
Неначе бриликом, свою
Головоньку тую смутную,
Свою головоньку святую!
І зникла в темному гаю.
О світе наш незаходимий!
О Ти, Пречистая в женах!
Благоуханий зельний крине!
В яких гаях? В яких ярах,
В яких незнаемих вертепах
Ти заховаєшся од спеки
Огнепалимої тії,
Що серце без огню розтопить
І без води прорве, потопить
Святії думоньки твої?
Де ти скриваєшся? Нігде!
Огонь заклюнувся вже, годі!

Уже розжеврівся. І шкода,
Даремне сила пропаде.
До крові дійде, до кості
Огонь той лютий, негасимий,
І, недобитая, за сином
Повинна будеш перейти
Огонь пекельний! Вже пророчить,
Тобі вже зазирає в очі
Твое грядущее. Не зри!
Сльозу пророчую утри!
Заквітчай голову дівочу
Лілеями та тим рясним
Червоним маком. Та й засни
Під явором у холодочку,
Поки що буде.

Увечері, мов зоря тая,
Марія з гаю вихожає
Заквітчана. Фавор-гора,
Неначе з золата-серебра,
Далеко, високо сіяє,
Аж сліпить очі. Підняла
На той Фавор свої свяtie
Очиці кроткіє Марія
Та й усміхнулась. Зайняла
Козу з козяточком з-під гаю
І заспівала. —
«Раю! раю!
Темний гаю!
Чи я, молодая,
Мицій Боже, в твоїм раї
Чи я погуляю,
Нагуляюсь?»

Та й замовкла.
Круг себе сумно озирнулась,
На руки козеня взяла
І веселенька пішла
На хутрі бондарів убогий.
А йдучи, козеня, небога,
Ніби дитину, на руках
Хитала, бавила, гойдала,
До лона тихо пригортала
І цілуvala. Козеня,
Неначе тее кошеня,
І не пручалось, не кричало,

На лоні пестилося, гралось.
Миль зо дві любо з козеням
Трохи, трохи не танцювала
І не втомилася. Вигляда
Старий, сумуючи під тином,
Давненько вже свою дитину.
Зострів її і привітав
І тихо мовив: — Де ти в Бога
Загаялась, моя небого?
Ходімо в кущу, опочий,
Та повечеряємо вкупі
З веселим гостем молодим;
Ходімо, доненько. — Який?
Який се гость? — Із Назарета
Зайшов у нас підночувать.
І каже, Божа благодать
На ветхую Єлісавету
Учора рано пролилась,
Учора, каже, привела
Дитину, сина. А Захарій
Старий нарек його Іваном...
Так бачиш що! — А гость роззутий,
Умитий з кущі виходжав
В одному білому хітоні,
Мов намальований сіяв,
І став велично на порозі,
І, уклонившися, вітав
Марію тихо. Й, небозі,
Аж дивно, чудно. Гость стояв
І ніби справді засіяв.
Марія на його зирнула
І стрепенулась. Пригорнулась,
Неначе злякане дитя,
До Йосипа свого старого,
А потім гостя молодого
Просила, ніби повела
Очима в кущу. Принесла
Води погожої з криниці,
І молоко і сир козлици
Їм на вечерю подала.
Сама ж не їла й не пила.
В куточку мовчки прихилилась
Та дивувалася, дивилась,
І слухала, як молодий
Дивочний гость той говорив.

І словеса його свяtie
На серце падали Марії,
І серце мерзло і пеклось!

— Во Іудеї не було, —
Промовив гость, — того ніколи,
Що нині узриться. Равви,
Равви великого глаголи
На ниві сіуться новій!
І виростуть, і пожнемо
І в житницю соберемо
Зерно святе. Я Месію
Іду народу возвістить! —
І помолилася Марія
Перед апостолом.

Горить

Огонь тихенько на кабіці,
А Йосип праведний сидить
Та думає... Уже зірница
На небі ясно зайнлялась.
Марія встала та й пішла
З глеком по воду до криниці.
І гость за нею, і в ярочку
Догнав Марію...

Холодочком

До сходу сонця провели
До самої Тиверіади
Благовістителя. І раді,
Радісінські собі прийшли
Додому.

Жде його Марія,
І ждучи плаче, молодії
Ланити, очі і уста
Марніють зrimo. — Ти не та,
Не та тепер, Маріє, стала!
Цвіт зельний, наша красота! —
Промовив Йосип. —

Диво сталося

З тобою, доненько моя!
Ходім, Маріє, повінчаймось,
А то... — Й не вимовив: уб'ють
На улиці. — І заховаймось
В своїм оазисі. — І в путь
Марія нашвидку збиралася
Та тяжко плакала, ридала.

Оточ вони собі ідуть,
Несе з торбиною на плечах
Нову коновочку старий.
Спродать би то та молодий
Купити хустиночку до речі,
Та й за повінчання oddатъ.
О старче праведний, багатий!
Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї хати
Нам возвістилася. Якби
Пречистій їй не дав ти руку,
Рабами б бідніе раби
І досі мерли би. О муко!
О тяжкая душі печаль!
Не вас мені, сердечних, жаль,
Сліпі і малис душою,
А тих, що бачать над собою
Сокиру, молот і кують
Кайдани новие. Уб'ють,
Заріжуть вас, душебійці,
І із кровавої криниці
Собак напоять.

Чи то якогось розп'яли
Провозвістителя Месії.
— Його! — промовила Марія,
І веселесенька пішла
У Назарет. І він радіє,
Що наймичка його несла
В утробі праведну душу
За волю розп'ятого мужа.

Ото вони собі ідуть,
Прийшли додому. І живутъ
Повінчані, та не весёлі.
Тесляр колисочку дебелу
Майструє в сінях. А вона,
Пренепорочная Марія,
Сидить собі коло вікна
І в поле дивиться, і шиє
Малесеньке сороченя —
Комусь то ще?

— Хазяїн дома? —
Надворі крикнуло. — Указ
Од кесаря, його самобо,
Щоб ви сьогодня, сей же час!
Ви на ревізію у город,
У город Віфлієм ішли. —
І зник, пропав той тяжкий голос.
Тілько руна в яру гулá.

Марія зараз заходилась
Пекти опрісноки. Спекла,
В торбину мовчки положила
І мовчки за старим пішла
У Віфлієм. — Святая сило!
Спаси мене, мій Боже милий! —
Тілько й промовила. Ідуть,
Сумуючи, собі обое.
І вбогій перед собою
Козу з козяточком женуть,
Бо дома ні на кого кинуть.
А може, Бог пошле дитину
В дорозі; от і молоко
Сердешній матері. Скотина
Іде, пасучися; рядком
Ідуть за нею батько й мати
І починають розмовляти

Поволі, тихо. — Семіон
Протопресвітер, —
Йосип мовив, —
Такеє-то пророче слово
Сказав мені. — Святий закон!
І Авраама і Мойсея!
Возобновлять мужі єсеї.
І каже, поти не умру,
Поки Месію не узрю! —
Чи чуєш ти, моя Маріє?
Месія прийде! — Вже прийшов,
І ми вже бачили Месію! —
Марія мовила.

Найшов

Опріснок Йосип у торбині,
Дає та й каже: — На, моя дитино,
Поки що буде, укріпись,
До Віфлієма не близенько;
Та й я спочину. Утомивсь. —
Та й сіли на шляху гарненько
Полудновати. Отож сидять,
А сонце праведне швиденько
Додолу котиться. І глядь!
Сховалося, і смеркло в полі.
І диво дивнее! ніколи
Ніхто не бачив і не чув
Такого дива. Аж здрогнув
Святий тесляр. Мітла з востоку
Над самим Віфліємом, боком,
Мітла огненна зійшла.
І степ і гори осіяла.
Марія з шляху не вставала,
Марія сина привела.
Єдину тую дитину,
Що нас од каторги спасла!
І Пресвятая, неповинна,
За нас, лукавих, розп'ялась!
А недалеко край дороги
Отару гнали чабани
Та й їх побачили. Небогу,
Її дитяточко взяли
І у вертеп свій принесли,
І чабани його убогі
Еммануїлом нарекли.

До сходу сонця, рано-рано
У Віфліємі на майдані
Зійшовся люд і шепотить,
Що щось непевне з людьми буде
Во Іудеї. Гомонить
І тихнє люд. — О люди! люди! —
Чабан якийсь біжить, кричить.
— Пророчество Іеремія,
Ісаїя збулось! збулось!
У нас, у пастирій,
Месія
Родився вчора! — Загуло
У Віфліємі на майдані:
— Месія! Іисус! Осанна! —
І люд розходивсь.

Через час

Чи через два прийшов указ
І легіон з Єрусалима,
Од того Ірода. Незриме
Й нечуте сталося тойді.

Ще діточки сповиті спали,
Ще купіль гріли матері,
Намарне гріли: не купали
Маленьких діточок своїх!
Ножі солдати сполоскали
В дитячій праведній крові!
Такеє-то на світі сталося!
Дивітеся ж, о! матері!
Що роблять іроди-царі!

Марія навіть не хovalась
З своїм младенцем. Слава вам,
Убогим людям, чабанам,
Що привітали, заховали
І нам Спасителя спасли.
Од Ірода. Нагодували,
І напоїли, і дали
Кожух і свиту на дорогу,
І, небораки, додали
Ослицю дійну. І небогу
З її дитяточком малим
І посадили й провели
Вночі тайними манівцями
На шлях мемфіський. А мітла,

Мітла огненна світила,
Неначе сонце, і дивилася
На ту ослицю, що несла
В Єгипет кроткую Марію
І наріжденного Месію.

Якби де на світі хоть раз
Цариця сіла на ослицю,
То слава б стала про царицю
І про велику ослицю
По всьому світу. Ся ж несла
Живого істинного Бога.
Тебе ж, сердешну, копт убогий
Хотів у Йосипа купити,
Та здохла ти: мабуть, дорога
Таки завадила тобі?

У Нілі скупанее спить
У пеляшках долі, під вербою,
Дитяточко. А меж лозою
З лози колисочку плете
Ta плаче праведная Мати,
Колиску тую плегучи.
А Йосип заходився хату
Із очерету будувати,
Щоб хоч укритися вночі.
З-за Нілу сфінкси, мов сичі,
Страшними мертвими очима
На теє дивляться. За ними
На голому піску стоять
По шнуру піраміди вряд,
Мов фараонова сторожа,
І ніби фараонам знати
Вони дають, що правда Божа
Встає вже, встала на землі.
Щоб фараони стереглись.

Марія найнялася прясти
У копта вовну. А святий
Йосиф взявся отару пасти,
Щоб хоч козу ту заробить
На молоко малій дитині.
Минає рік, коло хатини
В повіточці своїй малій
Той бондар праведний, святий,

I гадки, праведний, не має,
Барило й бочку набиває
Та ще й курникає. А ти?
Не плачеш ти і не співаєш,
Гадаєш, думаєш-гадаєш,
Як його вчити, навести
На путь святий святого сина,
І як його од зол спасти?
Од бурь житеїських одвести?

Ще рік минув. Коло хатини
Коза пасеться; а дитина
І невеличке козеня
У сінях граються. А мати
Сидить на прильбі коло хати
Ta вовну з кужеля пряде.
Аж ось і сам старий іде
З ціпчиком тихо попід тином:
Носив у город шапличок
Продать. Йому медяничок,
А ій немудрую хустину,
Собі ж несе на постоли
Ременю доброго. Спочинув
Ta й каже: — Доню, не журись.
Царя вже Ірода не стало.
Чогось увечері наївся,
Ta так наївся, що й опрігсь,
Такеє-то мені сказали.
Ходімо, — каже, — у свій гай,
У свій маленький тихий рай!
Ходім додомоньку, дитино.
— Ходім, — сказала та й пішла
На Ніл сороченята прати
В дорогу синові. Паслась
Коза з козяtkом коло хати,
А Йосип сина забавляв,
На прильбі сидя, поки мати
На річці прала ті малі
Сорочечки. А потім в хаті
Поморщив добре постоли
Собі в дорогу. Та й знялисі
До сходу сонця, по торбині
На плечі взявши, а дитину
Удвох в колисочці несли.
To сяк, то так прийшли додому.

Бодай не довелось нікому
Узріть таке. Благодать!
Гайочок тихий серед поля,
Одна єдина іх доля
Отой гайочок! І не знатъ,
Де він кохався. І хатина,
Все, все сплюндровано. В руїні
Їм довелось ночуватъ.
В ярок Марія до криниці
Швиденько кинулася. Там
Колись-то з нею яснолицій
Зострівся гость святий. Бур'ян,
Будяк колючий з кропивою
Коло криниці поросли.
Марія! Горенько з тобою!
Молися, серденъко, молися!
Окуй свою святую силу...
Долготерпенієм окуй,
В сльозах кровавих загартуй!..
Небога трохи не втопилася
У тій криниці. Горе нам
Було б, іскупленним рабам!
Дитина б тая виростала
Без Матері, і ми б не знали
І досі правди на землі!
Святої волі! Схаменулась
І тяжко, важко усміхнулась,
Та й заридала. Полились
На цямрину святіє сльози
Та й висохли. А їй, небозі,
Полегшало.

Єлисавета,
Стара вдова, у Назареті
З малим синком своїм жила,
Таки з Івасем. Та була
Якась рідня їм. Вранці-рано
Свою дитину, безталанна,
Нагодувала, одягла
І за святим своїм пішла
У Назарет той до вдовиці
В сусіди, в наймички проситись!

Дитяточко собі росло,
З Івасем-удовенком гралось.

Уже чимале підросло.
Якось вони собі гуляли
Удвох на улиці, знайшли
Дві палички та й понесли
Додому матерям на дрова.
Звичайні діточки! Ідуть
І веселенькі, і здорові,
Аж любо гля[ну]ть, як ідуть!
Отож воно, мале, взяло
Другую паличку у Йвася —
Івась у коники і[г]рався —
Зробило хрестик та й несло
Додому, бачте, показати,
Що й він уміє майструвати.
Марія ще за ворітми
Дітей зостріла, і зомліла,
І трупом пала, як узріла
Той хрестик-шибеничку. —

Злий!

Недобрий чоловік, лихий!
Навчив тебе, моя дитино,
Зробить оце! Покинь! Покинь! —
А він, маленький, неповинний,
Святую шибеничку кинув
І заридав, і пролились
Ще в перший раз младенчі

сьози

На лоно матерне. Небозі
Ніби полегшало. Взяла
У холодочок завела,
В бур'ян, в садок, поцілуvala
Та коржиком погодувала,
Свіженським коржиком. Воно ж
Попестилося собі, погралось
Та й спатоньки, мале, лягло
Таки ж у неї на колінах.
Отож і спить собі дитина,
Мов янгеляточко в Раю.
І на єдину свою
Та Мати дивиться і плаче
Тихенько-тихо; ангел спить,
То щоб його-то не збудить.
Та й не догляділа. Неначе
Окропу капля, як огонь
На його впала, і воно

Прокинулось. Швиденько сльози
Марія втерла, сміючись,
Щоб він не бачив. І небозі
Не довелося одурить
Малого сина. Подивилось
І заридало.

Заробила

Чи то позичила вдова
Півкопи тую на буквар.
Сама б учила, так не знала ж
Вона письма того. Взяла
Та в школу хлопця одвела,
У ієсейську. Доглядала ж
Сама його, сама й навчала
Добру і розуму. Івась,
Таки вдовенко, в його вдавсь,
То вдвох собі й ходили в школу
І вчились вкупочці. Ніколи
Ані пограється з дітьми,
Ані побігає; самий,
Один-однісінський, бувало,
Сидить собі у бур'яні
Та клепку теше. Помагало
Святому батькові в трудах.
Якось по сьомуму годочку —
Малій вже добре майстрував —
Одпочиваючи в куточку,
Старий на сина дивувавсь,
Який-то з його майстер буде!
Які-то люди з його будуть!
Ta взявши відер, кандійок,
І батько, й мати, і воно
Пішли на ярмарок у самий
Самісінський Єрусалим.
Хоч і далеко, так спродати
Дорогше можна. От прийшли,
Розташувались. Батько й мати
Сидять собі та продають
Добро своє. А де ж дитина?
Побігло десь. Шукає сина
Ta плаче мати. І не чуть,
Де ділося. У синагогу
Зайшла благати благого Бога,
Щоб син її найшовсь. Аж глядь,
Межі раввінами дитина,

Її хлоп'яточко, сидить
І науває, неповинне,
Як в світі жити, людей любить,
За правду стати!

За правду згинуть!

Без правди горе! — Горе вам,
Учителі-архіереї! —
І дивувались фарисеї
І книжники його речам.
А радость Матері Марії
Неізреченная. Месію,
Самого Бога на землі
Вона вже зрила.

Спродались,
Во храмі помолились Богу
І веселенькі у дорогу
Додому рушили вночі
По холодочку.

Виростали
І вкупі вчились, ростучи
Святіє діточки. Пищались
Святіє тії матері
Своїми дітками. Із школи
Путем терновим розійшлись
Обидва. Божії глаголи,
Святую правду на землі
І прорекли, і розп'ялись
За воленівку, святую волю!

Іван пішов собі в пустиню,
А твій меж люди. А за ним,
За Сином праведним своїм,
І ти пішла. В старій хатині
В чужій покинула його,
Святого Йосипа свого!
Пішла тинятись попідтинню,
Аж поки, поки не дійшла
Аж до Голгофи.

Бо за Сином
Святая Мати всюди йшла,
Його слова, його діла —
Все чула, й бачила, і мліла,
І мовчки трепетно раділа,
На Сина дивлячись. А він
Сидить, було, на Єлеоні,

Одпочива. Єрусалим
Розкинувсь гордо перед ним,
Сіє в золотім вісоні
Ізраїльський архіерей!
Романський золотий плебей!
І час і два міне, не встане,
На матір навіть не погляне
Та аж заплаче, дивлячись
На ѹдейську столицю.
Ї вона заплаче, ідучи
У яр по воду до криниці,
Тихесенько. І принесе
Води погожої, і вміє
Утомлені стопи свяtie,
І пити дашь, і отрясе,
Одує прах з його хітона,
Зашіє дірочку та знову
Під смокву піде. І сидить
І дивиться, о Всесвятая!
Як Син той скорбний спочиває.
Аж ось і дітвора біжить
Із города. Його любили
Свяtie діточки. Слідком
За ним по улиця[х] ходили,
А іноді й на Єлеон
До його бігали малії.
Отож прибігли. — О святii!
Пренепорочні! — сказав,
Як узрів діток. Привітав
І цілував, благословляя,
Погрався з ними, мов маленький,
Надів бурнус. І веселенький
З своїми дітками пішов
В Єрусалим на слово нове,
Поніс лукавим правди слово!
Не вняли слову! Розп'яли!
Як розпинати Його вели,
Ти на розпуттій стояла
З малими дітьми. Мужики,
Його брати, ученики,
Перелякалися, повтікали.
— Нехай іде! Нехай іде!
Отак і вас він поведе! —
Сказала дітям. І упала
На землю трупом.

Розп'ялась
Твоя єдина дитина!
А ти, спочинувши під тином,
У Назарет отої пішла!
Вдову давно вже поховали
В чужій позиченій труні
Чужій людє. А Івана
Ї зарізали в тюрмі.
І Йосипа твого не стало.
І ти, як палець той, осталась
Одна-однісінька! Такий
Талан твій латаний, небого!

Брати Його, ученики,
Нетверді, душебогі,
Катам на муку не дались,
Сховались, потім розійшлись,
І Ти їх мусила збирати...
Отож вони якось зійшлись
Вночі круг Тебе сумовати.
І Ти, великая в женах!
І їх унині і страх
Розвіяла, мов ту половину,
Своїм святым огнєнним словом!
Ти дух святий свій пронесла
В їх душі вбогії! Хвала!
І похвала Тобі, Маріe!
Мужі воспрянули свяtie.
По всьому світу розійшлись,
І іменем Твойого сина,
Твоєї скорбної дитини,
Любов і правду рознесли
По всьому світу. Ти ж під тином,
Сумуючи, у бур'яні
Умерла з голоду. Амінь.

* * *

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
Буває, іноді дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї матері святої,
Що в мир наш Бога принесла...

Тепер їй любо, любо жити.
Вона серед ночі встає,
І стереже добро своє,
І дожидає того світу,
Щоб знов на його надивитись,
Наговоритись. «Це мое!
Мое!» — І дивиться на його,
І молиться за його Богу,
І йде на улицю гулять
Гордіше самої цариці,
Щоб людям, бачте, показать
Свое добро. — А подивіться!
Мое найкраще над всіми! —
І ненароком інший гляне.
Весела, рада, Боже мій!
Несе додому свого Йвана.
І їй здається, все село
Весь день дивилося на його,
Що тільки й дива там було,
А більше не було нічого.

Щасливая!..

Літа минають.
Потроху діти виростають,
І виросли, і розійшлися
На заробітки, в москалі.
І ти осталася, небого.
І не осталося нікого
З тобою дома. Наготи
Старої нічим одягти

I витопить зимою хату.
А ти не здужаєш і встати,
Щоб хоч огонь той розвести.
В холодній молишся оселі
За їх, за діточок.

А ти,
Великомученице? Села
Минаєш, плачуши, вночі.
І, полем, степом ідуши,
Свого ти сина закриваєш.
Бо ѹ пташка іноді пізнає
І зашебече: — Он байстри
Несе покритка на базар.

Безталанная! Де ділась
Краса твоя тая,
Що всі люде дивувались?
Пропала, немає!
Все забрала дитиночка
І вигнала з хати,
І вийшла ти за царину,
З хреста ніби знята.
Старці тебе цураються,
Мов тії прокази.
А воно таке маленьке,
Воно ще й не лазить.
І коли-то воно буде
Гратись і промовить
Слово мамо. Великеє,
Найкраще слово!
Ти зрадієш; і розкажеш
Дитині правдиво
Про панича лукавого,
І будеш щаслива.
Та не довго. Бо не дійде
До зросту дитина,
Піде собі сліпця водить,
А тебе покине
Калікою на розпутті,
Щоб собак дражнила,
Та ще й вилає. За те, бач,
Що на світ родила.

І за те ще, що так тяжко
Дитину любила.
І любитимеш, небого,

Поки не загинеш
Межи псами, на морозі,
Де-небудь під тином.

* * *

Садок вишневий коло хати,
Хруші над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають, ідучи, дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сем'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,

А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

ДОЛЯ

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
— Учися, серденько, колись
З нас будуть люди, — ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,

І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас люди? Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава,
А слава — заповідь моя.

* * *

— Росли укупочці, зросли;
Сміялись, грелись перестали.
Неначе й справді розійшлися!..
Зійшлись незабаром. Побралися;
І тихо, весело прийшли,
Душою-серцем неповинні,
Аж до самої домовини.
А меж людьми ж вони жили!

— Подай же й нам,
всесцедрій Боже!

Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти.
Не плач, не вопль,
не скрежет зuba —
Любов безвічну, сугубу
На той світ тихий принести.

ІСАІЯ. ГЛАВА 35

(Подражаніє)

Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустись,
Рожевим крином процвіти!
І процвітеш, позеленіш,
Мов Йорданові святиє
Лугі зелені, берегі!
І честь Кармілова і слава
Ліванова, а не лукава,
Тебе укриє дорогим,
Золототканим, хитрошигтим,
Добром та волею підбитим,
Святим омбфором своїм.
І люде темнії, незрячі,
Дива Господнії побачать.

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
Радуйтесь, вбогодухі,
Не лякайтесь дива, —
Се Бог судить, визволяє
Долготерпеливих
Вас, убогих. І воздає
Злодіям за злай!

Тойді, як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочити,
Незрячі прозрять, а кривие,
Мов сарна з гаю, помайнуть.
Німим отверзуться уста;
Прорветися слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.

Оживуть степи, озера,
І не верствовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться докупи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ (1819–1897)

Пантелеймон Олександрович Куліш народився у м. Воронежі на Сумщині в сім'ї заможного хлібороба. Навчався в Київському університеті, за участь у Кирило-Мефодіївському братстві був заарештований і відбув трирічне заслання.

У поетичному доробку П. Куліша п'ять збірок віршів: «Досвітки», «Хуторна поезія», «Дзвін», «Позичена кобза», «Хуторні недогарки»; він автор більше десяти поем, численних перекладів, балад, байок, дум. Найбільшим своїм творчим успіхом уважав двотомну збірку фольклорно-історичних і етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси». Придумав перший український фонетичний правопис — «кулешивку». Видав перший український історичний роман «Чорна рада», український буквар і читанку — «Граматка», «Народні оповідання» Марка Вовчка, які відредагував і опублікував. У співпраці з І. Нечуєм-Левицьким та І. Пулюєм переклав Біблію українською мовою.

Із глибоким знанням історії України П. Куліш у романі «Чорна рада» відтворив події часів Руїни, коли на Правобережній Україні гетьманував Павло Тетеря, а на Лівобережній наказним гетьманом був Яким Сомко. З ним за булаву змагалися полковник І. Золотаренко і запорозький кошовий І. Брюховецький, якому й вдалося спритно захопити владу на Чорній раді в Ніжині в червні 1663 р.

Пантелеймона Куліша називали «українцем у Європі, європейцем в Україні», на якого мали вплив ідеї європейського просвітництва й який утврджував їх у своїй творчості.

* * *

«Спасибі тобі, Богу милий, друже мій великий, за “Чорну раду”. Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз. Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував “Чорну раду” по-нашому... Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов» (Т. Шевченко).

* * *

«Це була досить на той час смілива думка — дати українською мовою історичний роман, а надто після Гоголівського “Тараса Бульби”, і треба сказати, що автор зі свого завдання вийшов досить добре. Як перша спроба українського роману, “Чорна рада” завжди буде займати почесне місце в історії українського письменства» (С. Єфремов).

* * *

«Куліш – це полум'яний патріот України, несхитний борець за збереження і самобутність українського народу, його прадідівських звичаїв і традицій, за нове красне письменство, щонайглибше закорінене у фольклорному ґрунті, і «західник», який наполегливо пропагував і втілював у власних творах ідею засвоєння світових культурних на-дбань. Він ревно прагнув вивести рідний народ, нашу літературу на широку дорогу світового культурного поступу з обов'язковим зbere-женням при цьому національної своєрідності» (Є. Нахлік).

ДО РІДНОГО НАРОДУ,
подаючи йому український переклад
Шекспірових творів

Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Предків наших, тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину!
Оттака-то слава наша,
Слава України!

Шевченко

Постыдитесь стыдѣниемъ отъ похваления
вашего, отъ поношения предъ Господемъ.

Иеремии, XII, 13

Не поминайте первыхъ и ветхихъ не по-
мышляйте.

Се азъ творю новая, яже нынѣ возсия-
ютъ, и увѣстѣ я: и соторю въ пустыни путь,
и въ безводный рѣки.

Исаи, XLIII, 13

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих!

Єдиний скарб у тебе – рідна мова,
Заклятий для сусідського хижакства:
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарби й багатства.

Се голос лучших предків з домовини,
Тих душ святих, що марно погибали
У злигоднях Великої Руїни,
Котру старці твоїм тріумфом звали.

О варваре! покинь тріумфувати
Ta зчервоній од сорома тяжкого:
Що всі сусіде мають що назвати,
A ти *своїм* не назовеш нічого.

Що захопив єси серед руїни,
Забрав усе великий твій добродій;
Жене тебе неволя з України,
I з рідним словом тулишся мов злодій.

На ж зеркало всесвітнє, визирається,
Збегни, який ти азіат мізерний,
Своїм розбоєм лютим не пишайся,
Забудь навіки путь хижакства скверний
I до сім'ї культурників вертайся.

ТРОЄ СХОТИНОК

Одной картины я желал быть
вечно зрителем.

Пушкин

Я не хотів би ні царських палат,
Ні вертографів пишно-прохолодних,
Аби у мене був з душою добрый лад,
Щоб не насилував я мислей благородних.

Я не хотів би світових утіх,
Що забавляють олухів великих,
Аби у мене був веселий в серці сміх
Серед моїх книжок, моїх палатів тихих.

Цураюсь я багатства, висоти
І популярності, ума отрути,
Аби Мадонною, о сонце доброти,
Сіяла ти мені в мої хмарні минути!

ЗАВОРОЖЕНА КРИНИЦЯ

Вертоград моєй сестри...

Пушкин

У сестри моєї тихо
Процвітає сад в ограді.
Кінамон, моя утіха,
Нард, алое в любім саді.

Там квітки, як в Божім раю,
Що на Тигрі да Євфраті,
Зорями в траві зоряють,
Тонуть-плавлють в ароматі.

Там гранати наливнії,
Солодощів дивних повні...
Гудуть бджоли золотії,
Мов з Едему тихі дзвони.

Серед саду-винограду
В кринах схована криниця...

Мойму серцю на відраду
Заворожена водиця.

Заворожена й заклята,
Щоб не знали люде ходу:
Бо призначено для брата
Чисту воду-прохолоду.

Вітре тихий від заходу!
Вволи волю мого серця:
Повінь чарами на воду,
Нехай ллється, нехай ллється.

Вітре буйний аквілоне!
Подми чарами, крилатий,
На ті нарди, кінамони,
Нехай каплють аромати.

ЧОРНА РАДА

(Скорочено)

ХРОНІКА 1663 РОКУ

I

По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, ізближались до Києва з Білогородського шляху. Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий, по одежі і по сивій бороді, сказать би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюга. Коні в їх потомлені, одежа й тороки позапилювані: зараз було знати, що їдуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку, да й побрались гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора, Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань доскочив собі незчисленного скарбу та після війни й сів хутором коло Києва.

Було вже надвечір. Сонце світило стиха, без жари; і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по суковатих, мохнатих ду-

бах і по молодій травиці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так голосно да гарно, що все кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутнії. Ніхто б не сказав, що вони йдуть у гості до веселого пана Череваня.

От же вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка із зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державськії. Замість ушул — рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину, таке, що і вдень і вночі сподівайсь лихого гостя — татарина або ляха. Так над ворітьми у башті було й віконце, щоб роздивитись перше, чи впускати гостя до господи, чи ні. Над щитом — гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора — годячий вал.

Під'їхавши під браму, гості почали грюкати шаблею в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь ніхто; да вже нескоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця, лізе та й гуторить само із собою:

— Враг його, — каже, — знає, який тепер люд настав! Приїде казна-шо, казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років п'ятнадцять або двадцять назад! Так усяке сиділо по Україні тихо та смирно, наче бджола в зимовнику. Ге, тото-бо!.. Якби вражі ляхи, собі на лихо, не потривожили козацького рою, то й досі б, може, так би сиділи. Погано було за ляхів, та вже ж і наші гуляють не у свою голову! Ох, Боже правий, Боже правий!

— Се Василь Невольник, — каже тоді піп. — Однаковий і досі.

— Хто там грюкає, наче у свої ворота? — питає Василь Невольник крізь віконце.

— Да годі тобі розпитувати! — озвався піп. — Бачиш, що не татаре, то і впускай.

— Боже мій правий! — аж скрикнув Василь Невольник. — Та се ж паволоцький Шрам!.. Не знаю ж, чи одчиняти ворота, чи перше бігти до пана.

— Одчини перше ворота, — озвався Шрам, — а потім біжи собі, куди хоч.

— Правда, правда, добродію мій любий! — каже старий ключник да й почав іспускатися униз, усе-таки розмовляючи сам із собою. — Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думали ж мої старі очі вбачати пана Шrama!

От одчинилися ворота. Полковник Шрам із сином (той молодий козак був його син) схиливши і в'їхали. Василь Невольник з великої радості не знав, що й робити: кинувся до Шrama і поцілував його в коліно.

Далі до сина:

— Боже правий! Боже правий! Та се ж твій Петрусь! Орел, а не козак! Петро нагнувсь із сідла і поцілувавсь із Василем Невольником.

— Орел, а не козак! — каже знов Василь Невольник. — Що, якби таких друзяк припливло хоч дві чайки до Кермана, як я пропадав там у неволі? Ох, Боже правий! Далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її довіку!

Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тілько з неволі випущений: невеличкий, похилий, очі йому западали і наче до чого придивляються, а губи якось покривились, що ти б сказав — він і зроду не сміявся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, да й те на йому було, мов позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю і взяв од панотця коня.

— Веди ж нас, Василю, до пана, — каже полковник Шрам. — Де він? Чи в світлиці, чи в пасіці? У нього здавна була охота до бджоли; так тепер, певно, уже пасічниче.

— Еге, добродію, — каже Василь Невольник, — благую частину ізбрал собі пан Черевань — нехай його Господь на світі подержить! Мало куди й виходить із пасіки.

— Ну, да все ж од людей іще не одцурався? Чи, може, справді зробивсь пустинножителем?

— Йому од людей одцуратись! — каже Василь Невольник. — Та йому й хліб не піде в душу, якби його люде покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмарниці.

Да, одчинивши дідусь у пасіку хвірточку, і повів Шрама попід деревом.

Що ж то був за Шрам такий, і як се він був разом піп і полковник?

Був він син павлоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в Київській братській школі, і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялисся козаки з гетьманом Остряницею, то і він устярав до козацького війська; бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як іллеться рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і урядників над українцями, за наругу католиків і унітів над греко-руською вірою. Тоді-бо дійшло безладдя в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хліборобами, короті не мали жодного способу сутичти його стати. Почали жовніри, консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і напитки од людей вимагати, жінок і дівчат козачих, міщанських і посполитих безчестити і мордовати, людей серед зими по ломках льдових у плуг запрягати, а жидам приказували їх бичовати й поганяти, щоб, на один сміх і наругу, лід плугом орали й рисовали. А тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усиловались унію на Україні прищепити і не в одну церкву попом уніта на огиду людям поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали, а oddаючи жидам у оренду села, не раз із селами й церкви їм на одкуп отдавали. І нікому було на такі наруги жаловатись, бо й самого короля сенатори, пани да єпископи у руках держали. Городова ж

козацька старшина за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх намісників і орандарів руку тягнула, а між себе ділилась козацькою платою — по тридцяти злотих на всякого реєстрового од короля і Речі Посполитої. То й реєстровим, чи городовим, козакам було тісно. Багато з них до підданства старостам і державцям приневолено; кото-рі ж остались реєстровими козаками, тії робили у своєї старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тільки їх оставлено в реєстрі, да й тії, бувши у великій неволі в старшини, тягли, хотя й нехотя, за ляхів руку і тілько вже при Хмельницькому одностайне за Вкраїну повстали. Так як би їм земляки у своїй тісноті й нуждах жалувались?.. Жалувались миряне і попи благочестиві тілько далеким своїм землякам — козакам запорозьким, которі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибирали і гетьману коронному узяти себе за шию не давали. От і виходили із Запорожжя один за одним гетьмани козацькі: Тарас Трасило, Павлюк, Остряниця — з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю.

Тілько ж не надовго підіймали українці під їх корогвами похилу голову. Ляхи держались міцно за руки з недоляшками, гасили хутко полом'я і знов по-своюму обертали Україну. Аж ось піднявсь страшений, невгласимий пожар із Запорожжя — піднявсь на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили тії старости і комісари з городовими козаками, тії консистенти-ротмістри зі своїми живнірами, да й наші перевертні недоляшки з надвірною сторохою. Як уже не вмудрялись, щоб погасити теє полом'я! Як уже не перегорджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожжє, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварні, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини — немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорожжє до Хмельницького. І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...».

Де ж пробував, де тинявсь попович паволоцький, Шрам, десять рік од Остряниці до Хмельницького? Про те багато треба б було писати. Сидів він зимовником серед дикого степу на Низу, взявши собі за жінку бранку туркеню; проповідував він слово правди божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з низовцями; видав не раз і не два смерть перед очима да й загартувався у воєнному ділі так, що як піднявсь на ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. Ніхто краще його не ставав до бою; ніхто не крутив ляхам такого веремія... У тих-то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах-то, коли хочете знати, не Чепурним його записано.

Било козацтво в ту війну на те, що або пан, або пропав, то не кожен писався власним прізвищем.

От же минули, мов короткі свята, десять рік Хмельнищчини. Вже й сини Шрамові підросли і допомагали батькові у походах. Двоє полягло

під Смоленським; оставсь тілько Петро. Іще таки й після Хмельницького не раз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почуваючись, що вже не служить сила, зложив із себе полковництво, постригся у попи да й почав служити Богові. Сина посылав до військового обозу, а сам знав одну церкву. «Вже, — думав, — Україна ляхам за себе oddячила, недоляшків вигнала, унію стерла, жидову передушила. Тепер нехай, — каже, — живе громадським розумом».

Коли ж дивиться, аж ізнов негаразд починається на Вкраїні. Свари да чвари, і вже гетьманською булавою почали гратись, мов ціпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров іллеться понад Дніпром через Виговського і через навіженого Юруся Хмельниченка, що одержав після його гетьмановання; а як досталась од Юруся булава Тетері, то він аж за голову вхопився. Чи молиться, чи Божу службу служить, — одно в його на думці: що ось погибне Україна од цього недруга отчизного і похлібці лядського. Було, чи вийде серед церкви з науковою, то все одно мирянам править: «Блюдітеся, да не поробощенні будете; стережітесь, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!»

Як же вмер паволоцький полковник, що після Шрама уряд держав, да зійшла рада, щоб нового полковника вибрati, він вийшов серед ради у попівській рясі да й каже:

— Діти мої! Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас Господь ізнов огнем да мечем. Треба нам тепер такого полковника, щоб знов, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.

Як почула ж се рада, то так і загула од радості. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук полковницькі клейноди, вдарили з гармат, да й став панотець Шрам полковником.

Тетеря аж здригнувся, як почув про таке диво. Що б то робити? Да нічого не зміг, бо так велось у ту старосвітшину, що рада була старша од гетьмана. Мусив Тетеря прислати Шрамові універсал на полковництво. Обидва ж вони політикуються, подарунками обсилаються, а нишком один на одного чигають.

От же думав Шрам, думав, як би Вкраїну на добру дорогу вивести; далі, надумавши, пустив таку поголоску, що нездужає, нездужає полковник; передав осаулові Гулаку свій рейтментарський пірнач, а сам вийхав ніби кудись далеко на хутір для спокою, да ото й махнув із сином з Паволочі. Куди ж він махнув і що в його було на думці, незабаром того довідаємося.

II

Скоро ввійшов ото Шрам у пасіку, іще не помоливсь і святому Зосимові, що стойть по пасіках, як слухає — у Череваня щось іграє.

— Е, да се в вас і бандура!

— І бандура, — каже Василь Невольник, — та ще чия бандура!

— Так се в вас Божий чоловік? — спитав тоді Шрам.

— А то хто ж би так заграв у бандуру? Такого кобзаря не було, та, може, вже й не буде між козацтвом.

Ідуть вони, аж бандура заговорила голосніше. Оддалеки — так наче сама із собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам — аж сидять на траві під липою і Божий чоловік, і Черевань, а перед ними стойть полуцені. Звався Божим чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаний свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усякі болісті і замовляти всякі рани. Може, він помагав своїми молитвами над недужим, а може, і своїми піснями; бо в його пісня лилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За те є-то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здається, попросив у кого остатню свитину з плечей на викуп невольника, то й ту б йому оддав усякий.

Тепер він розпочав смутну думу про Хмельницького, як умирал козацький батько:

Ой настала жаль-туга да по всій Україні...

Не один козак гірко плакав од цієї думи, а Черевань тільки похитувавсь, гладочи черево; а щоки — як кавуни: сміявсь од широго серця. Така була в його вдача.

Полковник Шрам, стоючи за деревом, дививсь на їх обох. Давно вже він не бачив свого смішливого приятеля, і хоть би кришечку перемінився Черевань; тільки лисина почала наче більш вилискуватись. А в Божого чоловіка довга, до самого пояса, борода іще краще процвіла сідинами; а на виду дідусь просіяв якимсь світом. Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видющий зроду не побачить.

Слухав його Шрам довго, а далі вийшов із-за дерева да й став напроти Череваня. Як схопиться ж мій Черевань:

— Братику, — каже (бо трохи картавив), — чи се ти сам, чи се твоя душа прилетіла послухати Божого чоловіка?

Да й обнявсь і поцілувавсь із Шрамом, як із рідним братом.

Божий чоловік і собі простяг руки, як зачув Шрамів голос. Зрадів дідусь, що аж усміхавсь.

— Бувай же, — каже, — здоров, панотче і пане полковнику! Чули й ми, як Господь наустив тебе взятись ізнов за козаковання.

А Василь Невольник, стоючи коло них, собі радується, похитуючи головою.

— Боже, — каже, — правий, Боже правий, єсть на світі такі люде!

— Яким же, брате, оце слuchaєм? — питає зараз Черевань.

Шрам одвітовав, що на прощу до Києва, да й спитав сам у Божого чоловіка:

— А тебе ж, діду, звідки і куди Господь несе?

— У мене, — каже, — одна дорога по всьому світу. Блаженні милості-вії, яко тій помиловані будуть...

— Так, батьку мій! Так, мій добродію! — перебив йому Василь Невольник. — Нехай на тебе так Господь оглянеться, як ти на мене оглянувся! Три годи, як три дні, промучивсь я в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах; не думав уже вбачати святорусько-го берега. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я ізнов між хрещеним миром, ізнов почув козацьку мову!

— Не мені дякую за се, Василю, — каже Божий чоловік, — дякуй Богові да ще тому, хто не поскупивсь викинути за тебе з череса сотню дукатів.

— Хіба ж я йому не дякую? — каже Василь Невольник. — Ченци звали мене у монастир, бо я таки й письменний собі трошки; низове товариство закликало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю; зазивав мене і кошовий, і отамання, як проходив я, повертаючи з неволі, через Запорожжє, а я кажу: ні, братчики, піду я тому служити, хто визволив мене із бесурменської землі; буду в його грубником, буду в його хоч свинопасом, аби як-небудь йому подякувати.

Так говорив Василь Невольник. А Черевань, слухаючи, тілько сміявся.

— Казнає-що ти, — каже, — городиш, бгате! Буцім уже сто червоних таке диво, що зроду ніхто й не бачив. Після Пилиавців та Збаража носили козаки червінці приполами. Ну, сядьмо лиш, мої дорогі гості, та вип'єм за здоров'я пана Шрама.

Випили по кубку. Тоді Шрам і питає:

— Скажи ж мені, Божий чоловіче, ти всюди вештаєшся і всячину чуєш: чи не чував ти, що в нас діється за Дніпром?

— Діється таке, — одвітує Божий чоловік, важко здихнувши, — що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на сій Україні Тетеря, а за Дніпром чиниться щось іще гірше. Жодного ладу між козаками.

— А старшина ж із гетьманом на що?

— Старшини там багато, да нікого слухати.

— Як нікого? А Сомко?

— А що ж Сомко? Хоть він і розумом, і славою узяв над усіма, да йому не дають гетьмановати.

— Як же се так?

— А так, що диявол замутив голову Васюті Ніженському. Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так от же захотілось на старість гетьмановати. Багато козаків і його слухає. А як він собі мається добре, то й бояре, що на Москві коло царя, що хотя роблять, і тій за нього тягнуть руку. А Сомко, бачте, навпросте іде, не хоче нікому придітє поклонімся. Отаке як завелось міждо старшими головами, то й козаки пішли один против одного. Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зітнуться. «Чия сторона?» — «А ти чия?» — «Васютина». — «Геть же к нечистому, бо-

ярський підніжку!» — «Ти геть к нечистому, переяславський крамарю!» — Себто, бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так васютинцям і звадливо. Отак зігнуться, да й до шабель.

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голову по-нурив.

— Да потривай же, — каже, — адже ж Сомка вибрали одностайнє гетьманом у Козельці?

— Одностайнє, — каже, — і сам преосвященний Методій був там і до присяги козаків приводив; да як Сомко собі чоловік прямота, то й не в догад йому, що святий отець думав, мабуть, заробити собі яку сотнягу чи дві червоних на рису. А Васюта Ніженський водивсь у ста-ровину з ляхами, так прогноза вже добрий: брязнув капшуком перед владикою — той і вимудрував щось на Сомка, да й послали в Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада Козелецька не слушна; треба, кажутъ, ізозвати зуповну раду, щоб і військо із Запорожжя було на раді, щоб одностайнє собі гетьмана обрали й одного вже слу-хали; бо Васюта хоче собі гетьманства і не слухає Сомка-гетьмана, а запорожці собі гетьманом Брюховецького зовутъ.

— Якого се Брюховецького? — аж скрикнув Шрам. — Що се ще за прояв?

— Проява, — каже, — така, що слухаєш, да й віри няти не хочеться. Ви знаєте Іванця?

— Отак! — кажутъ, — іще б не знати чури Хмельницького!

— Ну, а чули, яку наругу прийняв він од Сомка?

— Чули, — каже Шрам. — Що ж по тому?

А Черевань:

— Здається, Сомко наляяв Іванця свинею, чи що?

— Не свинею, а собакою, да ще старим собакою, да ще не на самоті, чи там напідпитку, а перед отаманням, перед генеральною старшиною, на домовій раді в гетьмана.

— Га-га-га! — засміявсь Черевань. — Одважив солі добре!

— Одважив солі добре, — каже Божий чоловік, — да зробив нега-разд. Іванець був собі не значний товариш, да за свою щиру службу старому Хмельницькому мав велику в його повагу і шанобу. Бувало, проживаєш у гетьманському дворі, то й чуеш: «Коханий Іванець! Іва-нець, друже мій єдиний!» — озветься до його під веселій час, за ча-кою. «Держись, Юрі, — каже, бувало, синові, — держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не опушкає». От Юріус і державсь його ради, і вже, було, що скаже Іванець, те й свято. А Сомко, знаєте самі, доводиться Юріусеві дядько, бо старий Хміль держав уперве його сестру Ганну; так він і незлюбив, що чура орудує небожем. Да ото раз, як з'їхалась до молодого гетьмана старшина да почали радовати про вій-ськові речі, от Іванець і собі до гурту — немовби гетьманський чура — да щось і блявкнув з простоти. А Сомко знаєте який? Зараз загориться, як порох. «Пане гетьмане, — до Юріуса, — старого пса не пристойно

мішати в нашу компанію...» От як воно було, панове, коли хочете знати. Я сам там лучивсь, то й чув своїми ушима. Да при мені ж зчинився й гвалт уночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Да ото й судили його військовою радою і присудили усікнути голову. Воно б же й сталося так, панове, да Сомко видумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадити верхи на свиню да й провезти по всьому Гадячу.

— Га-га-га! — зареготав ізнов Черевань. — Котузі по заслuzі.

А Шрам усе слухав мовчки да й каже понуро:

— Се все ми знаємо.

— Знаєте, — каже кобзар, — а чичували, що після того вкоїв Іванець?

— А що ж він, бгате, вкоїв? — питает Черевань. — Якби на мене, то враг би його й знав, що й чинити після такого сорому! Як тобі здається, бгате Василю?

Той тільки мовчки похитав головою.

— От що зробив Іванець, — прийняв ізнов слово Божий чоловік. — Мабуть, нечистий напутив його. Почав гроши збирати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана. Той і настановив його хорунжим. Як же ото Юріс не зміг держатись на гетьманстві да пішов у ченці, так Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щире срібло, скільки його там осталось, да й махнув на Запорожжє. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним роють: «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» А він, ледачий, з усіма обнімається, да братаеться, да горілкою поїть...

— Ну, що ж із цього? — ізнов-таки спитав понуро Шрам.

— А от що із цього. Запорожці так собі його вподобали, що зозвали раду, да й бух Іванця кошовим.

— Іванця! — аж скрикнули всі в одно слово.

— Ні, вже його тепер ніхто не зове Іванцем, — додав Божий чоловік, — тепер уже він Іван Мартинович Брюховецький.

— Сила небесная! — закричав, ухопившись за голову, Шрам. — Так се його зовуть запорожці гетьманом?

— Його, паночче, його самого!

— Боже правий, Боже правий! — сказав Василь Невольник, — переведеться ж, видно, ні на що славне Запорожжє, коли такі гетьманни настали!

А Черевань тілько сміявся:

— Га-га-га! Оце так, бгатці, що штука! І вво сні такого дива не снилось нікому!

— Браття мое міле! — рече тоді полковник Шрам. — Тяжко моєму серцю! Не здолаю більш од вас тайтися! Іду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка-гетьмана; а іду от чого. Україну розідralи надвое: одну часть, через недоляшка Тетерю, незабаром візьмуть у свої лапи ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат знає на що. Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві, — а в його душа щира, козацька, — так

міркував я, що якраз підійму його з усіма полками на Тетерю, да й привернем усю Україну до одної булави. (...)

— Бгатці! — сказав Черевань. — От я почувсь на добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне. Годі вже вам гуторити про свої смутки. Я радуюсь, що Господь послав мені таких гостей, а ви тілько охаете та стогнете. Не засмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркі думи хоч на сьогоднішній вечір.

Так говорячи, устав да й повів своїх гостей до хати.

Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою. Василь Невольник голосно журився, на нього глядючи. Божий чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі.

III

Петро знайомиться в домашній пекарні з дочкою Череваня Лесею.

(...) Обернувшись козак, переступаючи через поріг, — і серце в його заграло: Леся не спускала з його очей, а в тих очах сіяла й ласка, й жаль, і щось іще таке, що не вимовиш ніякими словами. Сподобавсь, видимо, козак дівчині. (...)

IV

Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве! Бо й велика слава не раз тебе осіяла, і великій злигодні на тебе з усіх боків збирались... Скілько-то князів, лицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави; скілько-то на твоїх улицях, на тих старосвітських стогнах, на валах і церковних цвинтарях пролито крові християнської! Уже про тих Олегів, про тих Святославів, про тій ясири половецькій нічого й згадувати. Ту славу, тій злигодні вибила нам із голови безбожна татарва, як уломився Батий у твої Золоті ворота. Буде з нас і недавніх споминок про твою руїну.

Іще ж от і дванадцять літ не налічив Шрам, як у той нещасливий Берестецький рік прийшов до Києва Радзивілл із литвинами, усе попалив і пограбовав, а міщене, сівші на байдаки, мусили до Переяслава втікати.

Та лютя пожежа іще не зовсім загладилася: куди не кинь оком, усюди виден був по їй прослідок. На коморах, на стайннях, на огорожах, поміж свіжим деревом чорніють колодки, а інде гарний колись сад стоять пустирем незагороджений; на спустошалому двориці стирчать тільки печі да ворота; а де чи діловання, чи щит над ворітми, чи яка хоромина, то все те нове, іще й дерево не посиніло.

Смутно було дивитись Шрамові на тій признаки пожежі. Тілько й краси було в Києві, що церкви божі, да городи з червоними маками, да ще тій гори крутоярі, із зеленими покотами.

Тоді ще трохи не весь Київ містився на Подолі; Печерського не було зовсім, а Старий, або Верхній, город після Хмельницини безлюдovав.

Де-не-де стояли по Подолу кам'яниці; а то все було дерев'яне: і стіни з баштами круг Подолу, і замок на горі Киселівці. Улиці були узенькі, плутались то сюди, то туди; а інде замість улиці майдан, і ніхто його не забудовує, і нічого на йому нема, тільки гуси пасуться.

Ідуть наші прочане по тих закоулках, аж дивляться, — посеред улиці збились вози у купу. Шрам послав сина прочистити дорогу. Поскочив Петро до возів; гляне, аж за возами, коло хати, перед ганочками, сидить юрба людей. Посередині килим, на килимі пляшки, чарки і всяка страва. (...)

Петро сказав, що павлоцький Шрам просить пропустити його через табір. Молодого козака впізнали, побачили й полковника, тут до нього вийшов Тарас Сурмач, який служив у Шрама сурмачем. Він став пригощати подорожніх, адже в нього народився син. Шрам відмовився, бо їде на прощу поклонитися Божим церквам. Один із міщан сказав, що городове козацтво на старшину «важким духом дихає». Міщани почали ремстувати, що вони тільки тоді козакам потрібні, як треба вирувати з польського ярма. Закипів і Шрам від тих слів, почав докоряти, що й міщани не допомогли козакам у битві під Берестечком і місто своє здали без бою Радзивіллу, а відвоювати його допомогли знову ж таки козаки. Міщани зарепетували, що вони теж козаки, тільки одні собі козацтво загарбали, носять шаблі та кармазини, їздять ридванами, а інші власним коштом будують стіни, башти й платять податок. І вони б по-козацьки причепили до боку шаблі й сиділи згорнувши руки.

Громада загула, стала погрожувати козакам Чорною радою і заступництвом січових братчиків. Панотець Шрам ледве вгамував міщан розважливим словом, Сурмач перепросив і пропустив прочан далі. Іван Шрам серйозно замислився й зрозумів, що тут не обійшлося без проклятого Іванця Брюховецького, який мутить воду серед низових запорожців.

V

Рідко, може, єсть на Україні добра людина, щоб ізжila вік, да не була ні разу в Києві. А вже хто був, то знає братство на Подолі, знає ту високу з дзигарками дзвіницю, муровану кругом ограду, ту п'ятиголову, пишно, з переднього лиця, розмальовану церкву, тій високі кам'яниці по боках. Отже років за двісті назад, тоді, як отой-то Шрам був у Києві, все те було інше. Тоді ще стояла дерев'яна церква гетьмана Петра Сагайдачного; і ограда, і дзвіниця, і всі братські школи, — усе те було дерев'яне. У середині в монастиреві стояв тоді густий старосвітський сад. Була то колись благочестива пані Ганна Гулевичівна, що подаровала на братство свій двір із садом; і на тому-то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудував і монастир братський з школами устроїв, щоб теє братство дітей козачих, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало. (...)

Дивляться наші на тій намальовані дива, доходять уже до дзвіниці, аж слухають — за оградою щось гуде, стугонить, наче грім гrimить оддалеки, і музики грають.

— Се, — каже ченчик, що проводжав їх по монастиреві, — се добрїй молодці-запорожці по Києву гуляють. Бачте, як наші бурсаки-спудеї біжать за ворота? Жодною мірою не вдержиш їх, як зачують запорожців. Біда нам із сими іскусителями! Наїдуть, покрасуються тут, погуляють; дивись — половина бурси і вродиться за порогами.

Тим часом музики, галас і тупотня підходили все ближче. Люде один одного пхає та біжать дивитись на січових гуляк. Тілько й чути: «Запорожці, запорожці із світом прощаються!»

Що ж то було за прощання зі світом? Була то в запорожців гульня, на диво всьому мирові. Як доживе було котирій запорожець до великої старості, що воювати більш не здужає, то наб'є через дукатами, да забере із собою приятелів душ тридцять або й сорок, да й іде з ними в Київ бенкетовати. Дома, у Січі, ходять у семиряжках да в кажанках, а ідять мало не саму соломаху, а тут жупани на іх будуть лудани, штаны із дорогої састи, горілка, меди, пива так за іми в куфах і їздять, — хто стрінеться, усякого частують. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки, і всякі викрутаси. Отсе одкуплять, було, бочки з дьюгтем да й розіллють по базару: одкуплять, скілько буде горшків на торгу, да й порозбивають на череп'є; одкуплять, скілько буде маж із рибою, да й порозкидають по всьому місту: «Іжте, люде добрій!»

А погулявши неділь ізо дві да начудовавши увесь Київ, ідуть, було, вже з музиками до Межигорського Спаса. Хто ж іде, а хто з прощальцем танцює до самого монастиря. Сивий-сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискачує, попереду йдучи, запорожець; а за ним везуть боклаги з напитками і всякі ласощі. Пий і їж до своєї любості, хто хочеш.

А вже як прийдуть до самого монастиря, то й стукає запорожець у ворота.

- Хто такий?
- Запорожець!
- Чого ради?
- Спасатися!

Одчиняється ворота, вінувайде туди, а все товариство і вся суєта мирська, з музиками і скоками, і солодкими медами, останеться за ворітами. А він, скоро ввійшов, зараз через із себе і oddae на церкву, жупани кармазинові із себе, а надіне волосяну сорочку, да й почав спасатись.

Так-то розказують старі люде про тих прощальців.

От же й тепер, перед Шрамом да Череванем, висипали вони з улиці, як із рукава, танцюючи. Чуприндири такі, що любо глянути. Ідучи мимо церкви, покладали хрести, били поклони, да знов, схопившись, навприсядки, да через голову, да колесом! А бурсаки, повибігавши за ограду, дивляться на них да й плачуть.

— Не плачте, дурні! — кажуть їм запорожці. — Дніпро тече просто до Січі...

Дома в себе вони, кажу, ходять, було, у дъогтяних сорочках да в дірявих кожухах-кажданках, а тут повбирались у такі жупани, що хоть би й гетьманові, — і все, щоб тілько показати перед миром, що запорожцю тії сукна й блаватаси все одно, що й семиряга. Зараз, чи калюжу вбачить де на дорозі, так у калюжу й лізе в кармазинах; чи ширітвас дъогту зуздрити, так і вскочить туди із сап'янцями. Химерний дуже був народ! (...)

— От, бгате, — каже Шрамові, — де люде вміють жити на світі! Коли б я був не жонатий, то зараз би пішов у запорожці!

— Не знать, що ти провадиш, свате! — дав йому одвіт Шрам. — Тепер чесному чоловікові стид мішатись між сі розбишки. Перевернувшись тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запорожжє? Або голтятинака, або злодюга, що бойтисяшибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидіть там окаянні в Січі да тілько п'янствують, а очортіє горілку пити, так і їде в городи да тут і величаеться, як порося на орчику. Цур їм із їх скоками! Поїдьмо боржай у Печерський, а то не застанем на службу.

Коли ж тут хтось із-за плечей:

— Овва!

Обернувшись Шрам, аж у його ззаду стоїть запорожець у кармазинах; стоїть і сміється.

— Овва, — каже, — і оце б то наче й правда, а воно зовсім брехня.

— Ироде! — нестерпівши, гукнув на його Шрам; да, схаменуввшись, де він, зараз і переміг себе. — Цур тобі, — каже, — опріч Божого дому!

Да скорій до коня, да й поїхав. Череваний із Петром за ним.

Череваниха теж поспішала до ридвана, бо до запорожця пристав другий братчик, і хоть нічого їй не сказали, да поглядали на Лесю так хижо, як вовки на ягницию.

Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, підняввшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручувані, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні, густій брови аж геть піднялися над тими очима, і — враг його знає — глянеш раз: здається, супиться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх. А другий був молодий, високий козак, тільки щось азіатське; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Січі сходились бурлаки з усього світу: прийде турок — і турка приймають; прийде німець — і німець буде запорожцем, аби перехрестивсь; да скав: «Вірую во Христа Ісуса; рад воювати за віру християнську».

Зрадовалась Череваниха, як наздогнала своїх, мов слобонилась од якої напасті. От і поїхали всі через Верхній город, а далі Михайлівською стежкою через Євсейкову долину, на Печерську гору. А по Печерській горі росла тоді скрізь дика пуша. Дорога через ту пушу була дуже трудна: то крутилась поміж деревом, то спускалась у байраки, то обходи-

ла кудлатії кучугури. Ридван, що дальш, усе одставав од верхових; а Петро, після тих чудних Череваниших речей, не державсь уже жіночого боку. Остались наші прочанки тілько з Василем Невольником.

Аж ось з обох боків дороги закопотіли коні, затріщало сухе гілле під копитами, і показались крізь зелену ліщину кармазини. Їх наздогнали запорожці, — тих двоє, що одрізнились коло братства од прощальників. (...)

Козаки їхали по обидва боки ридвана й говорили наче між собою, що вони зроду не бачили такої гарної дівки. Один казав, що міг би її поцілувати, а другий відповів, що це сало не для кота. Леся злякалася, але Василь заспокоїв її, що молодці лише жартують.

Старший запорожець гукнув побратимові, що Січ він поважає, як матір, але задля такої дівчини можна покинути і батька, і матір. Сказав, що дівчина ця буде його, закине її в сідло і помчить у Чорну Гору, куди ще раніше запрошував його товариш. Перелякані Череванихи ледь наздогнали своїх, а запорожці пропали.

VI

Хто б то мав таке слово пишне да красне, щоб так, як на картині, змалював той монастир Печерський? Щоб хто й не був ізроду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої очі тій мурівани огради, ту височенну дзвіницю, тій церкви під золотом та під скульптурою? Се ж то воно так тепер; а років двісті назад треба було слова тихого, понурого, щоб розказати, як тоді знаходився монастир Печерський. Далось і йому знаки батівське лихолітте. Велика церква, що прописана в літописях «небесі подобною», зруйнована була по вікна. Хоть же князь Олелькович Симеон підняв її знов із руїн, тільки далеко їй було до стародавньої ліпоти. Не було ні срібла, ні золота, що тепер сіяє по Лаврі всюди; усе було тоді убогенько.

Е, да були скрізь по стінах у Великій церкві помальовані князі, гетьмани, воєводи благочестиві, що тую церкву боронили й підpirали. Тепер би дорого дали ми, щоб їх узріти! А внизу, поуз стін, скрізь були надгробки тих великих людей, того лицарства православного. І того нічого вже немає!..

Вистоявши службу, Шрам ходив із своїми од одного надгробка до другого. Тут читав, що отакий-то «Симеон Лико, муж твердий вірою і хоробрій, почив по многих славних подвигах». А там — буцім озивавсь до його з того світу пишний князь золотими словами: «Многою сіяв я, — каже, — знатностю, властю і доблестю, а як умер, так з убогим старцем зрівнявся і за широкі свої лани сім ступнів землі взяв. Не дивуйся, — каже, — тому, читачу, бо й тобі те ж буде: нерівними на світ народжаємося, а рівними вмираємо!» А там іще який-небудь пан просить, хто читатиме підпис, то промов, каже, ідучи мимо, благе слово: «Боже! Милостив буди душі раба твоего». Хто б і не писменний був, так, дивлячись тілько на ті шаблі, на ті панцири, бунчукі і всякі клейноди, перемішані з кістками,

з Адамовими главами, що повироблювано горорізьбою з міді да з каменю понад тими надгробками, хто б, кажу, був і неписьменний, так і той би догадавсь, против чого-то воно так викомпоновано: усяке багатство, усяка слава — усе воно суєта суєт: і шабля, й булава з бунчуком, і горностайова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками.

Отже й Шрам, розглядаючи ту горорізьбу да читаючи епітафії, засмутився душою да й каже:

— Колико-то гробів, а всі ж то тій люде жили на світі і всі пішли на суд перед Бога! Скоро й ми підем, де батьки і діди наші.

Да погадавши так, вийняв із-за пазухи щирозлотий обушок, що одбив колись на войні у лядського пана чи в недоляшка, да й повісив на ризі в Богоматері.

Із великої церкви повернули наші прочане до печер, коли ж дивляться — іде з печер против їх хтось у дорогих кармазинах, високий і вродливий; а по кармазинах скрізь комір і поли гаптовані золотом; зверху кирея, підбита соболем; підпирається срібною булавою. А за ним купа людей чимала, все в кармазинах да в саєтах. Ченці їх проводжали.

Шрам аж затремтів, як глянув.

— Боже мій! — каже. — Да се ж Сомко!

А той собі зрадів, побачивши Шрама.

Обнялись, поціловались і довгенько держали один одного, обнявшиесь.

Далі привітавсь гетьман і з Череванем.

Черевань так зрадів, що нічого й не зміг сказати на гетьманське привітання, да вже обнявшиесь, промовив тілько:

— А, братику мій любезний!

Череваниху назвав гетьман, вітаючись, рідною ненею. Вона аж помолодшала і вже нащебетала йому всячини.

— А ось і моя наречена! — сказав Сомко, обернувшись до Лесі. — Вам, ясна панно, чолом до самих ніжок!

І взяв її за руку і поціловав як дитину.

— Давно ми, — каже, — не бачились за військовими чварами, да ось немов Господь нас ізведе навіки докупи.

Леся почервоніла, да аж нахилилась, як повна квітка в траві, і пригорнулася до матері, обнявши її руку.

Тут-то вже Петро мій догадавсь, що за гетьман снівся Череванисі. У них, мабуть, давно вже було з Сомком поладжено. Дивно тілько здалось йому, що Черевань про те ані гадки; да, видно, се така була пані, що справлялась і за себе, і за чоловіка.

Тепер уже нічого було думати про Лесю Петрові. Хоть він був і значний козак, да не против гетьмана; хоть він був юнак уродливий, да не против Сомка. «Сомко був воїн уроди, відрасті і красоти зіло дивної» (пишуть у літописах); був високий, оглядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по-гетьманськи. Так куди вже із ним мірятись Петрові!

Не пустив Шрама Сомко у печери, завернув до себе з усіма на козацьке подвір'я. А козацьке подвір'я було не вкупі з монастирем; бо мирянам здумався grimnuti іноді й лишній раз кубком або загомоніти буйними речами; так щоб не вводили братії в іскрушеніє, стояв на одшибі про такий случай хуторець. Туди Сомко повів своїх гостей.

Увійшли у світлицю, а там уже все готове на столі до обіду.

Шрам іще раз обняв Сомка.

— Сокіл мій, — каже, — ясний!

— Батьку мій рідний! — каже Сомко. — Я здавна привик звати тебе батьком!

Тоді Шрам сів конець стола, підпер руками сиву голову і гірко заплакав.

Усі засмутились. Здивувався гетьман. Знав він Шрамову тугу натуру; сам був притомен, як принесли до Шрама козаки сина, сім раз наскрізь пробитого кулями. Старий попрощавсь із мертвим тілом мовчки і без плачу й жалю поблагословив на погреб. А тепер ось іллеться слізами, мов на похоронах у Хмельницького, на тих смутних похоронах, що три дні гризали самопали, три дні сурмили смутно сурми, три дні лились козацькі слізози.

— Батьку мій! — каже гетьман, приступивши до Шрама. — Що за біда тобі склалась?

— Мені! — каже, піднявши голову, Шрам. — Я був би баба, а не козак, коли б заплакав од свого лиха.

— Так чого ж, Бога ради?

— А хіба ж нічого?.. У нас окаянний Тетеря торгується з ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапається за булаву, а що Вкраїна розідрана надвое, про те усім байдуже!

— Десять гетьманів, кажеш? А нехай хоть один за неї вхопиться, поки я держу в руках!

— А Іванець? А Васюта?

— Васюта старий дурень, з його химери сміються козаки; а Іванець гетьманує тільки над п'яницями. Давно я потоптав би сю ледар, да тільки честь на собі кладу!

— Так, ледар-то вони ледар, да й не дають твоїй гетьманській зверхності розширятись по Вкраїні!

— Хто тобі сказав? Од Самари до Глухова вся старшина зове мене гетьманом, бо в Козельці на раді всі полковники, осули, сотники, всі значні козаки присягли мене слухати.

— Аже ж сьому правда, що Васюта подав у Москву лист против твого гетьманства?

— Правда, і якби не сива голова Васютиня, то зробив би я з ним те, що покійний гетьман із Гладким.

— Ну, і тому правда, що Іванця в Січі огласили гетьманом?

— І тому правда; так що ж? Хіба не знаєш юродства запорозького? У них що ватажок, то й гетьман.

— Знаю я його добре, пане ясновельможний! Тим-то й боюсь, щоб вони не заподіяли тобі якої пакості. Окаянна сірома нишпорить усюди по Вкраїні да баламутить голови поспільству. Хіба не чув ти поголоски про Чорну раду?

— Химера, батьку! Козацьке слово, химера! Нехай лиш виїдуть у Переяслав царські бояре, побачимо, як та Чорна рада устоїть против гармат! Запорожців тоді я здавлю, як макуху, гетьмана їх поверну в свинопаси, а дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність!

Подумав Шрам да й каже:

— Од твоїх речей душа моя оживає, яко злак од Божої роси. Тілько смущає мене, що запорозькі гультаї баламутять не одно сільське поспільство, бунтують вони й міщан против козацтва.

— Знаю й се, — каже Сомко, — і, правду тобі сказати, воно мені й дармо. Нехай наш казан закипить іще й з другого боку, щоб ізварила каша. А то козаки дуже вже розопсіли: «Ось ми-то люди, а то все грязь! Нехай годує нас поспільство, а наше козацьке діло — тілько по шинках вікна да пляшки бити». Потурай тілько їм, то якраз заведуть на Вкраїні шляхетській звичаї і заколотять миром не згірше. Уже ж, здається, Польща нас добре провчила, уже пора нам знати, що нема там добра, де нема правди. Ні, нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стойть за своє право; тоді буде на Вкраїні і правда, і сила.

Шрам за сі слова обняв і поціловав гетьмана.

— Дай же, — каже, — Боже, щоб твоя думка стала думкою всякого доброго чоловіка на Вкраїні!

— І дай, Боже, — додав Сомко, — щоб обидва береги Дніпровії приклонились під одну булаву! Я отсе, скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окаянного Тетерю. Виженем недоляшка з України, одтиснем ляхів до самої Случі, да, держачись за руки з Москвою, і громитимем усякого, хто покуситься ступити на руську землю!

Шрам аж помолодшав од такої речі.

— Боже великий! Боже милосердний! — каже, простягши руки до образа. — Положив еси йому в душу мою найдорожчу думку, поможи ж йому й доказати сю справу!

— Годі ж уже про велиki діла, — каже Сомко, — давайте ще про маліi. Не добро бути чоловіку єдиному. Треба, щоб у гетьмана була гетьманша. Отже ознаймую перед усіма, хто тут єсть, що давно вже зложив руки з панією Череванихю за її дочку Олександру. Тепер благослови нас, Боже, ти, панотче, і ти, паніматко!

Да так говорячи, узяв за руку Лесю, да й поклонились обое батькові і матері.

— Боже вас благослови, дітки мої! — каже Череваниха. (...)

Далі Шрам сказав, що не знав про домовленість щодо Лесі й Сомка, адже сам сватав Лесю за свого сина. Тут з'явився Кирило Тур, він виявився тим самим запорозьким отаманом, який врятував колись Шрама й добув йому коня.

VII–XI

Вечеря Сомка, Шрама, Тура й Череваня. Тур натякає, що викраде Лесю. Кирило Тур уночі викрадає Лесю. За ними женеться Петро Шрам, далі починається «козацький герц». Міркування Шрама про долю України. Гостини Шрама у Гвінтовки. Зустріч Петра Шрама з Кирилом Туром, сніданок. Тур покидає село, дізnavшись від Пугача, що на нього чекає козацька розправа за той сором, який він наробив товаристству.

XII

Шраменко шукає серед козаків Кирила Тура.

Зупинивсь і розглядає добрих молодців, чи не вздрити Кирила Тура. Аж дивиться — іде збоку чоловік середнього росту й віку, а за їм і по боках його ціла юрба усякою люду — і запорожці, і городове козацтво, і міщане, і прості мужики-гречкосій. «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» — знай круг його гукають. Петро й постеріг, хто се такий, і почав придивлятись, що там за Брюховецький. Що ж? Він думав, що сей пройдисвіт ізробивсь тепер таким паном, що й через губу не плюне, думав, що весь у золоті да в блаватасі; аж де тобі! Чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шкапові попротоптувані — і пучки видно. Хіба по шаблі можна було б догадуватися, що воно щось не просте: шабля аж горіла од золота, да й та на йому була мов чужа. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловік простенький, тихенський. Ніхто, дивлячись на його, не подумав би, що в сій голові вертиться що-небудь, опріч думки про смачний шматок хліба да затишну хату. А як придивишся, то на виду в його щось наче ще й приязне: так би, здається, сів із ним да погуторив де про що добре да мирне. Тілько очі були якісь чудні — так і бігають то сюди то туди і, здається, так усе й читають ізпідтишка чоловіка. Іде, трошки згорбившись, а голову схилив набік так, наче каже: «Я ні од кого нічого не бажаю, тілько мене не чіпайте». А як у його чого поспитаються, а він одвітує, то й плечі, наче той жид, підійме, і набік одступить, що б ти сказав — він усякому дає дорогу; а сам знітиться так, мов той цуцик, ускочивши в хату. Отакий-то був той Брюховецький, такий-то був той гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки! (...)

Жорстоке покарання біля стовпа Кирила Тура, який зневажив козацький звичай, зв'язавшись із бабами. Повернення Кирила й Петра додому.

XIII

Перипетії в Ніжині перед Чорною радою.

XIV

(...) Як ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках

царська грамота. Його підручники несуть царську корогов козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі посли, по-московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, виложені жемчугом сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Усі втихи, що чутно було, як бряжчали в бояр шаблюки на золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сиві патли, підняв грамоту високо — два дяки йому руки піддержували — і почав вичитовати царське ім'я.

Як ось, позад брюховців, сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

— Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво заднє собі, чуючи, що оглашують гетьманом Брюховецького, почало гукати:

— Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказаний. Тоді й передні бачать, що всі байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів — усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої першої лави.

— Брюховецького!

— Сомка!

— Не діждє свиноїзд над нами гетьмановати!

— Не діждє крамар козацтвом орудовати!

— Так от же тобі!

— Візьми ж і ти од мене!

І зачепились. Хто шаблею, хто кием, хто ножакою.

— Стійте, стійте лавою! — крикне Сомко на своїх. — Даймо шаблями їм одвіт!

Хто ж виймає шаблю да горнетться до гетьманського боку, а хто, ніби з ляку, тиснеться назад, кричучи:

— Не наша сила, не наша сила! До табору! Втійкаймо до табору!

А запорожці схопили Іванця за руки да вже й на стіл саджають, і булаву й бунчук до рук дають. Зіпхнули й князя з думними дяками, як поперлись.

— Гетьман, гетьман Іван Мартинович! — кричать на все горло.

— Діти! — крикне на своїх старий Шрам. — Так отсе ми потерпимо таку наругу! Спихайте Іванця к нечистій матері!

І кинулися купою до столу. Січуть, рубають низовців, саджають на столець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями да ножаками, лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвое, одняли й булаву.

Оглянеться Сомко, аж при йому тілько зо жменю старшини.

— Ей, — каже, — годі! Нема тут наших!

Старшина гляне, аж кругом самі запорожці. Іванець, махаючи булавою, кричить:

— Бийте, небожата, крамаря! Шапку червінців за добру руку!

Тоді Сомкова старшина бачить, що лихо, скупилася тісно, плечем повз плече, да назад до намету. А інші там же поклали голови. За наметом стояли їх коні. Може б, і тут не влизнули, та московське військо, що прийшло з Гагіним, пропустивши до намету Сомка зі старшиною, заступило їх од запорожців.

Тим часом Черевань усе окрикував Сомка гетьманом.

— Що се ти, вражий сину, репетуеш, стоючи між нашими? — крикнуть на його запорожці.

— А що ж, — каже, — бгатці? Я свого зятя на всякому місці оберу гетьманом.

— Еге! — закричав отаман. — Се крамарів тестъ! Бийте його, каба-нячу тушу!

Тут деякі поточились до Череваня, і, може б, там йому й капут був, да Василь Невольник пізнав ватажка.

— Пугу-пугу! — закричав. — Пугу, Головешка! Гаврило! Хіба не пізнав Василя Невольника? Не чіпай сього пана: він на моїх руках!

— Еге! Ось де зійшлися! — каже той, пізнавши Василя. — Угамуй-тесь, братчики, — каже до своїх, — багацько нам тепер роботи й без його.

Да й поперлись до столу, б'ючи всякого, хто не з блакитною стрічкою.

А Гвинтовка тим часом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши вгору срібний пірнач (де він його взяв, ніхто не знає); на пірначі пов'язана широка блакитна стъожка.

— Гей, — каже, — козаки, непорожні голови! Хто не забув держатись за гвинтовку, до мене! За мною! — да й поїхав з ради до табору, держачи високо над головою пірнач із блакитною стъожкою. А за ним повалило козацтво, як за маткою бджоли.

Козацтво ж просте, реєстрове собі, а старшина, значні козаки — собі. Хто oddalеки забачить срібний пірнач, так і прилучається до боку ніженського осаула. Поки переїхав поле до Сомкового табору, назбіравсь за ним такий поїзд, як і за гетьманом. Сомко ж із своєю купою на конях прибуває у табір до полку Переяславського, а Гвинтовка до полку Ніженського.

Покликне Сомко на своїх козаків:

— До шику! До лави! Пушкарі, риштуйте гармати! Піхота з пищаллю поміж гарматами, а комонник по крилах!

Поїхали генеральні старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх сотнях шиковати до бою військо. Сомко, увесь палаочи, поблискуне поміж лавами своїм срібним панциром. Одна в його думка — ударити на Іванців табор, розметати, як полову, тії гайдамацькі купи, силою вирвати бунчук і булаву в харцизяки, коли не стало ні розуму, ні правди на Вкраїні!

Іще ж не пошиковала старшина полків, іще не крикнув він рушай, а вже полк Ніженський з табору й рушив.

— Е, Васюта не звик слухати старших! — каже Сомко. — Ну, дармо, нехай б'є перший, а ми підопремо його.

Коли ж прибігає сам Васюта конем:

— Біда, пане гетьмане! Отепер ми посіли!

— Що? Як?

— Отепер-то в нас кобила порох поїла! Не я вже полковник ніженський, а Гвинтовка! Дивись, як пірначем над козаками посвічує!

За Васютовою біжать деякі й з старшини ніженської. Сотник Костомара кричить:

— Пропала справа! Без Ніженського полку, як без руки правиці!

Іще Сомко не наваживсь, що в таку трудну минуту чинити, як ось козаки, підскочивши до війська сторони Брюховецького, наклонили сотня за сотнею корогви да одвернули, да зараз і почали вози своїх старшин жаковати — тих, що до Сомка прихилились. А з другого крила сомківці теж заворушилися.

— Якого, — кажуть, — черта чекатимеш, поки нас візьмуть шаблею з безбулавним нашим гетьманом? — да, похапавши кожна сотня корогви, і собі рушили на поклон Брюховецькому.

Бачить тоді Сомко, що зовсім лиxo, побіг із старшиною на конях до царського намету, до князя. Уходять у намет, а Іванець там од князя царські дари приймає. Круг Іванця Вуяhevич і інші значні сомківці із запорожцями.

— Га-га! — крикнув клятий на радощах. — От яка рибка в сак ускочила!

А Сомко, нічого не слухаючи, до князя:

— Що се ти, князю, дієш? Хіба на те послав тебе цар на Вкраїну, щоб ти потакав запорозьким бунтам?

А князь стойть, мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим гвалтом поміж військом. У Московщині він зроду такої хуги не бачив.

А Сомко:

— Нашо ж ти й військо з Москви на наш хліб привів, коли воно стойть, не ворухнеться? Не доведе вас до добра така політика, щоб меншого на старшого підпирати? Давай мені свою воєводську палицю — я одіб'ю твоїми стрільцями голоту од табору!

Князь тільки переступав з ноги на ногу.

Як тут гукне Брюховецький:

— Властю моєю гетьманською бороню тобі, князю, втручатись у наші справи! Козаки самі собі судді: два з третім що хотя роблять. А візьміть, небожата, та вкиньте в глибку сього бунтовника!

— Так нема ніде правди? — каже Сомко. — Ні в своїх, ні в чужих?

А Іванець:

— Єсть правда, пане Сомко, і вона тебе покарала за твою гордість! Візьміть його, братчики, та забийте в кайдани!

— Пане гетьмане! — каже вірна старшина, обступивши Сомка. — Лучче нам положити усім отут голови, ніж oddати тебе ворогу на наругу!

Заплакав тоді Сомко, поглянувши на своє товариство.

— Братці мої, — каже, — милі! Що вам битись за мою голову, коли погибає Україна! Що вам думати про мою наругу, коли наругувавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно! — і кинув об землю свою шаблю.

Усі круг його теж покидали свої шаблі. Щиро заплакали вірні ко-заки.

— Боже правосудний! — кажуть. — Нехай же наші сльози упадуть на голову нашому ворогу!

Дуже звеселивсь тоді Брюховецький. Зараз ізвелів Сомка, Васюту і всю їх вірну старшину взяти за сторожу, а Вуяхевичу — на Москву листи писати, що ось нібито Сомко зі своїми підручниками на царя козацтво бунтує, Гадяцькі пункти ознаймує людям, радючи царсько-го величества одступати.

А князь Гагін собі компонує, як би тих нещасних іще більш при-тушковати, щоб не спливла наверх неправда, що, взявши од Іванця ве-ликі подарунки, його неситій злобі потурає. Тим часом повів нового гетьмана зі старшиною в соборну ніженську церкву до царської при-сяги. А вийшовши з церкви, гетьман запросив князя з послами до се-бе на обід, у двір до бурмістра Колодія. Там міщене наготовили буч-ний бенкет Брюховецькому із старшиною. (...)

XV-XVI

Шляхта роз'їжджається, мужики тікають додому, щоб їм не дісталося. Черевань у відчай, адже Брюховецький засватав Лесю за свого писаря. Брюховецький бенкетує в Ніжині з князем Гагіним. Розчарування січових ді-дів у Брюховецькому. Брюховецький збирається позбавити життя Якима Сомка.

XVII

Мізкує собі ледачий Іванець, ходючи по світлиці, аж ось увійшов вартовий:

— Якийсь чоловік має про негайне діло ясновельможного сповіс-тити.

Дозволив гетьман позвати перед себе. Увійшло якесь опудало. На голову насунув кобеняк, тілько очі видно, а сам у широкій семрязі; на спині чималий горб. Брюховецький сам не зінав, чого злякавсь; так уже грізна душа його тривожилася.

— Хто ти такий?

— Той, кого тобі треба.

У Іванця пішов мороз поза спиною.

— Кого ж, — каже, — мені треба?

— Тобі треба такого, щоб заворожив на впокій Гетьманщину, бо он усюди, кажуть, купляться круг панів люде та компонують, як би Сомка на волю визволити; та й ніженські міщане шепотять про Сомка, як жиди про Мусія.

— Шо ж ти за чоловік?

— Я чоловік собі мізерний — швець із Запорожжя, та як пошию кому чоботи, то вже других не треба буде.

— Як же ти заворожиш Гетьманщину?

— А так. Піду тільки та розкажу Сомкові твій сон; зараз усе і втихомириться.

— Дияволе! — скрикнув Брюховецький. — Звідки ти мій сон знаєш?

— Од усатого пацюка знаю.

— Буде ж тому пацюкові!

— Угамуйсь, пане гетьмане, на сю годину, лучче подумай, як од свого ворога скоріш одкараскатись, щоб через тебе та й усім нам не було — сьогодні пан, а завтра пропав.

Довгенько помовчав Брюховецький.

— Одкрий, — каже, — голову; я подивлюсь, чи не нечистий справді до мене присусіджується.

— Нечистому багацько діла й по монастирях, — одвітує той да й одкинув відлогу.

Брюховецький аж одшатнувсь:

— Кирило Тур!

— Цить, пане гетьмане! Буде й того, що ти знатимеш, хто був Сомкові катом, — каже Кирило Тур і накривсь ізнов відлогою.

— Невже ти оце візьмешся за таке діло? — питает Брюховецький.

— А чому ж? — каже. — Хіба в мене руки не людські?

— Ти ж, кажуть, був трохи свій із Сомком!

— Так, як чорт із попом. Я вже давно на його чигаю, і в Києві — сам здоров знаєш — трохи не доказав йому дружби. А наши дундуки подякували мені киями. Отака у світі правда!

— За що ж ти на його злишся?

— Я то вже знаю, за що! У мене своя приключка, а в тебе своя. Я в тебе не питают, не питай і ти в мене. Не гай мене, пане ясновельможний, та коли хочеш, щоб я тобі подякував за сотницький уряд, що настановив мене сотником, скажи мені тілько, як до його добрatisя.

— От як, — каже. — Візьми ти оцей перстень. Пропустяй тебе з ним, куди схочеш.

— Гарна каблучка, — каже Кирило Тур. — Ще й сагайдак із стрілкою на печаті вирізано.

А Брюховецький:

— Се, коли хочеш знати, той самий перстень, що покійний Хмельницький зняв у сонного Барабаша. Я сам іздив із сим знаком і в Черкаси до Барабаших. Покійний гетьман подарував мені його на пам'ятку.

— Еге! — каже Кирило Тур. — Що то з доброю руки подарунок! Так от він на добро й здався, — да й вийшов із світлиці.

Іванець сам провів його за двері, а він йому шепче:

— Лягай спати, не турбуйсь. Перед світом приснився тобі сон, перед світом і справдиться.

Пішов Кирило Тур, похилившись, у своїй відлозі з горбом. Ніхто б не пізнав тепер його молодецької ходи, ні високого стану. Так собі, наче горбатий дід. Уже надворі стемніло. Ось добирається він до Сомкої глибки. Зараз у надвірних дверей стоїть козак із ратищем. Наставив супротив Кирила Тура ратище:

— Геть!

— А се що? — каже йому потиху Кирило Тур, показуючи на руці перстень.

Скоро вздрів сторож гетьманський знак, зараз і одчинив двері.

За тими дверима ще двері. Ізнов коло дверей козак... Каганчик стоїть у стіні на віконці. І той пропустив мовчки, як побачив перстень. За тими дверми ще треті двері, і третій козак при дверях сторожем. Узяв Кирило Тур у його каганчик і ключ од глибки.

— Іди, — каже, — до свого товариша. Я буду сповідати в'язня, дак, може, таке почуєш, що лучче б тобі на сей час позакладало.

А той йому:

— Та я й сам рад звідси заздалегідь убрatisя. Знаю добре, на яку прийшов ти сповідь.

— Ну, коли знаєш, то й лучче, — каже запорожець. — Гляди ж, не входь сюди до самого ранку. Він після сповіді засне.

— Засне після тієї сповіді всякий! — бурчав, зачиняючи двері, сторож.

Він же виходить у одні двері, а Кирило Тур входить у другі. Увійшов і зараз запер двері. Гляне, посвічуючи по глибці каганцем, аж у кутку сидить на голому ослоні Сомко. Одним залізом за поперек його взято і до стіни ланцюгом приковано, а другі кайдани на ногах замкнуті. У старій подраній сірячині, без пояса і без сап'янців. Усе харцизяки поздирали, як узяли до в'язення; тільки вишиваючи сріблом да золотом сорочки посовістились ізнімати. Вишивала ту сорочку небога Лесь; і по ковніру, і по пазусі, і по ляхівках широких рукавів повинисо-вала голубонька сріблом, золотом і блакитним шовком усякі квітки й мережки; а Череваниха подаровала її безталанному гетьманові на пам'ятку гостювання в Хвариці. Так отся тілько сорочка зо всього багатства йому осталась і чудно, і жалісно було б усякому дивитись, як вона у тій мізерній глибці із-під старої сірячини на гетьманові сіяла!

Постановив Кирило Тур на вікні каганчик, а сам зблишивсь до по-нурого в'язня. Той дивиться на його мовчки. Достав запорожець із-за халяви ножаку і показує Сомкові. Той ізвів до неба очі, охрестивсь:

— Що ж? — каже. — Роби, що тобі сказано робити.
А Кирило Тур сипким, гугнівим голосом:
— Хіба ж тобі не страшно вмирати?
— Może б, мені, — каже Сомко, — й страшно було, якби не було написано: «Не убойтесь от убивающих тіло, душі же не могущих убити...»
А Тур каже:
— Та се ти так мізкуєш, поки не почув заліза за шкурою. Ось ке лиш, я трошки різону по грудині...
— Адова утробо! — крикне тоді Сомко. — Невже тобі мало моєї крові? Ти ще хочеш навтішатись моїми муками! Бачу по твоему голосу, що ти, як паскудний черв'як, живучи під землею, звик іссати кров християнську! Так упивайся ж, гадино, у моє тіло! Не почуєш ти, пакосний, як Сомко стогне!
— Добре, ей-богу, добре! — каже тоді Кирило Тур своїм голосом, ховаючи ніж на халяву. — Ей-богу! — каже. — Мені здається, що я смик, а всі люди скрипки: як поведу, так вони й грають! Не житте я на світі коротаю, а весіллє спроялю.
— Що се! — каже Сомко. — Невже я од нудьги починаю з марою розмовляти? Скажи, на ім'я Боже, чи справді ти Кирило Тур, чи се вже моя голова починає з печалі туманіти?
Запорожець зареготовав.
— Ще й питає! А яка б же шельма, oprіч Кирила Тура, пробралась до тебе через три сторожі? Тілько він один зачарує всякого так, що й сам не тямить, що робить.
— Що ж ти мені скажеш?
— А от що я тобі скажу. Давай лишең мінькá на одежду та виходь із сієї пакосної ямки. Тут тілько б гадині жити, а не чоловікові. Уподобав же чорт знає що! Там тебе під Бугаєвим Дубом жде такий же дурень, як і я: паволоцький піп із попеням. Уже вертавсь у Паволоч, думав, що ти попавсь навіки чорту в зуби, так іхав рятувати паволочан. Тетеря, бач, пронюхав, що тут коїть супротив його Шрам, да, пронюхавши, і давай тиснуть паволочан — притьmom хоче зруйновати місто; так іхав Шрам рятувати. А я послав козака навперейми. «Постривай, — кажу, — попе, ще, може, вернемо сокола з клітки!» А тут і поміж миром пустив таку поголоску, що Сомко вже на волі, так куптесь та ждіте гасла. Ти, може, не знаєш, сидячи тут, що вже розжовав усяк харцизяку Іванця. Тепер тілько гукнеш по Вкраїні, дак тисяча тисячу попихатиме та до тебе бігтиме. Піднімуться й тії, що не були на раді, бо на раду позлазилась до Іванця тільки сама погань з України, а добри люди не пойняли голтяті пакам віри. Тим-то Іванець із поганцями таке лихो і вкоїв! А із Запорожжя теж тілько самі паливоди на Вкраїну вийшли, а що зосталось доброго, те все тепер за тебе, тілько озвешся, руку потягне і допомогу дастъ. Що ж ти мовчки слухаєш, мов я тобі казку кажу?

— Того слухаю мовчки, — одвітує Сомко, — що із сеї бучі пуття не буде. Багато розлив християнської крові Виговський за те нещасне панство да гетьманство; багато й Юріусь погубив земляків, добиваючись того права, щоб над обома берегами гетьмановати; невже ж не уйметься плисти по Україні кров християнська ні на часину? Отсе я ще почну одного супротив другого ставити і за своє право людську кров точити! Бо Іванець з козаками стойть тепер міцно; щоб його збити, треба хіба усю Україну надполовинити; а навіщо? Щоб не Брюховецький, а Сомко гетьмановав!

— От же ні, коли хочеш знати! — каже Кирило Тур. — Не на те, щоб Сомко гетьмановав, а на те, щоб правда узяла верх над кривдою!

— Візьме вона верх і без нас, брате Кирило. Може, се тілько на науку мирові і пустив Господь Україну в руки харцизякам. Не можна, мабуть, інше, як тілько горем да бідою, довести людей до розуму.

— Так оце ти зрікаєшся свого гетьманського права? — питає Кирило Тур.

— А що ж би ти робив? Уже коли в мене були й други, й приятелі, були й полки, й гармати, да не благословив мене Бог властовувати, други мої і іскренній мої оддалече мене сташа і чуждахуся імене моєю; так чого ж мені тепер супротив своєї долі пручатись?

— Старий Шрам не так думає, — каже Кирило Тур.

— Думав і я гордо да несито, поки смерть не заглянула мені в вічі.

— Ну, дармо, — каже запорожець. — Нехай воно буде собі як хотія; тілько все ж таки у тебе в голові зсталось, думаю, доволі мозку, хоч і заглянула смерть у вічі. Нічого тобі ждать обуха в сих різницях, коли тобі одчинено настіж двері. На лиш, надінь відлогу та ще оцей персник про запас візьми, то пройдеш скрізь огонь і воду.

— А кайдани? — спитав Сомко.

— Що нам кайдани? Я призапас такої розрив-трави, що тілько притулю, дак ік нечистому й порозпадаються. Ке лиш сюди ноги.

— Підожди, брате, — каже Сомко, — скажи перше, а ти як звідси вийдеш?

— Що тобі до мене? Іди лишенъ ти, а я найду собі дорогу...

— Е, ні, мій голубе! Сього не буде. Нехай той гине, на кого Господь показав перстом своїм! Чужою смертю я волі куповати не хочу.

— Смертю! — засміявшись, каже Кирило Тур. — Казнає-що городить! Мабуть, тут од вологості в голові тобі завернулось. Може, думаєш, я тут довго сидітиму? Найшов дурня! Ще до схід сонця опинюсь на волі...

— Як же ти вирвешся звідси?

— Як? Так як Бог дастъ... Мені вже про те знати. Хіба не чував ти про наших характерників, що намалює углем на стіні човен, сяде та й попливе, неначе по лиману? А Кирило Тур хіба вже дурніший од усіх, щоб і собі чого такого не видумав?

— Дивно мені, — каже Сомко, — як у тебе достає охоти жартувати, одважившись на смерть!

— Ех, пане мій миць! — одвітує Кирило Тур. — Хіба ж уся жизнь наша не жарти? Помаже по губах медом, ти думаєш: от тут-то щастє! Аж глянеш — усе одна омана! Тим-то й кидаєш її за нізащо. Та що про те балакати! Ну лиш, давай мінька на одежду.

— Ні, мій голубе сизий, сього не буде!

— Як не буде? Так оце я перед Шрамом брехуном зостанусь? А що б же ти сього не діждав! Я тільки й радувавсь, що отже, — кажу, — старий буркун побачить, що й наш брат, запорожець, не зовсім ледаща; а ти в мене й послідню радість однімаєш!

— Невже оце, щоб тілько оправдати Запорожжє перед Шрамом? — питав Сомко.

— А то ж якого мені ще біса? — каже Кирило Тур. — Ти ще подумаєш, що в мене на умі, як там кажуть, отчизна! Що от би то визволю свою головою Сомка — він тепер більш потрібен... Казнає-що! Так робить тільки, хто й того не розшолопає, що своя сорочка до тіла ближче. То якби прийшлося положити голову за дітей або що, так се було б святе діло, бо сказано: який батько дітей не жалує? А то підстав під обух голову за химеру! Ні, мій добродію, в нас на Вкраїні таких божевільних не дуже густо! А я ж хіба виродок?

— Ох, голово ти моя мила! — каже Сомко. — Ти і в темницю прініс мені утіху! Тепер мені легше буде за правду пострадати, що правда не в одного мене живе в серці і не загине вона на Вкраїні! Попрощаймося ж, поки побачимось на тім світі!

Запорожець насупився:

— Так ти справді хочеш зостатися у сій різниці?

— Я вже сказав, — одвітує Сомко, — що чужою смертю не куплю собі волі; а що раз сказав Сомко, того й повік не нарушить.

— Так? — питав Кирило Тур, пильно дивлячись Сомкові вічі.

— Так! — одвітує твердо Сомко, дивлячись на його.

Будь же проклята оця година! — каже тоді запорожець. — Хто в ній народиться або зачне яке діло, щоб не знав ні щастя, ні долі! Нехай човни топляться на морі! Нехай коні спотикаються в воротях! А як кому Бог пошле чеснью смерть, нехай душа вертается до мертвого тіла! Проклята, проклята, проклята однині і довіку! Прощай, брате мій рідний! Не загаюсь і я на сім мізернім світі!

Обнялись і обидва заплакали.

Вийшов Кирило Тур із сирої глибки, скинув із себе відлогу і швир-гонув сторожам.

— Нате, — каже, — вам, іродові діти, за вход і виход! Знайте, що не кат Іванців, а Кирило Тур приходив одвідати праведну душу!

Ізнов, ідучи мимо надвірного сторожа, кинув подушку, що була в його за спиною замість горба.

— Візьми, — каже, — собако, щоб не спати на соломі, стережучи неповинну душу!

І пішов із замка. Усі по персню його пропускали. (...)

XVIII

Тепер би то отсе треба нам їхати слідом за Шрамом і його сином, і все, що з ними діялось, по ряду оповідати; тільки ж, якби почав я виставляти в картинах да в речах, як той Тетеря обліг Паволоч, як хотів достати і вистинати усе місто за турбацію супротив гетьманської зверхності і як старий Шрам головою своєю одкупив полковий свій город, то б не скоро ще скінчив своє оповіданне. Нехай же останеться та історія до іншого часу, а тепер скажемо коротко, що Шрам павлоцький, жалуючи згуби паволочан, сам удавсь до Тетері і прийняв усю вину на одного себе. І Тетеря окаянний не усумнивсь його, пра-ведного, як бунтовника, на смерть осудити й, осудивши, повелів йому серед обозу військового голову одтяти. Так, зогнавши зі світу свого ворога, удовольнившись, дав Паволочі впокій і одійшов із військом до свого столечного міста.

Того ж року, вступаючи в осінь, о святому Сімеоні, одтято голову Й Сомкові з Васютою у городі Борznі, на Гончарівці. Брюховецький доказав таки свого, хоть після й прийняв слушну кару од гетьмана Дорошенка: пропав під киями собачою смертю.

Так-то той щирий козарлюга і піп, Іван Шрам павлоцький, і славний лицар Сомко переяславський, не врадивши нічого супротив лихії української долі, полягли од беззаконного меча шановними головами. Хоть же вони і полягли головами, хоть і вмерли лютою смертю, да не вмерла, не полягла іх слава. Буде їх слава славна поміж земляками, поміж літописами, поміж усіма розумними головами. (...)

* * *

А Петро і оставсь у Череваня, як у своїй сім'ї. Черевань йому став тепер за батька, а Череваниха за матір. Стали жити вкупі люб'язно да приязно.

Ну, сього вже хоть і не казати, що, зождавши півроку, чи що, почали думати й про весілле. Іще не гаразд і весна розгулялась, іще й вишеньки в саду в Лесі не одцвіли, а вже Петро з Лесею і в парі.

Так-то усе те лихо минулось, мов приснилось. Яке-то воно страшне усякому здавалось! А от же, як не Божа воля, то їх і не зачепило. Се так, як-от інколи схопиться заверюха — громом гrimить, вітром бурхає, світу Божого не видно, поламле старе дерево, повиворочує з коріннем дуби й берези: а чому указав Господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило.

МАРКО ВОВЧОК

(1833–1907)

Справжнє ім'я – Марія Олександровна Вілінська.

Народилася в с. Єкатерининське, що в Орловській губернії (нині с. Козаки Липецької області, Російська Федерація), у дворянській родині. Навчалася в жіночому пансионі Харкова. Одружившись з українським етнографом і фольклористом О. Марковичем, М. Вілінська переїхала до Харкова. Тут вона разом із чоловіком збирає фольклор, вивчає українську мову.

У 1857 р. в Петербурзі побачила світ збірка «Народні оповідання» Марка Вовчка, її твори здобувають велику популярність. З 1860 по 1866 р. мешкає в Парижі. Знання французької мови відкрили великі можливості для письменницької діяльності Марка Вовчка у Франції: вона пише, перекладає, до речі, деякі твори з її «Народних оповідань» настільки полюбилися парижанам, що витримали по кілька перевидань, зокрема повість-казка «Маруся», що видавалася у Франції двадцять (!) разів, була нагороджена премією Академії Франції і стала класичним твором французької дитячої літератури.

У 1867 р. письменниця повертається до Петербурга, перекладає твори Ж. Верна, Ч. Дарвіна, Г. Андерсена.

Кінець свого життя Марко Вовчок прожила на Кавказі, померла в Кабардино-Балкарії – у м. Нальчику, де й похована.

Найвідоміші твори: повість «Інститутка»; збірка «Народні оповідання» (оповідання «Максим Гримач», «Горпина», «Козачка»).

* * *

«Марко Вовчок була окрасою і основним центром невеличкої групи українців, що згуртувалися тоді в Петербурзі й захоплювалися її творами: вони вітали в них, – так само, як і у віршах Шевченка, – літературне відродження своего краю» (І. Тургенев).

* * *

«У ті роки вся освічена Росія упивалася повістями Марка Вовчка й ридала над долею її геройнь-селянок» (П. Кропоткін).

* * *

«“Народні оповідання” Марка Вовчка з повним правом стали в ряд з найкращими творами світової літератури про селянство» (О. Кобилянська).

* * *

«Устами автора “Народних оповідань” говорить сама Україна з її чарівною природою і поетичним народом, який любить своє минуле, свою волю і свою поезію» (Д. Писарев).

МАКСИМ ГРИМАЧ

I

Не за вас се діялось, — давно колись, як панувала на Україні удвій-зі Польща і Московщина. Московщина обладувала Україною съогобоченою. Застави хоть стояли, та не густо; сторожа не пильнували так, як тепер по Збручеві, чи що; то Дніпром руччіші людці перевозили всяке добро, не оплачууючи: шовки, оксамити, парчі-сутозолоті, паухучі шафрани й крами дорогії, в барильцях щире золото й срібло.

Саме против Черкас, нижче Домонтова, сидів хутором над Дніпром Максим Гrimач; то сей і довген'ко кохався в тому. Такий-то бататир! Ходив у жупанах, та в сап'янцях, та в атласах. І хороший був: повновидий, чорнобривий, чорноусий; а веселий, а жартовливий! Було, як вийде в неділю поміж люди, то так його і обступлять. Дуже його любили.

— От, — каже, було, хто з громади, — ти, брате Максиме, зовсім у пана вбраєшся.

— Еге ж, братику, вбраєшся. Вбирайтесь, лишень, і ви, добре люди. Добре панам жити, кат їх не взяв! Уже тепер годі за вас підставляти шию, годі! Буду їсти, та пити, та хороше ходити, — звісно, так, як панові вельможному годиться.

А такий був: нехай тільки станеться кому з нашого села пригода — головою ляже, а вирятує; нехай зачепить хто чужий, то й не збудеться лиха: налетить, як той вихор нагальний; дощенту викорчує. Колись шляхтич да заняв козаче поле, то він і хату його спалив, і попіл розвіяв, і самого протурив за Дніпро. Коли жив, то, може, й досі пам'ятає, які на-гайки-дротянки плелися в пана Максима Гrimача.

Був Максим удовець, мав дві дочки. Одна — Катрею звали — вже дівчина доросла, а хороша та пишна, як королівна; друга — Тетяна, так собі підліток, невеличечка; звивається, було, в дворі, або в віконце виглядає, як ясочка. Жили вони в батька у розкошах.

Ото, було, як опівночі, то й пливуть човни Дніпром та й пристають під старою вербою; а пан Максим їх веде до світлиці та приймає, що треба. Забулась, як на ім'я того пана, що пересилав йому човнами все те добро. Він держався в кам'яній пещері поміж горами, над Дніпром, і ніхто про те не знав, окрім купки вірних козаків.

ІІ

Найчастіше припливав молодий козак Семен, уродливий парубок, хисткий, як очеретина, смілий, як сокіл, — і щиро покохала його наша гордовита Катря.

Сватають її багаті люди й хорошого роду, один, і другий, і третій.
«Не хочу, не піду».

— Слухай, дочко, — каже Максим, — багацько ти гордуєш, рибочко! Сватають тебе перші люди в селі, парубки все молодій й хороши, — чому не йдеш?

— Мені байдуже, що вони молоді й хороши, коли мое серце не до них горнеться.

— А до кого ж, доню? Слухай, лишењь, моя дитино: я тебе не буду за них силувати, та й за бурлаку не віддам; нехай він хоч і місяця з неба скопить. Не оддам, дочко! як тобі кажу, так і буде. Слово в мене батьківське, кріпке, сама знаєш.

— Знаю, тату. А якого б ви собі зятя бажали?

— Вільного козака, дочко, щоб сам собі паном був, нікому не кланявсь, — от якого!

— А як буде сам собі пан?

— Тоді з Богом!

— Ну, я буду дожидати.

— Дожидай, мое серце, не бороню. Хто ж він такий? Я щось не примітив.

— Нащо вам знати, таточку! Нехай перше визволиться, тоді й знаєтимете.

— Добре, моя люба дитино, нехай!

Як почув Семен, то й каже:

— Що ж робити, Катре моя кохана! Треба ждати! Я у свого пана вже третій рік добуваю, останній. Як послужить доля, то сього року буде велика добич. Отаман мене не скривдить: чоловік він шановний... Подякую йому за хліб, за сіль, нагледжу де хуторок красний да й поклонюсь тоді твоєму батькові... Тільки люби мене вірно, моя дівчина!

Ждуть наші голуб'ята. Не плаває — літає Семен Дніпром, тільки човен синю хвилю розбиває.

Ладяться козаки в дорогу; Семен з ними. Виряджаються козаки на здобуток.

— Соколе мій, козаче! — каже Катря, пригортавчись до його, — коли ж ти вернешся? Чи хутко?

— Хутко, моя рибчино, хутко! Зацвіте перша вишня у твоєму садочку, закує сива зозуля — я припліву до тебе, припліву не наймитом, вільним козаком, Катре!

Рушали козаки восени, казали дожидати на весну.

III

Сидить Катря у світлиці, вишиваває шовком рукава та рушники, та все в віконце поглядає, чи крутить завірюха, чи вже сніг тане, чи хутко-то теплом повійне.

Скресла крига, пройшла. Шумить Дніпро, сивіє й чорніє, і плескає в береги; розвивається верба, зеленіють комиші. Весела наша Катря ходить собі да поглядає.

Зацвіли вишні, прокувала сива зозуля. Красно в садочку! Послався зелений барвінок, голубо зацвів; червоніє зірка; повився горобиний горошок; вовча ступа попустила широке листя; цвіте-процвітає мак повний, і сивий, і білий, і червоний; розкинувшись по землі синій ряст; розрослась зелена рута. Поміж тим квітом сама, як найкращий квіт, походить Катря, походить та з синього Дніпра ясних очей не зводить, а тільки зійде місяць та посыпле іскорцями у темну воду, Катря вже й під старою вербою на березі. Пильно дивиться вона, придивляється, чи не пливє хібкий човен, чи не править тим човном ставний та любий козак.

Минає тиждень, минає й другий... Якось сидить вона під вербою, а ніч зорешлива та тиха; тільки соловейко свище та гуде Дніпро. І замигтіло щось oddалік, ніби чорна чаєчка... близче... Се човен! Летить, мов на вітрових крилах. Вона аж рученьки до його простягла... Який же то козак править човном?.. Се не Семен... От уже він і коло берега, схилився на весельце, свиснув раз і другий. З хати вийшов батько. Катря припала за вербою.

Вийшов старий Гримач та й питає:

— Які вісті?

— Лихо, пане Максиме, — каже козак, — лихо!

— А що там таке?

— Позавчора перед бурею, опівночі, горіла береза (а козаки було, як треба дати звістку, що йдуть, то й запалять березу або друге яке дерево над Дніпром); от ми примічали та вчора й виїхали назустріч... Нема нікого... тільки Дніпро потрощені човни носить...

— А велика була буря?

— Я й зроду такої не бачив! Дуби так з кореня й вивертає; дощ комиші позсікає, як шаблею; Дніпро — аж пісок зо дна викидає... Ніч темна-темна, тільки блискавка блискає. А як грім громне, то наче всі гори наддніпрянські луснуту.

— І ніякої чутки?

— Нема чутки, пане Максиме. Ми вже міркували, та й отаман з нами розсудив, що всі наші хліснули Дніпрової хвилі.

— А жваві були хлопці, брате! О, жваві хлопці! Ну, ходім до хати.

— Тепер уже вільний козак мій жених, тату! Вільного собі зятя дождали!

Старий — зирк! — се його Катря стойть проти місяця, біла-біла.

— Господь Бог з тобою, моя дитино! — крикнув він, ухопивши її за холодну руку.

Вона глянула йому в вічі, визволила руку і пішла, не промовила й словечка.

IV

Повів він козака у світлицю, пошанував, випроводив та й знову до дочки.

Вона сидить у садочку та вінок плете з червоного та з білого маку, зеленим барвінком перевиває. А сонце саме сходить з-за Дніпрової кручини.

— Дитино моя, Катрусю! — каже старий, сідаючи коло неї, — послав тобі Господь велику тугу на серце. Підніми ж бо голівку, доню, та глянь на старого батька!

Вона підняла голівку й глянула на його.

— О доню! Яка ж ти стара стала!

— Ні, тату, я ще молоденька, — зітхнула вона та й знов за вінок.

Як уже він її розважав, як умовляв! А вона, знай, плете свого вінка і словечка йому не миркне.

Пішов старий, покликав меншу дочку:

— Тетянко, йди, моя рибко, до сестриці; вона у великій печалі, — розважатимеш її.

— А що там? А де ж вона?

Прибігла в садочок:

— Сестрице Катрусю! Сердечко! Чого ви сумуєте? От уже й літечко надворі...

А сама обхопила її за шию ручечками.

— Сестричко моя малая! Щебетушечко моя нерозумная! — жалує Катря малу.

— О, да який же вінок ваш красний, сестро! Да який же красний! Сестронько-любоńко, коли ж ви його візьмете?

— Ввечері візьму.

Повісила вінка над водою та й гуляє по саду, водячи сестричку за ручку; а ся щебече собі.

Кличе батько обідати. Прийшла й сіла кінець стола; своїми білими руками меду батькові наливала й розмовляла. Тільки як старий не заходив, нічого не говорила про себе.

Увечері ввійшла до батька й поцілувала його в руку. Старий схопив її за голову:

— Катре, дочко моя нещаслива! Нехай тебе Мати Божа помилує!

І малу сестру прийшла обняла й пригорнула до серця.

Вийшла знов у садочок. Так-то гарно убралася! Сорочка тоненька і плахта шовкова, пояс сріблом цвіткований, черевички високі; дрібно, дрібнесенько русу кусу заплела, і золотий перстень блищить на правій руці.

Прийшла над воду і зняла свого вінка, що сплела ранком, зняла та й каже: «Не зов'яв ти, мій маковий вінку!» — і наложила той вінок собі на голівку. А на самому березі верба — аж геть попустила віти на воду. Вона й сіла коло вербового кореня дуплинастого, схилила голівку на білу ручку; взяли її думки та гадки. Там, під кучерявою вербою, і освітив її місяць, хорошу й смутну, у маковому вінку.

Як заіскрився місяць у воді. «Уже ясний місяць зійшов», — каже (а то, було, як любились із Семеном, місяць зійде — він і пливе до неї) та й ступила на вербову віть... Зійшла, як на хибку кладку, поглянула на всі сторони та й кинулась на самий глиб.

V

Уранці гомін та тривога по двору. Тетянка плаче, старий Гrimач без шапки ходить, розхристаний та все питает:

— Де моя Катря? Де моя дитина люба?

Кинулись до води — тільки вінок маковий плаває, кружиться.

Зачинився старий Гrimач, аж п'ять років не виходив за свої ворота. Одцурався й отамана, й здобичі. Посивів, як той голуб сивий.

Дав Господь діждати другої дочки. Висока, та ставна, та чорноброда! Висватали її хороші люди — сотник молодий і на лиці дуже гарний. Бучне весілля справили: од її двору аж до церкви червоную китайкою вислали; срібними кубками гостей частували. Да й понаходило ж їх чимало! в хаті, й на дворі, і коло брами — аж усю вулицю вздовж закрасили. Цілий тиждень гуляли.

По весіллі поблагословив старий молодят, випроводив до господи... Сумно старому Максиму самому в хаті; глянув тоді на Дніпро та й згадав старшу дочку, а слізоз йому покотились на сивий ус.

— Катрю! Катрю! Дитино моя хороша! Загубив я твій вік молоденький!

З ЛІТЕРАТУРИ ХХ ст.

ІВАН ЛИПА

(1865–1923)

Іван Липа народився в м. Керчі, що в Автономній Республіці Крим. Навчався в Казанському й Харківському університетах. Був одним із засновників нелегального антицарського товариства Братство тарасівців, за що й був засуджений і ув'язнений у 1893 р.

Пізніше, після ув'язнення, І. Липа працював лікарем на Одещині й Полтавщині. У 1919 р. призначений міністром віросповідань Української Народної Республіки, але цього ж року виїхав до Західної України, землі якої в цей час входили до складу іншої держави.

За своє життя письменник написав багато оповідань, повістей, казок-поем, у яких здебільшого переосмислювалися фольклорно-казкові мотиви. Зображення героя-борця й шляху його боротьби (невідомого й непредбачуваного) — тема більшості творів І. Липи. Однією з найяскравіших сторінок його творчості є притчові, філософські оповідання.

Помер І. Липа в м. Винники, яке сьогодні входить до складу Львова.

У НЕВІДОМУ ПУТЬ

Черепаха з'явилася на світ у затишній долині, біля широкого ставу, що поріс очеретом.

Цілі рої веселих комашок були їй солодкою поживою.

Коли, вдоволена, грілася проти сонця, — усе дивилася на далеку гору, де сідали орли ширококрилі.

Звідти щоранку випливало в тихе повітря сонце тепле, а ввечері виходив місяць ясний.

Там небесна блакить ніжно обнімала зелену верховину...

І полюбила черепаха сонце й місяць, і блакить небесну, і забажала до нестями піznати їх.

Помандрувала в далеку, невідому путь...

Місяці переходила широку долину...

Уже журилася за поживою.

Тихо, поволі полізла вгору, вище й вище...

Обережно ступає, нога за ногою, впивається сильними кігтями в тверду землю, цупко за неї держиться, бо знає: як тільки зірветься з гори, то або зараз перевернеться на спину і так умре, або каменем полетить униз і там розіб'ється.

Смерть однаково неминуча їй — страшна і дочасна.

Лізے вгору уперто, довгі роки, усе поволі, усе обережно, посугаючись нога за ногою.

Постаріла, мохом поросла.

І чим вище підіймається, тим менше знаходить собі поживи, тим слабше гріє сонце її холодну кров, і тим далі од гори одходить небесна блакить.

Лізے ще довго-довго...

Терпить голод і холод, зневіряється потроху у своїх силах, частіше повертає голову, щоб подивитися в теплу долину, повну поживи й безжурного життя.

Вернулася би назад, — так не може спускатися з крутогорі гори, бо зараз же покотиться каменем і буде їй смерть.

Лізے знову угору, а дивиться вже в долину...

А коли, зовсім знесилена й зневіренена, стала на саме верхів'я, то побачила: холодне сонце стоїть високо-високо, світлий місяць сходить далеко-далеко, а блакить небесна аж за місяцем і за сонцем...

ІВАН БАГРЯНИЙ

(1906–1963)

Справжнє ім'я — Іван Павлович Лозов'ягін.

Народився в с. Куземин, що на Полтавщині (нині в Сумській області), у родині робітника-муляра.

Навчався в Охтирській технічній і Краснопільській художньо-керамічній школах. Молоді роки пройшли в Криму, на Кубані, у Кам'янці-Подільському, Києві. У 1926 р. Іван Лозов'ягін вступив до Київського художнього інституту, по закінченню якого не отримав диплом як «політично неблагонадійний». Молодий митець привернув до себе увагу «ідеологічно невитриманими» творами й участю в національно зорієнтованій організації МАРС (об'єднання «Майстерня революційного слова»).

У двадцятирічному віці Іван Багряний почав друкувати оповідання й поетичні твори. Віршований роман «Скельки» з волелюбним і національно-патріотичним пафосом викликав шалену лють у тодішньої влади, тож твір було заборонено й конфісковано. Після виходу збірки оповідань «Крокви над табором» І. Багряного заарештували й засудили до трьох років поселень на Далекому Сході.

Під час Другої світової війни І. Багряний співпрацює з Організацією українських націоналістів (ОУН), виступає перед воїнами Української повстанської армії (УПА) і 1943 р. переїздить з Охтирки до Львова, де друкує свій найвідоміший роман «Звіролови», згодом перейменований на «Тигролови» (1946). Після війни митець переїхав до Німеччини, де зачував газету «Українські вісті» й видавництво, яке друкувало заборонені в Радянському Союзі твори українських письменників.

Помер письменник у м. Шварцвальді (похований у м. Новий Ульм, Німеччина).

Найвідоміші твори: романи «Тигролови», «Сад Гетсиманський», роман у віршах «Скелька», повість «Огненне коло», збірка поезій «Золотий бумеранг»; із публіцистики — лист «Чому я не хочу вертатись до СССР?».

* * *

«Івана Багряного цінуємо за здатність до оптимізму серед трагедій, за його гумор серед відчаю» (Ю. Лавриненко).

* * *

«Роман “Тигролови” чарує справжнім шармом пригодницького жанру: динамічним розгортанням подій, благородством поведінки головних героїв, іхнім умінням знаходити вихід з численних екстремальних ситуацій, торжеством справедливості» (О. Ткачук).

ТИГРОЛОВИ

(Скорочено)

Дихаючи полум'ям і димом, дракон летів на схід. У вагонах-коробках він віз тисячі людей на каторгу. Інколи спещелон зупинявся, і тоді сам начальник поїзда біг і перевіряв, чи на місці арештований Григорій Многогрішний. Коли приїхали на місце, до океану, виявилося, що арештант утік, і сотні вигнанців із вітчизни пораділи за свого мужнього товариша. Цим же шляхом їхав близький і комфортабельний «Тихоокеанський експрес нумер один», везучи привілейованих пасажирів, шукачів пригод, у казковий край, ельдорадо. Адже там водилися усурійські тигри, чарівний корінь женщінню, котрих описав Арсеньєв у знаменитому творі «Дерсу Узала». Цим поїздом їхав майор Медвин, зверхнью поглядаючи на пасажирів, які, на його думку, рано чи пізно опиняються в нього «під слідством». Йому повідомляють, що втік засуджений на 25 років авіатор Многогрішний, котрого майор допитував і мучив два роки, а все-таки не міг зломити, тому й ненавідів.

А перед утікачем була безмежна тайга. Він біг нею до знесилення, знаходив якісь корінці та ягідки, щоб підкріпитися. Тут не було видно ніяких ознак людського життя.

РОЗДІЛ ТРЕТЬІЙ

НАВЗАВОДИ ІЗ СМЕРТЮ

(...) Змучений мандрівник сів на дрібне каміння і простяг ноги у воду. Потім ліг горілиць. Було приємно, аж здавалося, що ноги п'ять воду жадібно і вона поступає по жилах вище, вище, і заспокоює, і втихомирює біль у м'язах та суглобах. А як ноги напились, тоді повернувся навпаки — ліг лицем до води і вмочив спраглі губи. Вода кавкала в горлянці, вливалась струменем, сповнила душу вщерть. Потім проповз аж до половини в воду і занурив голову, плечі і груди. Виліз і знову ліг горілиць.

Дивився в прозоре і до болю сине небо. Потім заплющив очі й задрімав. Сонце пекло немилосердно. Аж враз схопився і сів нагло. Очі йому були широко витріщені й безтамні:

— На ем?! Многогрішний!.. Я зараз... Я одягаюсь...

Йому приверзлось... Будь воно тричі прокляте!.. Його беруть на допит. «Я зараз...»

Та до свідомості дійшов плюскіт води та шум порогів, і привид зник.

— Ху-у! Погано, брат. Кепські твої діла, Робінзоне!

Почав зводитись. І враз очі упали на щось межи камінням. Боже мій! Сквапно простяг руку і вхопив дивну знахідку. Ніж! Мисливський ніж. Власне, піхви, з яких стирчало іржаве руків'я ножа. Піхви напівзітлілі, і руків'я аж позеленіло, але, Боже мій! Це ж, може, рятунок.

Проте видобути ножа було не так легко. Не піддавався і сидів у піхвах, мов приріс. Потер руків'я об пісок, обмив, потер полою, — руків'я засяяло мідяними, олив'яними та костяними кільцями, що були нагнаті одне на одного. Добре. Далі взявся до піхов. Злегка стукав об

камінь, розхитував, мочив у воді і кінець кінцем видобув ножа. Ніж був зовсім іржавий, аж чорний, але то пусте. Це ж бо чудесний ніж! Важкий і загонистий. Двадцять хвилин — і ніж блищав. І хоч був рябий, мов віспою побитий, та проте добрий ще, дебелий. Таких ножів ніде немає більше, як ці мисливські ножі. Це не просто собі ніж, це зброя, і неабияка. Для того й руків'я у нього зроблене з тяжкого металу та кості, щоб був важкий і не схибив у слішний час.

Мандрівник радів, мов дитина. Це хтось загубив його тут давно. Це він тут лежав місяці, а може, й роки, чекаючи на нього, чекаючи свого призначення. І дочекався... Тепер мандрівник не квапився. Найперше — ніж мусить бути гострий. Тож сидів і гострив його об камінь. Пробував на волос і далі гострив. Аж поки ніж став мов бритва. Гаразд. По цьому направив піхви, почистив, підстругав, полагодив каблучку і ланцюжок, щоб чіпляти до пояса. Тоді засунув ножа в піхви, надів на мотузку, що була замість паса, і підперезався. Зовсім добре!

Відтак, озброївшись, пішов через річку по камінню. Може, той бік буде гостинніший. За річкою, продираючись на стежку, сік ножем верболіз, стинав гілки, що заважали просто йти, — шукав ножеві застосування. А ніж гострий же, як бритва! Надібавши зразу за верболозом тиху ковбаньку, глянув у неї, мов у люстро. О, ніж мусить діяти! На нього дивилось чуже, заросле щетиною, почорніле обличчя. Боже мій! І мати б не впізнала. Тим-то й доля його цурається. Голитись!

Примостиившись на камені і перемагаючи біль у суглобах та у всьому тілі, він почав голитись. Може, життя покращає. Дивився у воду, як у люстро, і шкраб ножем намочену щетину. Бере! Ліпше, аніж було голитись склом у в'язниці... Потім умився і глянув у «люстро». От, зовсім молодий юнак. Боже, скільки змін відтоді, як бачив себе воястаннє голеним! Аж самому стало себе шкода, шкода того безжурного, молодого, веселого обличчя, що колись зводило дівчат з розуму. Шкода молодості, шкода втраченого безповоротно того, що вже ніколи, ніколи не повернеться. З води дивилося суворе, металеве обличчя. Ще молоде, але... І ті прямовисні зморшки межі бровами, і крилаті брови, заломлені уперто... Великі очі горіли мов у божевільного.

«Та-ак, мандрівнику! З такою пикою тільки в нетрях і жити та живих і мертвих poloхати. При таких літах і така у вас, прости Господи, мордяка! Як у Мефістофеля. Ну ж засмійся! Будь веселіший. Життя переміниться...»

Але життя не змінилось.

Довго ще йшов тайгою. Йому здавалось, що швидко йде, але насправді посувався, мов тінь, хитаючись. Аби не лежачи помирати. Ніж більше не ставав у пригоді. Ніяк не ставав. Спершу він стинав ним гілочки знічев'я, а потім засунув у піхви і не виймав. В руці не вистачало сили.

А надвечір сили зовсім покинули його. Край.

Ліг голічерева під височеними кедрами, тягуче-важко і глибоко зітхнув, ніби випустив дух, поклавши голову на корінь, і так лежав.

Згодом витяг помалу ножа і поклав коло себе. По хвилі намацав і пerekлав ножа зручніше. Ще зітхнув глибоко-глибоко.

«Так... Кінець...»

Думки плуталися у голові, що була немов гарячим оливом налята. «Який пак сьогодні день?.. А, шостий... Ну, це ще здорово... Коняка б уже здохла... А якби я був конякою — було б ліпше?.. Шостий... Так... Але Бог за шість день світ увесь сотворив... і ці нетрі теж... Атож...» Чорна пауза. І знову: «Шостий день... Оце й є він — останній, уже зовсім останній день мого життя... А ще б трохи...»

Проте це вже така собі млява думка.

Не хотілось рухати ні рукою, ні ногою. Не хотілось думати. Хотілось лежати й лежати. Вічність лежати так. І хай шумлять високі кедри. І нехай розповідають під синім небом хмаркам удень і зорям уночи, як один хороший і сміливий... І хай слухають вивірки... Як один хороший і сміливий п'ять разів переміг смерть, видерся з пащі дракона і, гнаний буйною радістю, доніс свою голову аж сюди, доганяючи щастя, а знайшов — смерть... Чужинець. Далекий-далекий чужинець. Чужак... Пробив нетрі грудьми і ліг тут, між корчами, доніс свою голову аж сюди, за кілька тисяч кілометрів, аж на край землі...

І дзвенять кедри... Ні, то не кедри дзвенять, то золоте дитинство дзвонить дзвіночками в гаях, синіми волошками зоріє в полях, бризкає водою на Ворсклі... на Дніпрі... Ге-ен... І сміються, сміються дзвінкі дівочі голоси, і скачуть луни лугом, горою... Пахне терпкий-терпкий чебрець під бором...

Він лежить на гарячій печі і дивиться, як горить лампада і мерехтять образи під королівськими рушниками. А мати крутить веретено і снує тонюньку-тонюньку пісню:

...Мати ж моя пава,
Тепер я пропала,
Що ти ж мене туди дала,
Де я й не була.
Мати ж моя вишня...
Мати ж моя вишня...

Хтось у ньому, непокірний і бунтівливий, хоче підвести йому голову, але вона не підводиться. То її держить йому тутешній волохатий бог, лютий, скупий і ненажерливий; насідає на груди і не дає вже йому дихати...

А мати схилилась близенько-блізенько...

Раптом — що це?! Він розплющив очі. Стукіт?.. Постріл!

Він зводиться на руках. Млосно йому й паморочливо, але хтось непокірний у нім підводить його. У вухах дзвенить. Знову постріл! Постріл як грім! І враз крик. Жахливий, нелюдський крик, дитячий чи дівочий:

— Грицьку!!!

Жахливий крик молодості, що її вхопила зубами смерть:

—Грицьку!!!

Він шпарко схоплюється на ноги. А Боже мій! Мерщій!.. Кидається чимдуж, точачись, плутаючись у бур'яні, поспішає, поспішає. Знову крик. Близько...

Напружуючи рештки сил, він виламується на галявину. Ось!..

Величезний чорний ведмідь, ставши на задні ноги, намагається схопити пашею людину, що, забившись у розколину межі камінням, люто відбивалась прикладом рушниці.

Ось він! Це він, вохатий, безжалісний і грізний бог нетрів. Ага!..

Пожираючи потвору гарячковими очима і нічого не бачачи, як ма-ніяк, пішов на неї всторч, гнаний п'яною жагою помсти. Ага!!! А рука намацуvalа ніж...

Ведмідь хапнув повітря, кинув жертву і, ревнувши, повернувся на нового ворога всією тушєю, посунувся на нього білою плямою «на-шийника»...

Людина в розколині тихо, по-дитячому, скрикнула... Ніж з дия-вольською силою пірнув у білу пляму, у самісіньку горлянку і повер-нувся там упоперек.

Мандрівникові очі, тріумфуючи, бачили лише, як чвиркнула на всі боки кров, заливаючи біле, і ще бачили (коротка блискавична мить), як тая людина вистрибнула з розколини, струнка, в чуднім одязу звіролова, простоволоса, і кинулась до нього... Це останнє, що його погляд встиг побачити. Мить — і сили враз залишили його, в очах потемніло, і він повалився на землю під вохатою, чорною масою, як ніч накрила його...

Тільки десь у підсвідомості ще якусь мить бриніло здалеку-здалеку:

...Мати ж моя пава...

Мати ж моя вишня...

І замовкло. Як іскра, заллята водою.

* * *

Місяць, що зійшов над хребтами лісистих кряжів, стояв, мов вогнен-ний щит, низько прибитий до брами в нові краї, у невідомі світи. Він здавався живим — то яснів, то темнів, надимаючись. То обличчя! То обличчя великого духа — демона невідомого, несходимого «Далека». Воно то хмурніло, то ясніло і знову хмурніло, червоніючи, — з долин, з улоговин, з міжгір'їв підіймались тумани і хвилями десь сходили вгору. Межи кряжами внизу вони лежали велетенськими намітками — чи як хвілі бавовни, чи як зігнаті вітром сніги...

Над падями, над проваллями, над становиками безкраїми і покру-ченими, над тайною нетрів стояла імла, проснована тъмяним, червоним бағовиням.

Зацокали підкови...

По голому кряжу, по становику, вигналис три вершники черідкою. І стали. Рушниці через плече. Витягнуті шії. Ворушаться в сідлах. Маячать, як китайські тіні на тъмянім екрані.

— Батьку! — це дзвінкий, молодий голос. — Ну, як?..

— Добре... — це бас. — А підтягніть-но попругу, злізте котрий...

Двоє метнулися з коней... А в того третього щось упоперек сідла... Як давні запорожці десь на козацькій могилі, везучи бранця чи рятуючи товариша. Сідлані коні вимальовуються до дрібниць, прядуть вухами, пирскають і хапають губами бур'ян.

— Треба поспішати.

Це молодий, швидко підтягши попругу і дослухаючись до кладі, що вуперек сідла.

— Вже? Ну, з Богом, дітки.

— А ми не збились?

— Бог з тобою...

Двоє птицями вилетіли на коней. Ураз всі зірвались з місця і поскакали черідкою. Гейби привиди чи гірські духи на тъмяному тлі. Проскакали, промигтіли рушницями, процокали підковами... і щезли.

Тиша зімкнулася знову. Напружена і зрадливатиша нетрів.

Десь нагло розітнувся далекий рев. Лютий і страшний. І покотивсь, покотивсь. Урвавсь... Гавкнуло десь із другого боку, так само хижо і тужно... Закричав спросоння глухар... Зрадливі звуки, притаєні шелести... Через самий місяць шугнула нечутно сова. Тайга лише починала жити.

Місяць поблід і квапився вгору.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

РОДИНА ТИГРОЛОВІВ

(...) Григорій заплющає очі. Дівчина щось говорить, а йому зринає нагло... Що це? Той голос, той шалений, передсмертний крик мисливця, припертого ведмедем, — останнє враження, що він виніс із життя. Але ж то був чоловік, у штанях, у шкірянім мисливськім одязі... Так, то був чоловік, юнак...

Григорій розплющає очі — перед ним стоїть дівчина з червоною чарочкою і говорить насмішкувато:

— Грицьку! Кого ти сідлати збираєшся? Кидай та йди ось...

Парубок біля вікна, майнувши чубом, чіпляє сідло на гак, а батько:

— Поїдеш у Київ, Грицьку, та той... Іди лишень сідлай коні.

— Де це я?! — аж скрикнув Григорій, нагло зводячись...

— Заспокойся, ляж, Бог з тобою! — це матінка, це стара, поклала руку на голову і схилила йому її назад на подушку. — Лежи, лежи, серце. Ач який, мов з хреста знятий... А ви! І не тю на вас, лоботряси! Добре, що самі, нівроку, як воли, а хлопцеві не до розмов.

Старий:

— Ото... Це хлопець із наших! Скільки я його попотовк упоперек сідла, непритомного, при смерті, скільки днів тут зі смертю воює — і, диви, живий! Спасибі Богу, синку, що все добре. Тепер уже все добре.

А то я хотів уже одвезти тебе до Києва — це ж тут недалечко, — там би вмер, і я так і не знав би, хто ти.

— Де це я? — прошепотів Григорій розгублено, злякався за свій розум.

— Та в нас же, у нас, дома, сину...

На стіні рясно карток — дівчата у вишиваних сорочках, у намисті, парубки в шапках і киреях.

— Який... Який це район?

— Та Київський же, — це дівчина. І так вона сказала те «Київський», проворкотіла, аж за серце взяла. Григорій звівся, витріщивши очі, — у них і радість, і жах.

А батько:

— Може, ти тамтешній? Може, тобі краще б додому?...

— Ні-ні!.. — злякався, відчув, як у нього мороз пішов поза спину. — Ні-ні! — У пам'яті зринула Лук'янівська в'язниця... Київське ОГПУ — НКВД... Отак! Утікав, утікав і потрапив назад... Як же це?... Ні-ні! Він поривається йти. — Пустіть... Пустіть... Я не хочу... Я піду собі... То я так, то я навмисне...

Його силою вдергали. Тоді він швидко і покірно ліг, нацупив ковдру аж до носа, по тілу виступив піт.

«Змилив!»

Стара перехрестилась нишком і шепотіла зі словою:

— Боже мій, Боже! Бідолашний, не сповні вже... Що тес лиxo з людьми робити!..

«Тікати! Тікати!» — поривається в нім усе, але він удає спокійного, байдужого:

— А далеко до міста?

Батько:

— Та ні! Це близько, верстов 400. Ми ж Київського району. А ти хіба звідки?

«Сказати чи не сказати?»

— Я?... Теж... Київського району.

— Овва! А із села?

— Та з Трипілля ж...

— Боже мій! — аж скрикнула і сплеснула руками матінка. — Дитино моя! Та це ти не з того Київського! Це ж ти з України... Мати моя теж із Трипілля... Земляк. А Боже мій!..

І враз так ніби хто попустив страшне гальмо — чорна гора зсунулась... зсунулась... Стало легко, і радісно, і дивно. Біля нього стояли рідні, близькі люди. На далекім-далекім краєчку землі, після всього жаху — близькі й рідні люди! Стурбовані за нього, упадають біля нього, як мати, як батько, як сестра і брат. І Київ ще тут є десь один. Григорій потер чоло і засміявся. А всередині йому гейби хлоп'я танцювало і било в долоні: «Жив! Жив! Житимеш!» І хотілося сказати щось хороше-хороше.

— Мамо... — і затнувся, дивлячись на матір. — Дозвольте вас так називати, бо ви ж така... як і моя мати.

— Нічого, нічого, дитино, — заметушилась мати, витираючи нишком сльозу. А Григорієві вернувся його спокій, його мужність гартоvana, його давній гумор:

— Так, кажете, я дома, мамо?

— Дома, дома, синку.

— Чудесно... Привіт вам із Трипілля.

— Спасибі, синку, спасибі. А як там?... Як воно там, на тій Україні? Чи давно звідти? I як це сюди?

Григорій засміявся.

— Ну, годі, годі, — втрутivся господар. — Знайшли час до розмови. Видужувати треба. Ану лиш, вивірко (це до дочки)!..

Дівчина подала Григорієві червону чарочку.

— А бери, синку. Це таке зілля, що й мертвих підіймає. Стривай! Давай же й мені щось, дочко!

Дочка метнулася і принесла батькові таку ж чарочку, але вже білу.

— Це однакове, синку, тільки в тебе приготовлене для тебе, а в мене — звичайне, там його цілий туязь, і ми його з тобою вип'ємо десь, еге ж.

— Що це ти, старий, розгомонівся. То все мовчиш, як пень, а це... Швидше вже! У хлопця рука заболіла. Пий, синку, та лягай, хай йому, цьому дідові...

— Стривай, бабо! Геройське діло не кожен зробить, і за це, від'їжджаючи, я хочу для годиться випити... Грицьку! Коні готові?

Чорнявий, високий Грицько стояв поруч і з посмішкою дивився на нього.

— Готові, батьку.

— Добре. Ми поїдемо, а ти будеш лежати собі. Як тебе звати?

— Григорій.

— Чув? — це до сина. — Добре. Зовсім добре. Я б тебе й не питав, та таке, бач, діло трапилось... Нумо ж, сину! — Підніс руку. Цокнулись. — Будьмо!

Григорій пожартував:

— А за віщо ж пити?

— Пий...

Випив Григорій. Спирт, вогненний, та чомусь гіркий. По жилах потік вогонь. Випив дід, витер вуса, а тоді:

— Оце, сину, за дочку, що ти її мені вирятував, і за тебе, що тебе вона вирятувала... Будь же здоров...

Григорій витріщив очі, переводячи їх то на одного, то на другого. «За дочку, що врятував? За яку, де?»

Мати подала рибу на тарелі:

— Їж, їж, синку.

Риба тая біла та сита.

— Ну, а нам пора, — обізвався дід до сина, закусивши. Устав із-за столу, перехрестився. Надів шапку. — Дивися ж мені, стара...

Простояв ще біля порога, подумав, подивився ще раз з-під волохатих брів на хворого і сказав:

— Ти тут, вдома. Зрозумів? На багато верстов кругом тут тільки праліс та звірі, а людей нема. Чи втамки? Я ще не знаю, хто ти, але моя хата — твоя хата. Лежи ж собі. Такий закон тут. Наш закон. Навіть коли б ти був не християнська душа, а якийсь гольд чи навіть кореєць, то й тоді цей закон по твоїй стороні. Будь же веселий і щасливий... Гайда!

Відтак вийшов із хати, за ним син.

Десь у дворі заокали підковами коні. Заскавуліли радісно собаки. «Нерпа! Заливай! А, вражі діти, — добувався знадвору дідів голос. — Вже, вже їдемо...»

Тупіт зірвався з місця, пройшов поза хатою і швидко затих, віддаляючись.

Григорій хотів розпитувати, він хотів про все довідатися, але міцна горілка і те зілля, що в ній, і риба та, що він з'їв — якась чудна та сита, — і всі ті нервові стусани, що пережив сьогодні, — усе це його обтяжило, зробило млявим. Думки ще вовтузились, але важка втома, непереможний сон і спокій підступили і збороли його... По короткій боротьбі він здався. Змикаючи очі, бачив лише, як дівчина ходила по хаті, мов пливла, ставна та горда і заразом насмішкувата...

— Не журися, синку. Вір у своє щастя! А воно в тебе є. О, я хоч і стара, й дурна, але дещо знаю. У сміливих щастя завжди є.

Григорієві хотілось враз по-дитячому обійняти її і поцілувати, так, як це, напевно, зробила б Наталка. І він ледве утримався від цього. А стара з непідробним, глибоким переконанням казала далі.

— У сміливих щастя завжди є!.. От хоч би й ми. Приїхали сюди... Боже! Яка страшна і дика пуша була! І нудьга смертельна. І лихо скрізь навколо, і злигодні, і смерть... Чужа чужина... А бач, оббулися... І дивись — зажили ж як потім! І пущі здолали, і край скорили, ще й залюднили. І звикли, полюбили. А нові діти народились — це вже їхня батьківщина тута, — то такі, ніби Бог знав, де їм доведеться жити, та й вдача їм дав таку як треба...

Григорій слухав з великою увагою, а як стара примовкла, спитав:

— Так ви пливли кругом світу?

— А пливли ж. З Одеси сіли... В якому пак? Ага, в 1887 році, навесні... Скільки тієї води, Боже! І скільки тих країв та людей різних! Але я тобі не годна про все розповісти. То нехай дід колись. Він хоч і не говоркій, та іноді й на нього находить балакучка. Тоді вже тільки слухай. Він-бо старший за мене і тоді вже парубійком був, то й усе пам'ятас добре. Він тебе тут дечого навчить, а то, мабуть, ти вже занудився?

— Ни... Тут усе нове для мене і чудне.

— Чудне?

— Так. Я от скільки днів дивлюсь на оцю хату вашу — і мені якось дивно. Всередині вона вибілена, ще й розмальована по-нашому, а зокола — вигляд сибірський або поліщуцький.

Мати засміялась:

— А так. Я сама, синку, довго не могла звикнути, не по-нашому це. Ale ж це ми тільки тут так. А як жили в селі... Тепер це містечко, Київом звуться... Так там, та й у всіх наших селах тутешніх, хати білені зокола, як на Україні. З нас за це всі тут сміялись, що от, мовляв, скільки лісу, а «хочли» хати з глини ліплять та білять. Ні, тут хати зовсім такі, як на Україні. А не раз і кращі, бо на дощанім помості й кріті здебільша цинковою бляхою. Колись, до революції, здоровово жили тут наші люди. Довго борюкались із зліднями, але ж потім і жили добре. Тут край працю любить та й винагороджує її щедро. Тут рай був, а не край як для робочого. І ліс, і золото, і риба, і земля хліб родить, і ягода всяка, і все — бери тільки. Лишень треба рук. А народ наш робочий. То ми й жили колись! Ге, побачив би ти! I не в такій хаті. Ця хата була збудована для промислу. Мисливці наші виходили сюди на осінь та на зиму і тут отаборювались. I ми жили добре... A сім'я у нашого діда була велика... Ти такої не бачив! Понад п'ятдесят чоловік сімейка! Синів сім мав, женив — не віддіяв. Дочок заміж віддавав — на сторону не відпускав, зятів у прийми брав. Двір у нього був не двір, «окономія». Нас, невісток, було сім, а дочек було вісім, то й зятів вісім, та малих у кожного! Разом — ціла зграя, і які хочеш завбільшки, такі й є. Чоловіків та парубків — громада. Сірків куток — то ціле село. Весело жилося. Коней мав старий Сірко — він ім ліку не знав, і корів, і свиней... Та, Боже мій!.. Пасіка була вуликів з двісті... Трудилися щиро, то й мали. I те сказати — було що робити і де заробляти: хліб сіяли, промишляли звірину, ходили з хурами в Маньчжурію і в Китай, копали золото, ловили рибу, брали ягоди та кедрові горіхи, ловили звіра живцем, «пантували»... Ми хліба сірого, синку, не їли! I коли навіть недорід тут був, то ми мали борошно заграницче, японське або американське, і риж з Китаю, як золото, і крам різний... A які рушниці та всіляке начиння наші хлопці добували!.. Жили ми тут ліпше, як дома. Це була наша друга Україна, нова Україна, синку, але щасливіша. I назви наші люди подавали тут свої, сумуючи іноді за рідним краєм: Київ, Чернігівка, Полтавка, Україна, Катеринославка, Переяславка тощо. Тут де не пойдеш — то з Києва виїдеш, а в Чернігівку приїдеш, з Чернігівки виїдеш — у Полтавку приїдеш, у Катеринославку, у Переяславку... По всім Уссурі і по всьому Амуру, як дома... Ale це там, де все люди наші осіли понад річки, де можна сіяти хліб. Жили! Жили ми, синку!.. Ну, а потім пішло все шкереберть... Десь прогнівили Бога. Нові часи, нові порядки. I настало таке, що люди за голови хапаються. Прийшла совєтська влада і все перевернула.

Перевелись люди, і звелось життя нінащо... Вже немає Сіркової держави, гай-гай... A ми плюнули на все та й перебралися сюди, щоб і не чути, і не бачити та щоб по-своєму-таки віку доживати. Це далеко. Сюди й ворон не часто залитає. По-тутешньому, то воно близько, якихось п'ятсот верстов... Ale людей тут мало, і вдасть не так чіпляється.

А раніш, як Сірко із синами почав тут промишляти, то людей тут було ще менше. Де-не-де були тільки оті косоокі, манзи та гольди, чи як іх... Та їх зовсім було мало. Отак, як гори перейдеш, — ото бачиш — синіє, Хехцир зветься, — то буде Хабаровськ. Як ми приїхали, то там, казав дід, була тільки халабуда, а тепер великий город. А як отак перейдеш гори, на Терней вийдеш або на Ольгу, бухти такі, одна й друга. Там море. Там ми вперше на цю землю стали і до Уссурі крізь нетрі пробивались. А як отак підеш кряжами та сопками — то місяць ітимеш, а з лісу не вийдеш. Нетрі, та ріки, та гори, та мари... Оце вже років з десять, як оселились ми тут зовсім. Оця річечка зветься Підхоронок і впадає в річку Хор, а той в Амур... Отам з гір починаються і течуть річки в усіх напрямках — Бікін, Іман, Мухень і ще якісь, я вже й позабувала.

Григорій слухав лагідну, спокійну мову цієї жінки, цієї матері, і було йому дивно приемно. Аж наче кров швидше пульсувала, коли слухав цю матір: така вона, як і там, на Україні, і не така. Розборкана — он яка. Скільки тієї мужності простої, скільки тієї певності, може, неусвідомленої, а звичайної, стихійної. І скільки тієї гордості волелюбної, природної, як оті могутні кряжі гір!

Тому в неї і Наталка така дика та горда.

— А за Україною ви й не скучаете? Та ви їй не пам'ятаєте, мабуть?

— Чому ж? Пам'ятаю, але... Ти колись розкажеш, синку, як матимеш охоту, про тую Україну, як там живуть тепер. Дуже цікаво мені послухати. Я часто згадую своє дитинство і рідну землю. А надто, було, мати моя. Дуже вона тужила за рідною стороною та з того, мабуть, і померла. Все мріяла і просила, щоб її відвезли вмирати додому, на рідну землю, на кладовище до батьків. Іноді й на мене находить туга, особливо, як згадаю матір. Але я й цю землю люблю. Тут-то зросла, тут відалась, тут діток породила, та в цій землі чотирьох і поховала. І матір, і батька поховала тут. Ні, від цієї землі вже несила відрватись. Але й туди тягне. Як згадаю материні розмови, тії сади вишневі, тії степи широкі, ріки тихі, ночі ясні, зоряні і все, про що мати розповідала, та й сама бачила, хоч малою була... От я тут живу вік, а волошок тут не бачила. А там я з них, та барвінку, та з чорнобривців вінки на Купала плела. Нема їх тут. І васильків нема тут... Зберігся пучечок, з України завезений, — якось нові переселенці подарували, — і пахнуть вони рідним краєм, тією Україною... Як напосядуть згадки про край той рідний, сонячний і тихий, — далебі, журба бере, так би й полетіла туди...

Григорієві серце стискалось. Хотілось йому сказати цій матері, що немає вже того тихого краю, України тієї, ясної, сонячної. Що садки вишневі повирубувані, ріки збаламучені, степи слізами обпоєні, і небо ясне людям потемніло... Але він мовчав. Нехай. Нехай любить її такою, якою пам'ятає. А мати снувала думку далі:

— Отак, синку. Ти ще повернешся туди, дитино. Ти тут не маєш коріння. Та й не матимеш його тут... І час не той, і ти не такий.

Григорій дивувався, чого в них таке ставлення до нього. Він же їм нічого не говорив, вони про нього нічого не знають, лиш бачать, що не місцевий. Дивно було йому і з того, що його не розпитують, хто він і як у нетрі забився. Адже він міг бути якийсь злодюга, пройда. Правда, він щось говорив, хворіючи, але хіба тому можна вірити? Проте з їхнього співчуття до нього було знати, що вони про щось догадуються. Ale з природної делікатності, як це часто трапляється у простих людей, не розпитують... Це його зворушувало, і за це він був вдячний їм.

(...) Коли Григорій одужав, Сірки взяли його із собою полювати на ізюбрів (оленів), молоді роги яких були сировиною для цінних ліків. Юнак подружився з Грицьком, сином Сірка, закохався в Наталку. Ale й він і вона були гордими, не признавалися в цьому навіть собі. Тільки змагалися між собою. Наталка володіла мисливськими навичками нарівні з чоловіками. Григорій теж виявився вправним стрільцем, сміливим і допитливим мисливцем.

Настала осінь. Грицько і Григорій оселилися на дальній Сірковій зaimці, ловили рибу, стріляли качок і носили сіно, іли виноград. Аж тут Григорія вкусила гадюка, і ніяке лікування не допомагало. Та за чотири дні організм сам подужав отруті. Тут приїхала Наталка. Побачивши, що хлопці живі-здорові, навмисне почала вдавати байдужість до Григорія.

Узимку Сірки й Григорій полювали на білок. Одного разу, блукаючи самотою, Григорій натрапив на стадо вепрів. Довелось залізти на дерево. На морозі довго не всидиш. Пішов у завірюху, без сірників, без путньої зброї. І заблукав. Присів відпочити та й заснув. Прокинувся від того, що його лизав Наталчин пес Заливай. Дівчина його відшукала. Пішли далі й заблукали вже вдвох. Довелось пересиджувати хуртовину в бур'яні під скелею. Наталка біля нього задрімала. А він не втримався й поцілував її крадькома.

Наталка прокинулася, спалахнула й пішла геть, а юнак довго мучився, картає себі, думаючи, що образив дівчину.

Йшли додому безупинно день і ніч, щоб устигнути на Різдво. I таки встигли, відсвяткували, додержуючись усіх зворушливих і поетичних народних обрядів.

Після свят Гриць із Григорієм вирушили до Хабаровська — здавати хутро, поновити контракти, набрати боеприпасів та оформити дозвіл на зброю. У вагоні вони зустріли українських заробітчан, тисячі яких зірвано з місця й кинуто по всіх світах. Поряд їхали ешелони з репресованими, і Григорія обсліди чорні думи. Від Сіркового знайомого охотінспектора дізналися, що багато начальників заарештовано, і сюди, на край світу, дійшла хвиля арештів. Хлопці навезли Наталці цукерок, «духів» та гребінців, а вона назвала їх дурнями й сказала, що краще б привезли пістолет того, хто намагався на них напасті. Сірки вирушили на ловлю тигрів. Григорій замінив їм їхнього загиблого сина Миколу. Йшли з легким вантажем, просуваючись де верхи, а де на лижах. Натрапили на «лісову газету». На снігу було написано «Філон Медвину

привіт передавала». Григорія аж струснуло — невже тут той самий слідчий, який катував на допитах? І пригадав розмови про те, що в тайзі збудовано силу військових об'єктів, енкаведисти нишпорята скрізь, «очищаючи тил від ворогів народу».

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

НА КІШКУ

Раптом все пішло несподівано швидко...

В однім місці, перед густими заростями, старий раптом впustив ломаку і підкинув вінчестер... Григорій бачив, як у гущавині посунулося щось смугасте... Постріл! Велетенська кішка зробила скажений стрибок угору, як підкинена пружиною. В ту ж мить і туди ж стрелив і Григорій по ній. І ззаду пролунали постріли. А старий, пронизливо і моторошно крикнувши, як це роблять татари або чеченці, і раз у раз стріляючи вгору, пустився чимдуж стороною навзгодін за другою, що десь мелькнула і щезла. Решта, так само лементуючи, — слідом.

Спущений Рушай ішов вихором уперед. За ним, пролетівши повз Григорія, покуріли, ревучи. Заливай і Нерпа.

Собачий лемент пішов по нетрях... Далі, все далі... Вирудав, клекотів, віддаляючись. Женуть уже взрячку.

Григорій налягав на лижви, закинув уже, як і старий, рушницю за плечі, не відстаючи, готовий до всього.

А Наталка, обернувшись на ході і ще раз стреливші в велетенську потвору, що, перекинувшись у снігу, била лапами в повітря, — випередила брата і благально:

— Грицю! Братику! Я буду за ним!.. Я буду третя. Бережи хвіст.

То була божевільна, шалена гонитва. Годину... Дві... Три... Безконечно. Аж очі вивертало на лоба. Григорій боявся тільки, щоб не спасувати, щоб стало сили, щоб витримати. Бо життя людей, життя старого тепер на його сумлінні. Ясно.

Собак було весь час чути. Іноді розтиналось коротке скавуління чи виття. Тоді старий припускав ще дужче і по нетрях шугало його страхітне гукання. Підбадьорював та й тій сатані нагадував, що він ось тут, доганяє, як сама смерть.

Собачі й тигрячі сліди кидались то вправо, то вліво, чирим часто не витримував кішку на скоку та в такім темпі, і вона все провалювалась глибоко. Напевно такої гонитви вона довго не витримає. В кількох місяцях на снігу руділи плями крові — на собачому сліду.

— Наддай!! — гукав Сірко і лементував ще пронизливіше, ще шаленіше. — Пропадуть собаки! Подере.

Де вони гнали, як вони крутились та петляли — не було видно. Суччя било в обличчя, обдираючи шкіру.

Ось лемент — рев собачий — близько. Зовсім близько. Старий Сірко нацуплював лосину рукавицю, що був скинув. Спереду вже видно, як

ген крутились, гасали пси під скелею. Миттю старий одстебнув геть лижви і, наставивши коляку, як список, гайнув уперед. Григорій нагнувся на півсекунди до лижв... Мимо пролетіла Наталка, бачив лише, як її лижви із шкварчанням відокремились і шугнули вбік, утікаючи від його лижв.

Пізніше він часто згадував і не міг відновити точно, як воно все було.

Він таки перший опинився біля батька. Він лише пам'ятає, як закричала Наталка... близькевичний його стрибок... Вир... Несамовитий галас — людський, собачий, тигрячий... Він затягнув петлю, як супоню, і вмить опинився підсподом, вчепившись потворі в карк за шкіру... Все качалось клубком, галасувало на нім... Здається, і він галасував... Сніг набивався в очі і в рот...

Це тривало десять секунд, але здавалось — це тривало вічність... Потім в раптовій тишині — злякане Наталчине обличчя і дихання над самим його лицем... Потім дружний регіт...

— Пусти! — це старий Сірко, сміючись, розпатланий, спітнілий. — Пусти, а то ти його задавиш...

Уже! Страшний галасливий клубок розпався, і його витягали, затоптаного в кучугуру снігу.

Тільки тепер Григорій побачив, що він голими руками вп'явся в рудий загривок та так і закляк... Ага, він перед тим скинув шкіряні рукавиці і кинув їх геть, щоб не заважали.

Потвора лежала майже нерухомо, лише конвульсійно здригалась. Розчепірив одерев'янілі пальці. Його звільнили з-під снігу, і секунди переляку загального перетворилися в дружний регіт. Так його забило снігом — повно в носі і в вухах, і геть світу білого не видно. Але все ціле, нічого не поламано і не поодкушувано. Треба бачити ці славні, хороші обличчя! Допіру лише зосереджені і сувері, а тепер такі смішливі — розкудовчені, спітнілі, замурзані і веселі. Грицько іржав як дурний.

— А я думав, що вона тебе вже з'їла! Ха-ха-ха! Дивлюсь — нема, тільки унти стирчати із снігу.

Відсапувались. Обтрушувались. Збирави шапки, рушниці. Викопували із снігу погублені набої. А де ж дідова шапка? Та вона, пак, он...

На розметані снігу лежала здоровенна, смугаста кішка, зв'язана по ногах, а тоді ще обидві пари ніг докупи, шия затягнута петлею, на морді дідова шапка... Кішка здавалась неживою, лише хвіст тремтів і корчився потихеньку, як прут на вогні... То враз вся стиналась в страшній конвульсії.

— Кінчається! — це Грицько злякано. — Дуже втягнуто!

— Нічого, — заспокоював старий, — це кішка. Її не так скоро задушиш.

Потім обдивлялись пошкодження — оглядали один одного і собак. У старого Сірка була щока в крові, але то пусте — здряпнуто, і він навіть не пам'ятає де, чи як гнався, чи тут уже. Наталка набила моргулю об чийсь приклад, а може, й об чийсь лоб. Може, об Григоріїв.

У Грицька все гаразд, тільки чухав нишком ззаду, — сатана мотнула наостанку, як уже була зв'язана, та так піддала ногами, що він не втримався і гепнув просто на камінь. А в Григорія усе в порядку... Що в нього боліли ребра і була розсічена всередині губа — то секрет.

А собаки лежали рядочком на снігу, повисолоплювавши язики, ніби в Спасівку. Проте з ними гірше. В Рушая розідране вухо, у Заливая здоровово підідраний бік — так шкіру й злуплено смужечкою, і він ста-ранно зализував рану, піddaючи шмат шкіри язиком. Старий витяг ножа і тут же проробив операцію — відтяв шмат геть; розумний пес тільки заскімлив і лизнув діда в руку.

— Нічого, нічого, це ще щасливо: це заросте...

А з Нерпою було погано — десь наколола око, і воно слізилось, кривавилося. Пес жалібно дивився на людей. Старий оглянув, похитав головою...

— Ну, нічого... Може, пройде... От біда... Ну, та на війні не без убитих... Може, й заживе...

Після оглядин старий Сірко підійшов до вже майже нерухомої кішки і розпустив петлю на шиї. Радісно бурчав:

— Оце фарт! Хтось серед нас щасливий!..

Потім знайшов свою коляку і просунув кішці межи зв'язаними ногами. А тоді взявся майструвати клітку.

Поки старий майстрував клітку, зв'язуючи її з товстих брусків, невелику, тісну, але дебелу, — хlopці з Наталкою позбирали лижви, розпалили ватру, почали готовувати їсти. Тільки тепер вони почули, які вони голодні.

— Хlopці! — гукнув Сірко, поглядаючи навколо. — Та це ж пак Собор! Диви!

Дійсно. Склі, до яких собаки приперли кішку, були старому добре взнаки. Звались вони в мисливців Собором, бо нагадували зруйновану церкву. Стояли окремо, як будівля, поруйновані, вивітрені морозами, вітрами й часом. Поміж скелями були печери. Це стародавня резиденція великих хижаків.

— А катніть он туди, — махнув дід сокирою.

Григорій і Грицько стали на лижви і пішли в показаному напрямку.

Скоро вони натрапили на місце, де були випоховані обидві кішки, — здивувались, підійшовши зовсім з іншого боку на те місце, де вранці відбувався початок баталії. А через хвилину — знайшли забиту кішку. Здоровенна самиця, грізний екземпляр старого уссурійського тигра, лежала на розкопирсаному снігу, задубівши. Сніг кругом був забризканий кров'ю. А на розкритих губах її замерзла кривава піна.

Смертельно поранена першим же пострілом у груди, вона була потім продірявлена ще чотири рази. Останній раз, очевидно, у голову.

Хlopці подивувались з такого страхіття. (Власне, дивувався Григорій, Грицько вже звик, бачив). Потім зв'язали їй передні ноги, ще й примотали мотузку за голову. Тоді запряглися і так почутили вдвох.

— Шкіра ж пропаде! Це ж яка шкіра! — сказав Григорій.

— Дурниця! — це Грицько, скептично. — Ця шкіра коштує рівно в п'ятдесят раз дешевше, ніж ота маленька соболина. Поганяй!

І почутили. Кішка пливла по чирому досить легко.

— Овва! А то чому ж так дешево? А я думав...

— А хтозна-чого. Ми її з убитого тигра і не знімаємо ніколи, а здемо так, гамузом, з тушєю і з тельбухами. База приймає цілком і платить за вбиту, за найбільшу, всього лише тисячу карбованців. Биту кішку продають так цілком десь у Китай, з кишками і з печінками.

Ось так і притягли мертву до живої. Зоріентувались, виходило, що вони десь крутились (та ще й як крутились!) — і до місця прийшли. Бач, піймали живу майже там, де почали ганяти.

Клітка була вже готова. Вміло зв'язана з грубих, дебелих глиць, вона була довга, метрів на три, але низька і тісна. Верх у ній був відкритий.

Тим часом зв'язана кішка помалу очунювала. Старий поглядав на неї і поспішав. Ось клітка готова зовсім.

— Ану, беріть, дітки!

Гуртом взялись за коляку, просунену межі ногами, підняли кішку і поклали її в клітку згори. Старий наклав заготовлені, глибоко позасікані на кінцях дрючки, позабивав кілки, попробував — добре. А тоді висмикнув коляку з-межі ніг. Слава Богу!

— А тепер снідати, обідати, полуднувати й вечеряти...

Смеркало. Назад рушати пізно. Тут і ночували... Коло скель було затишно. Розгребли сніг, розклали ще одне велике вогнище, — було тепло, спалося міцніше, ліпше, аніж на печі.

Звечора, найвішись і напившись, ще довгенько лежали коло вогню, гомоніли про се про те. На старого Сірка трохи напала балакучка, як часто після доброї вдачі, він був у доброму гуморі. Згадував, розповідав, а то й філософствував.

— Бач, — це старий роздумливо, копиrsaючи паличкою жаринки. — Як на світі все розумно зроблено. Га! Оця ось кішка, приміром, — вона виплоджує тільки по одному, та й то не кожен рік, бо якби вона плодилась так, як миші чи пацюки, то тигри б увесь світ давно поїли. І от уже ведеться — що більший звір, то менше плодить, що менший звір, то більше плодить. Чого так багато мишей плодиться? Та того, що їх усяке єсть — і тхір, і колонок, і куница, і горностай, і сова, і лисиця — всі живляться ними. Отже, щоб мищачий рід не перевівся, треба, щоб вони швидко і багато плодилися. А вже ведмідь або й оця кішка — їх жоден звір не з'єсть. Навпаки, їм самим треба багато харчу, того вони так помалу й плодяться.

О, старий дідуган стільки надивився за життя, стільки думав над усім і розумів навіть, чим що дише, що міг би консультувати багатьох вчених і професорів з цих питань. Бувши в доброму гуморі, старий розгомонівся і довго ще розважав молодь оповіданнями про свої пригоди.

— І скажи, одне одного держиться, як воша кожуха. Хочеш знайти колонка — шукай мишу, хочеш знайти вовка — шукай козу, хочеш кішку цю знайти — шукай вепрів; бач, де пастух, а то козолуп, а той мишопруд — усе спеціалісти, інженери...

Іноді коло ватри вибухав дружний регіт, особливо як дід оповідав про людей, про зустрічі з громадянами, про спостереження над ними і робив несподівані висновки.

Уранці вони рушили до покинутої ще вчора домівки, до намету. На чотири пари лижв, мистецькі зв'язаних і налаштованих так, як сани, поставили клітку з живою кішкою. Мертву ж почутили так, самоходом. Так і допхались до намету в обідню пору. Але тут сталаєсь дрібниця. Тільки така, що катастрофічно виросла в велику подію і нагло поклала кінець мисливській епопеї. Поклала всьому край. Сталось все це швидко, непередбачено і безповоротно. Так, як це буває при наглій пожежі, при землетрусі, при всіх стихійних зламах, що кладуть край там, де його найменше сподіваються і бажають.

Намет стояв цілий-цілісінський і чекав господарів. А коли підійшли — здивувалися. Намет цілий і порожній, але хтось був. Хтось очував. Унизу, на льоду, либо на коні — натрущено сіна і кінський послід. Коло намету походжено. В наметі очовано. Випито весь спирт з бляшанки, ще й узято одну баклажку.

— А де ж соболь?! — кинулась Наталка.

— Та там же ж я чіпляв...

— Нема!.. І однієї сокири нема, що тут лишали.

Старий насупився.

— Хтось нетутешній, — бурчав крізь зуби. — Іч, іроди! Двоє, видать, були. Не тайгові — тайгові не порушать закону.

Пішли всі на лід, розглядаючи сліди — куди рушили і коли рушили. Недавно рушили і вниз по Дуабіхе до Іману.

А Григорій розглядався біля шатра. На снігу недопалок — мундштук дорогої цигарки «Золота марка»...

Григорієві серце чомусь нагло затіпалось. Такі цигарки завжди курила одна людина... Він мовчки, поки всі були на льоду, швиденько визволив свої лижви з-під клітки, став на них і, нікому не сказавши, подався... На ходу заклав обойму в гвинтівку. Щез. Подався швидко через нетрі навскіс, зрізаючи величезну дугу, що її тут робила Дуабіхе.

Григорій знов, як тут, угорі, тече ця річка, петляючи межи крижами. Коли йти навпросте, то можна випередити навіть експрес, коли б він ішов річкою. І як би швидко він не йшов, все одно не міг би перший проскочити. Коли б тільки не помилитися в часі! Але зі слідів коло намету видно було, що гості від'їхали всього півгодини, найбільше годину перед тим. Григорій гнав, як вчора за тигром.

По якімсь часі шаленого ходу нарешті вискочив з розгону на річку, на лід, — нема. Послухав — не чути. Лише десь далеко стрельнуло. На льоду, певніше, на снігу Грицько помітив кінські кізяки. Недавні...

Проїхали... Тільки що. Далі Дуабіхе звертала понад становиком направо. Там уже Іман. Сизий становик робив велетенську дугу. Григорій націлився на середину тої дуги і погнав навпростець... Виломившись з тріском крізь верболіз, аж присівши на лижвах, шугнув з крутого берега і зі шкварчанням вилетів насеред річки, круто завернув... Ось! Миттю зірвав гвинтівку з шиї...

З-за повороту мчала паровиця. Вітер дув Григорієві в спину. Ще зовсім недавно він тягав і мертвого, і живого тигра, — на нім поналипали шерстинки, на унтах і на руках були плями крові тигрячої... Він пішов назустріч, стискаючи гвинтівку. На санях було дві постаті, завинуті в дохи по самі вуха. Вмить відкинули дохи, — замаячили будьонівка і єжовський кашкет, руки вхопились за зброю.

Тут коні захрапли, затанцювали і враз мотнули, як навіжені, вбік — вхопили тигрячий дух. Ara!.. Кошівка (такі сани) перекинулась, і обидві постаті випали в сніг.

Григорій вп'явся в них очима. Не бачив, як повз нього, божевільно, обминаючи його стороною, мчали коні, б'ючи голоблі та сани, що летіли за ними льотом, перекидалися, деренчали...

Одна постать скопилась і хотіла кинутись упоперек до лісу. Другий шалено, хапливо вибивав сніг із цівки гвинтівки, а далі шарпнув за кобуру пістоля.

— Стій!! — гукнув Григорій. — Зброю геть! Руки вгору! Три ступні вбік! Так стояти!..

Стоять... Григорій підійшов. І нагло... Серце закалатало йому безумно, шалено. А очі вп'ялися в того, що в кашкеті... І він зареготовався страшним, жаским і... радісним реготом.

— Медвин?!

Боже май! Мить. Мить подиву. Мить буйної радости. Є, є Бог на небі! Ось він. Ось той, з ким їх і Бог не розсудить.

А Медвин — бравий герой і грізний суддя та володар душ людів і плюгавий злодюжка, порушник закону нетрів — стояв і тіпався... Так, тіпався. Губа йому тіпалась, а очі... очі гидкого, сопливого боягуза. Три шпали на ковнірі — як мазки крові.

— Великий начальник?! Так... Поздоровляю...

Другий тихенько відступав назад, непомітно; з однією шпалою — якийсь начрайону. «Чорт його припарував, дурака», — подумав Григорій, а вголос промовив:

— Так... Ну, все, таваріщ следователь! Все. — І важко задихав. — Кінчаю слідство... — І піdnіс голос, повільно, грізно: — Тут... я тобі... й рев, тут я тобі й трибунал! — Підкинув гвинтівку і вистрелив. Аж тому з голови пихнуло.

Другий кинувся упоперек, до лісу. Григорій дивився йому услід, слухав, як у грудях стукає серце, напоєне помстою... Тут утікач обернувся і вистрелив з пістоля. Уже майже видряпався на урвище до лісу. Куля трохнула десь у сніг.

— Хіба так стріляють? — промовив Григорій задумливо. Пере-смикнув закривку і стрельнув.

Постать підкинула руки, майнула ними в повітрі й покотилася з урвища.

Мить Григорій стояв нерухомо. Думки летіли вихором... Так. Все. А тепер — у Маньчжурію, у Китай, в Японію, до чорта в зуби. От. Все відтяв за одним разом — і ворогів, і друзів, і спокій — все...

Стривай! За мої вчинки відповідати ж ніхто не мусить. Подивився на чисту пелену снігу, а тоді написав пальцем великими літерами:

«Судив і присуд виконав я — Григорій Многогрішний. А за що — цей пес сам знає».

Ще й розписався. (...)

Григорій зрозумів, що за одним разом втратив і ворогів, і друзів, і спокій. А як же Наталка? Хлопець сказав їй, що зробив те, що повинен був зробити, — убив дракона. Вона нічого не бачила... Він піде далеко звідси, а вона потім розкаже своїм. Дівчина з болем і любов'ю в голосі спітала, куди ж він піде... можна переховатися в нетрях. Григорій заперечив: це великий собака. Він відбивав безвинним людям печінки, ламав кості, видряпав би й серце, якби дістав. Він мучив його два роки, потім відправив до божевільні. І все лише за любов до своєї батьківщини. Йому, Григорієві, удалося втекти, але його знову впіймали й мучили, потім засудили на 25 років катарги. Він знову втік — вистрибнув на ходу зі скаженого поїзда. І, на щастя, потрапив до них, Сірків. Як каже їхня мати, сміливі завжди мають щастя. Наталка припала до нього й залилася плачем, поцілуvala, вклавши в цей поцілунок усю душу. Вона віддала свою зброю, показала дорогу й пішла.

Не попрощатися із Сірками Григорій не міг. Він став на коліна перед Сірчигою, як перед рідною матір'ю, прощаючись навіки. Зблідла Наталка вискочила з хати, прочитавши в очах юнака відповідь на своє німе запитання. Вона повернулася, одягнена, як на полювання, узяла за руку Григорія і попросила батьків їх благословити, бо йде з ним. Батьки зрозуміли, що це щастя дочки, і благословили дітей.

Однієї ночі на Маньчжурському кордоні зчинилася тривога. Ловили порушників кордону. Це були двоє на лижах і величезний пес. Вони в одному кінці селища підпалили копицю сіна та колоду з набоями, прикордонники побігли туди, а втіകачі спокійно перейшли кордон навпроти селища.

Закохані дали волю своїм почуттям. Наталка нагодувала пса, прив'язала до його нашийника записку й відправила додому, щоб повідомити, що вони в безпеці.

У всіх газетах надруковали сенсаційне повідомлення про озброєну банду ворогів народу на чолі з Григорієм Многогрішним, яка вбila начальника особового відділу НКВД Медвина, «славного і доблесного чекіста, що в боротьбі з ворогами не знав жалості і що рука в нього не дріжала ніколи...».

Незабаром прибіг схудлий і здичавілий Заливай із запискою Наталки. Пса виходили, і він побіг доганяти свою господиню, як веліло йому його вірне собаче серце, без усякої надії наздогнати, але «сміливі завжди мають щастя».

Візуальна (зорова) поезія

МИКОЛА МІРОШНИЧЕНКО

ФЕНІКС-ПТАХ ІЗ ЗЕМЕЛЬ РУСТИХ¹

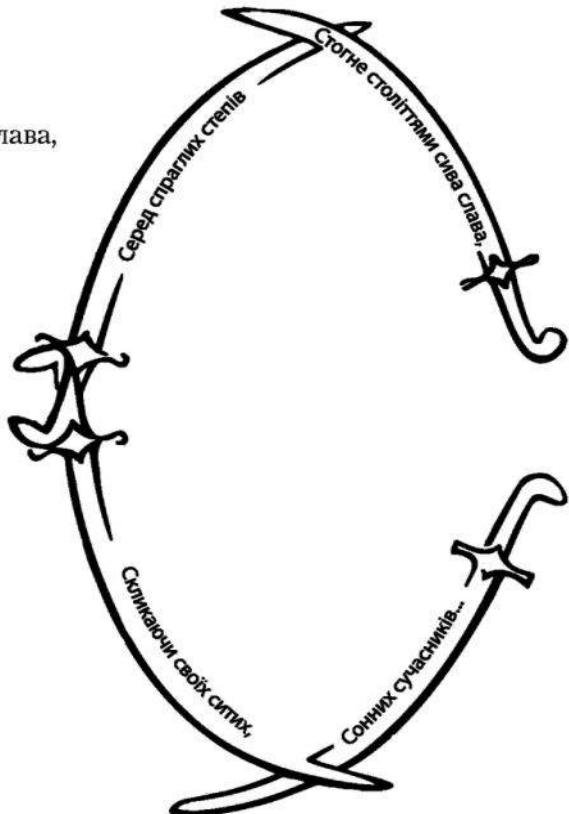
У присмерках
у несвітенному дуплі
порозкошую присмаком
пейзажу посизілого затопленого в золі
уже погас завихрокрилий слід
як наче днини однина
а ніч з боліт
розпочина
дивитися
мені
в очі
давитися
моїми очима
що з ними охряними
у небі я не мав мороки
але земні аж зимні змроки
запаморочили наврочили вручили
звужання сонця що мені було Ярилом
але млокрийний світложерець Чорнобог
над русті землі підійняв німий чертог
аби околишні
й колишні
лишні
сни
так
опосіли
на-
ві-
сні
що я по тім ні руш
стою собі взамруж
мру ж
мру ж
мру ж...

¹ Тобто з Київської Руси (*рустий* – від *Рустенія*, або *Рутенія*).

ВІКТОР ЖЕНЧЕНКО

СТОГІН

Серед спраглих степів
Стогне століттями сива слава,
Скликаючи своїх ситих,
Сонних сучасників...

АНАТОЛІЙ МОЙСІЄНКО

Хижих мечем мирим¹.

¹ Паліндром у графіці Волхва Слововежі.

ВАСИЛЬ ГЕРАСИМ'ЮК

(Народився 1956 року)

Василь Дмитрович Герасим'юк народився в м. Караганді (Казахстан), куди були вислані його батьки. Незабаром родина повернулася в рідне село Прокурава на Гуцульщині. Закінчив Коломийську середню школу, згодом — філологічний факультет Київського університету імені Т. Г. Шевченка. Автор і ведучий радіопрограми «На межі тисячоліття». В. Герасим'юк — лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка. Нині живе й працює в Києві.

Найвідоміші твори: поетичні збірки «Смереки» (1982), «Потоки» (1986), «Космацький узір» (1989), «Серпень за старим стилем» (2000).

ЧОЛОВІЧИЙ ТАНЕЦЬ

Ти мусиш танцювати аркан.

Хоч раз.

Хоч раз ти повинен відчути,
як тяжко рветься на цій землі
древнє чоловіче коло,
як тяжко зчеплені чоловічі руки,
як тяжко почати і зупинити
цей танець.

Хоч раз

ти стань у це найтісніше коло,
обхопивши руками плечі двох побратимів,
мертво стиснувши долоні інших,
і тоді в заповітному колі
ти протанцюєш під безоднею неба
із криком по-звіриному протяжним.
Щоб не випасті із цього грішного світу,
хоч раз
змішай із близкіми
піт і кров.

Сину людський,
ти стаєш у чоловіче коло,
ти готовий до цього древнього танцю
тільки тепер.
З хрестом за плечима.
З двома розбійниками.
Тільки раз.

ПЕРШИЙ СНІГ

Притишив кров. Притишив крок.
І виці стали гори.
Йде перший сніг, немов пророк,
в якого серце хворе.

Як важко дихати йому!
Як свіжо доокола!
Ступає у порожню тьму
нога різьблена, гола.

Йде сніг — немов під гору йде —
ледь дише, хоч безплотний,
і палець на уста кладе,
як знак мерця холодний.

О ні, то холод родовий.
А в ньому серцю легше.
Йде перший сніг на поклик мій.
Такий, можливо, вперше.

ЖИВА ВАТРА

Дерево тремо об дерево,
доки не народиться вона.
Вона помирає тільки раз,
тому бережемо її.

Ми знову виведем наші отари на наші гори
і за древнім полонинським звичаєм
проженемо крізь неї —
щоби ніяка пошестъ не напала,
щоби жоден хижак не вгадився,
щоби громи із блискавками не розігнали,
щоби підступний гад вим'я не виссав,
щоби злий дух у провалля не завів.

Ми бережемо живу ватру.

Ми заледве не стали отарою
на високім пасовиську.
Але коли ми навіть, як отара,
пройдемо крізь неї,
тоді дамо іншим дорогу до Сінаю.

Нас оберігає жива ватра,
але ми добре знаємо,
що кого жде
на високім пасовиську.

ЗМІСТ

Від упорядника	3
----------------------	---

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Родинно-побутові пісні

Місяць на небі, зіроньки сяють	4
Терен цвіте	4
Сонце низенько	5
В кінці греблі шумлять верби	5
За городом качки пливуть	6
Світи, світи, місяченьку	7
Лутом іду, коня веду	8

Українське весілля

До бору, дружбонько, до бору	9
А брат сестрицю та й розплітає	9
Розвий, сосно, сімсот квіток, рано-рано	10
Ой матінко, та не гай мене	10
Ой летять галочки у три рядочки	10

Українські народні балади

Бондарівна	11
Ой летіла стріла	13
Ой на горі вогонь горить	13
Козака несуть	14

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Перекладна література

Біблія (<i>Фрагменти</i>)	15
Старий Заповіт. Створення світу	15
Про перших людей Адама і Єву	16
Потоп на землі	18
Вавилонська вежа	19
Легенда про Мойсея	19
Десять заповідей	23
Новий Заповіт. Притча про блудного сина	24
Притча про сіяча	25

Оригінальна література княжої Руси-України

Літописи як історико-художні твори	25
Повість минулих літ (<i>Фрагмент</i>)	26
Києво-Печерський патерик. Про Прохора чорноризця, котрий молитвою з лободи робив хліб, а з попелу сіль	27

Українська література Ренесансу і бароко

Іван ВИШЕНСЬКИЙ	31
Послання до єпископів (<i>Фрагмент</i>)	31

Історично-мемуарна література

Літопис Самовидця (<i>Уривки</i>)	35
---	----

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки (<i>Уривок</i>)	36
Літопис Величка (<i>Уривки</i>)	37
Історія русів (<i>Уривки</i>)	38
Іван ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ	46
«Зегар з полуzeugарком...»	46
«Млеко, од овці пастиру належное, Або труди поетицькії, во честь Преблагословленної Діви Марії составленнї...»	48
Семен КЛИМОВСЬКИЙ	55
Іхав козак за Дунай	55
<i>Драматургія</i>	
Феофан ПРОКОПОВИЧ	56
Владимир (<i>Уривок</i>)	56
Григорій СКОВОРОДА	60
Бджола та Шершень	60
Собака і Вовк	61
De libertate	62
Пісня 10	62
Вступні двері до християнської добронравності (<i>Скорочено</i>)	63

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Іван КОТЛЯРЕВСЬКИЙ	71
Енеїда (<i>Скорочено</i>)	73
Наталка Полтавка (<i>Скорочено</i>)	81
Григорій КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО	96
Конотопська відьма (<i>Скорочено</i>)	98

Література українського романтизму

Петро ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ	130
Рибалка	131
Євген ГРЕБІНКА	132
Українська мелодія	133
Микола КОСТОМАРОВ	134
Соловейко	134
Віктор ЗАБІЛА	136
Соловей	136
Михайло ПЕТРЕНКО	137
Небо	138

Діяльність «Руської трійці»

Маркіян ШАШКЕВИЧ	139
Веснівка	140
«Споминайте, браття милі...»	141
Микола ГОГОЛЬ	142
Вечір проти Івана Купала	143

Тарас ШЕВЧЕНКО	154
До Основ'яненка (<i>Скорочено</i>)	156
На вічну пам'ять Котляревському	157
Думка	158
Причинна	159
Лілея	162
Гайдамаки	163
Кавказ	176
«Чигрине, Чигрине...»	178
Великий льох (<i>Скорочено</i>)	179
Сон («У всякого своя доля...») (<i>Скорочено</i>)	182
І мертвим, і живим, і ненародженним...	188
Катерина (<i>Скорочено</i>)	191
Наймичка	196
Сон («На панщині пшеницю жала...»)	202
Марія	203
«У нашім раї на землі...»	212
«Садок вишневий коло хати...»	213
Доля	213
«Росли укупочці, зросли...»	213
Ісаїя. Глава 35	214
Пантелеймон КУЛІШ	215
До рідного народу...	216
Троє схотінок	217
Заворожена криниця	218
Чорна рада (<i>Скорочено</i>)	218
Марко ВОВЧОК	246
Максим Гримач	247
З ЛІТЕРАТУРИ ХХ ст.	
Іван ЛИПА	252
У невідому путь	252
Іван БАГРЯНИЙ	254
Тигролови (<i>Скорочено</i>)	255
<i>Vізуальна (зорова) поезія</i>	
Микола МІРОШНИЧЕНКО	273
Фенікс-птах із земель Рустих	273
Віктор ЖЕНЧЕНКО	274
Стогін	274
Анатолій МОЙСІЄНКО	274
Хижих мечем мирим	274
Василь ГЕРАСИМ'ЮК	275
Чоловічий танець	275
Перший сніг	276
Жива ватра	276

Навчальне видання

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ХРЕСТОМАТІЯ

для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

*Упорядкування
Олександра Миколайовича Авраменка*

Редактор *H. Забаштанська*
Художній редактор *K. Свіргуненко*
Технічний редактор *I. Селезньова*
Комп'ютерна верстка *C. Груніої*
Коректор *I. Удра*

Підписано до друку 21.08.2009. Формат 60×90/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург. Друк офс. Ум. др. арк. 17,5.
Обл.-вид. арк. 18,358.
Наклад 5 000. Зам. №

Видавництво «Грамота»
Кловський узвіз, 8, м. Київ, 01021
тел./факс: (044) 253-98-04, тел.: 253-90-17, 253-92-64
Електронна адреса: gramotanew@bigmir.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»
в ТОВ «Бізнес-Логіка»,
пр. Радищева, 4, м. Київ, 03124